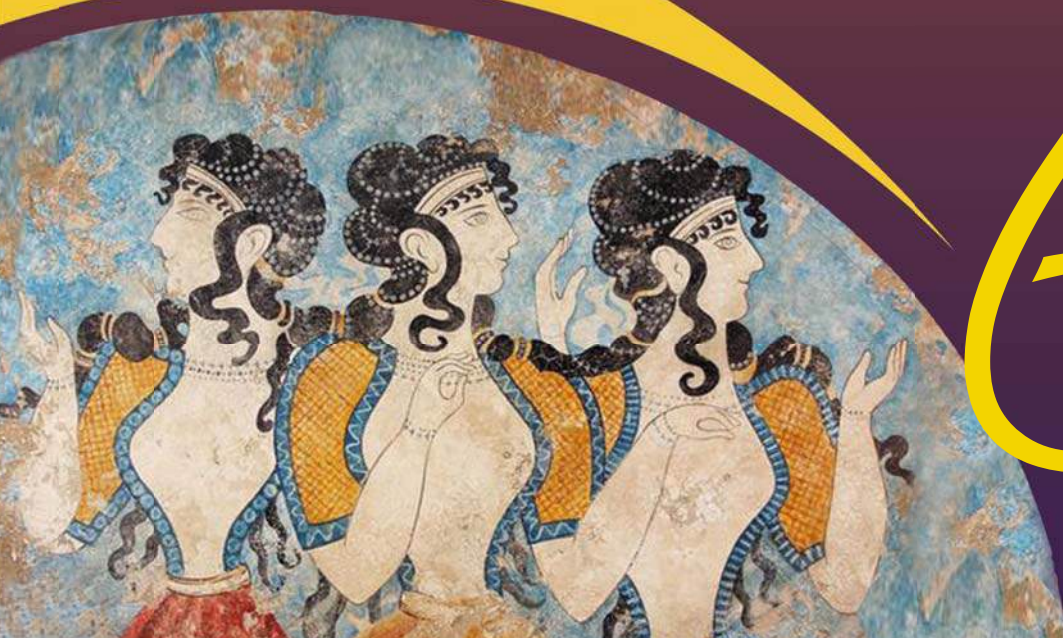

Гене́за

НОВА УКРАЇНЬСЬКА
ШКОЛА

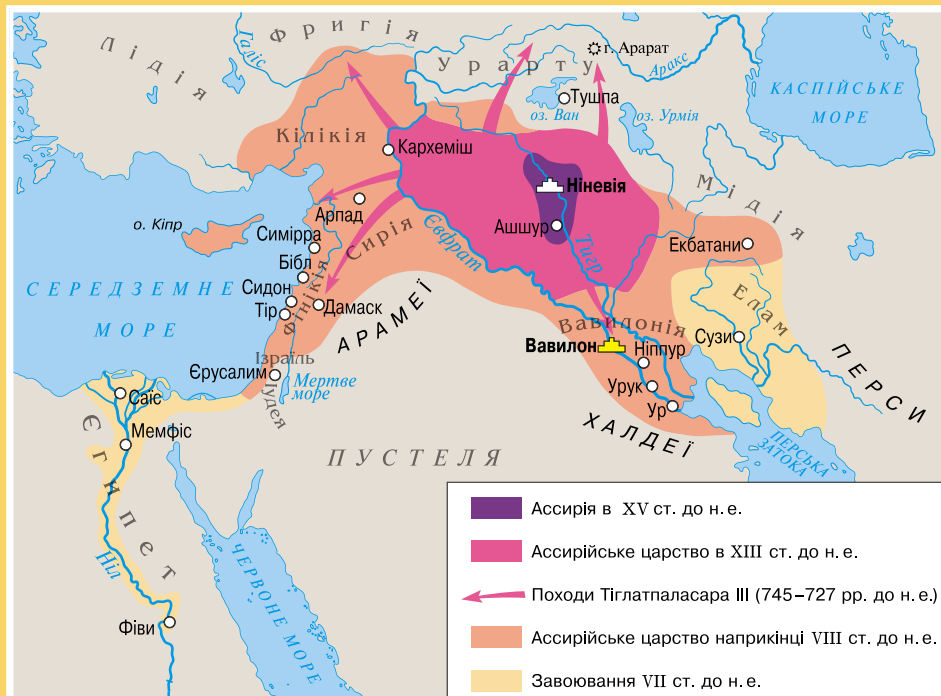
Олександр БАНДРОВСЬКИЙ
Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

Історія України. Всесвітня історія

6

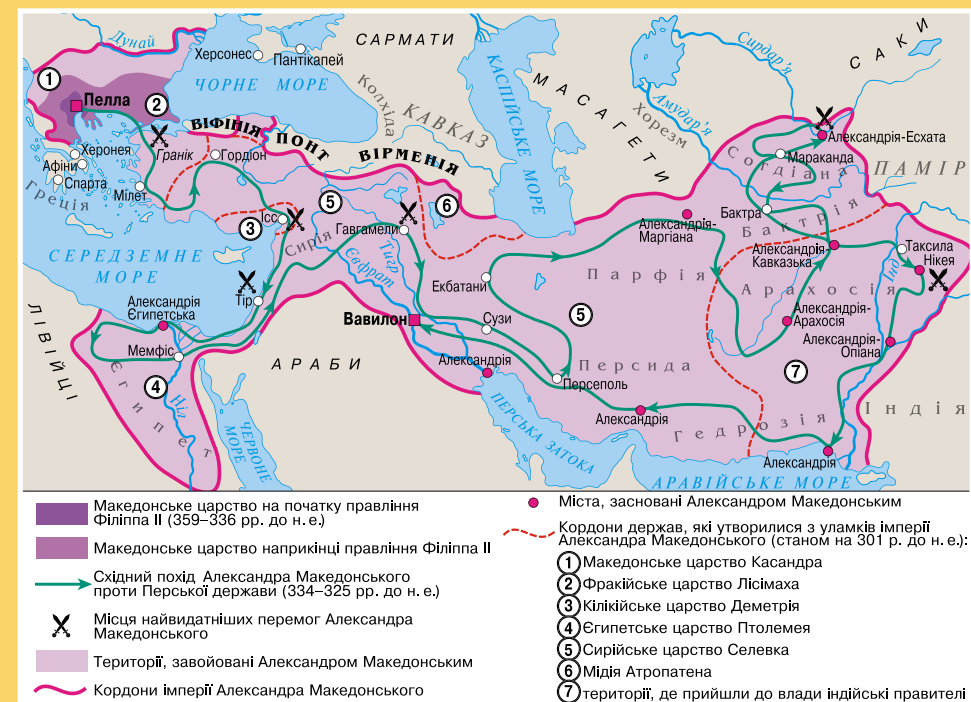
Ассирійське царство

Велика грецька колонізація

Перське царство

Держава Александра Македонського

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Олександр БАНДРОВСЬКИЙ
Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2023

УДК 94(100)+94(477)](075.3)
Б23

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 № 254)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідає модельній навчальній програмі
«Історія України. Всесвітня історія. 6 клас»
(авт.: Піскарьова І. О., Бурлака О. В.,
Майорський В. В., Мелещенко Т. В., Щупак І. Я.)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Рефлексія

Оцініть
себе

Домашнє
завдання

Узагальнення

Бандровський О. Г.

Б23 Історія України. Всесвітня історія : підруч. для
6-го кл. закл. заг. серед. освіти / Олександр Бандров-
ський, Віталій Власов, Оксана Данилевська. – Київ :
Гене́за, 2023. – 256 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-1337-3

Підручник реалізує засади компетентісно орієнтованого
навчання та формує наскрізні вміння. Навчальні тексти та
методичний апарат забезпечують розвиток історико-хроноло-
гічного, геопросторового, критичного і системного мислення,
творчих здібностей, а також створюють умови для формування
загальних життєвих цінностей.

УДК 94(100)+94(477)](075.3)

ISBN 978-966-11-1337-3

© Бандровський О. Г., Власов В. С.,
Данилевська О. М., 2023
© Гене́за, оригінал-макет, 2023

Дорогі шестикласники та шестикласниці!

Цього року ви продовжите вивчати науку про минуле людства – історію, відкривши для себе таємниці найдавніших цивілізацій. Ви здійснисте захопливу мандрівку в часи, про які говорять як про *дитинство людства*.

Порівняння історії людства з віком людини спало колись на думку тим дослідникам, які першими натрапили на свідчення життя наших предків та первісних людських спільнот. Відповідно до цього образного визначення первісність порівнювали з віком немовляти, перші цивілізації – з дитинством, наступні епохи відтворюють, як дорослішало людство. Сподіваємося, підручник допоможе вам сформулювати власну думку щодо цього образу, переконавши, що наука історія не лише описує історичні події, а й прагне зрозуміти їхні причини, наслідки, зв'язок з майбутнім.

Саме тому до кожного уроку пропонуємо вам не просто тексти, з яких довідаєтеся про той чи той історичний сюжет, а путівник для дослідження. Містить цей путівник і настановчі запитання, сформульовані відповідно до навчальної програми, і перелік важливих для розуміння теми понять, і завдання до речових пам'яток та писемних джерел, й ідеї для обговорення дискусійних питань, і творчі завдання та тренінгові вправи для перевірки.

Пропоновані завдання ви виконуватимете під час уроків, удома; самостійно або разом зі своїми однокласниками. Щоб ви орієнтувалися, коли та як доречно братися за виконання завдання, вони позначені символами-підказками: **Міркуємо**,

Досліджуємо, **Обговорюємо**, **Проект**. Тексти та завдання до них позначені таким малюнком: .

Для тих, хто хоче знати більше, прислужаться матеріали в рубриці **Пізнайкам**.

Крім того, у завданнях є вказівки, як саме їх виконувати – індивідуально, у парах чи групах .

Упевнені, що курс історії стародавнього світу переконає вас у тому, що ключі до майбутнього варто шукати в минулому.

Щиро зичимо успіхів!

§ 1. Історія стародавнього світу: хронологічні межі, лічба часу, історичні джерела

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. До яких різновидів історичних джерел належать зображені пам'ятки? Пригадайте, як називають найдавнішу епоху в історії людства. Як називають наступний період? Накресліть у зошиті лінію часу та розташуйте зображені пам'ятки в послідовності їх створення, уписавши відповідні номери. Обґрунтуйте свій вибір найдавнішої пам'ятки та тієї, якою завершили послідовність.

1

2

3

4

1. Що вивчає історія стародавнього світу та які її хронологічні межі?

Ви вже знаєте, що, аби орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – періоди, або епохи. Такий поділ називають *періодизацією*. В основі історичної періодизації лежать спільні ознаки в минулому країн і народів, події і явища, за якими один період відрізняється від інших.

В історії людства виокремлюють кілька епох: історію стародавнього світу, середньовіччя, новий і новітній часи. Цього навчального року ви вивчатимете історію стародавнього світу, яка охоплює час від початку розвитку людства до 476 р. – року падіння Західної Римської імперії.

Перший розділ курсу присвячено найдавнішим часам історії. Період від появи пралюдей до виникнення міст, держав і винайдення писемності називають *первісною добою*, або *первісністю*. Він тривав від близько 3 млн років тому до IV тис. до н. е. Наступні розділи присвячено історії Давнього Сходу,

Давньої Греції та Давнього Риму. Це історія перших *цивілізацій*. Вона тривала від **IV тис. до н. е.** до **476 р.**

Україна має багату історію, яка вибрала в себе надбання різних цивілізацій. Вона зазнала впливів зі Сходу, традиції якого принесли на наші землі скіфські племена. На ній позначився вплив Давньої Греції, яка засновувала міста в Північному Причорномор'ї та в Криму. Згодом на ці міста поширила своє панування Римська імперія. Так поступово в тісній господарській і культурній взаємодії формувався історичний простір України. Особливість нашої історії полягає в тому, що українські землі з давніх часів стали рідною домівкою для різних племен і народів.

Цивілізація (від латинського *громадський, суспільний*) – рівень розвитку суспільства, за якого постають міста, винаходять писемність, з'являються держави.

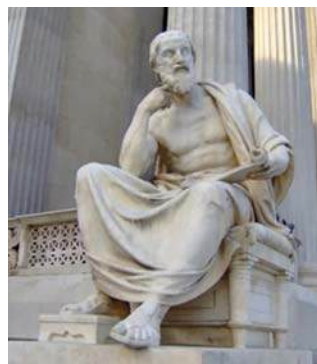

На підставі тексту заповніть таблицю.

Розділ історії	Хронологічні межі	Що досліджує
Історія стародавнього світу		

Обговорюємо Роздивіться пам'ятник Геродоту та прочитайте текстівку до ілюстрації. Чому людей здавна цікавило життя в минулому? Чому Геродоту пошановують як «батька історії»?

Пам'ятник давньогрецькому історикові Геродоту у Відні. Свою працю «Історія», яка поклала початок розвитку науки про минуле людства, Геродот розпочав так: «Тут виклад дослідження... проведеного для того, щоб те, що зробили люди, згодом не забулося...».

Досліджуємо Прочитайте уривок з праці Геродота. Що довідуємося з джерела про розвиток моральних уявлень? Як ви розумієте твердження *Усе має свою історію*? Що з уроків історії в 5 класі дізналися про те, як змінювалося місце людини в суспільстві, її права та обов'язки, світогляд, ставлення до інших та довкілля? На підставі яких джерел історики дізнаються про це?

Ти здаєшся мені, Крезе, дуже багатим і царем над багатьма людьми, але назвати тебе щасливим я зможу лише тоді,

коли довідаюся, що ти щасливо закінчив своє життя. Адже дуже багатий не є щасливішим від того, хто перебивається з дня на день, якщо багатому не судитиметься, маючи всі достатки, щасливо закінчити своє життя. Буває так, що незвичайно багаті люди зовсім нещасливі, а люди, обмежені в достатках, – щасливі. ...Просто неможливо, будучи людиною, мати все те, про що я сказав, жодна країна не може все це забезпечити.

2. Яку роль відіграє хронологія в дослідженнях найдавніших періодів історії людства?

З п'ятого класу ви вже знаєте, що, досліджуючи минувшину, учені-історики раз по раз відповідають на запитання: коли відбувалася та чи та подія? Визначати точний час певної події, тобто її дату, допомагає хронологія – наука, що вивчає способи обчислення часу. Також ви пам'ятаєте, що відлік років від певної події називають *літочисленням*.

В історії стародавнього світу йдеться про події, що відбулися до нашої ери та в перші п'ять століть після Різдва Христового. У літочисленні до нашої ери так само користуємося століттями, тисячоліттями. Століття до нашої ери – це так само сто років, проте порядок відліку змінюється, тобто роки до нашої ери на лінії часу розташовуємо справа наліво, а роки нашої ери – зліва направо. Наприклад, наступним за 33 р. до н. е. буде 32 р. до н. е.; 476 р. до н. е. – це перша половина V ст. до н. е., а 476 р. н. е. – друга половина V ст. н. е. Для подій нашої ери можна не вказувати скорочення «н. е.» на письмі та опускаєти слова «нашої ери» під час усної відповіді.

Століття до нашої ери так само позначають римськими цифрами. Числа другого десятка утворюють додаванням до цифри X відповідної на позначення одиниць. Наприклад, чотирнадцяте століття до нашої ери записують так: XIV ст. до н. е.

Відмінність лічби років *до н. е.* від обрахунку в *н. е.* полягає в тому, що початкові роки – це роки з нулями, а кінцеві – роки на 1. Так, II ст. до н. е. починається в 200-му році до н. е., а закінчується в 101-му році до н. е. Отже, початкові роки століть до н. е. – це 1900... 400, 300, 200, а роки 1801... 301, 201, 101 – це останні роки століть.

2100– 2001 рр. до н. е.	2000– 1901 рр. до н. е.	1900– 1801 рр. до н. е.	1100– 1001 рр. до н. е.	1000– 901 рр. до н. е.	900– 801 рр. до н. е.	100–1 рр. до н. е.
XXI ст. до н. е.	XX ст. до н. е.	XIX ст. до н. е.	XI ст. до н. е.	X ст. до н. е.	IX ст. до н. е.	I ст. до н. е.

Пізнайкам

У розрахунках інтервалу часу між двома подіями, одна з яких відбулася до н. е., а друга – у н. е., пам'ятайте, що за 1 р. до н. е. йде 1 р. н. е. Отже, межа між ними – усього лише «мить», що розділяє 31 грудня 1 р. до н. е. і 1 січня 1 р. н. е.

Візьміть це до уваги, розв'язуючи хронологічні задачі. Аби зменшити похибку в розрахунках, варто від суми років відняти одиницю. Так, щоб дізнатися, скільки років прожив Октавіан Август, який народився в 63 р. до н. е., а помер у 14 р. н. е., треба до 63 – року народження – додати 14 і відняти 1 ($63 + 14 - 1 = 76$). Отже, Октавіан Август прожив 76 років.

Пригадайте з уроків у 5 класі, для чого слугує лінія часу. Чим подібне і чим відрізняється обчислення років у *нашій ері* та *до нашої ери*? Де на лінії часу розташовуються роки *до нашої ери*? Розв'яжіть хронологічні задачі, зробивши потрібні записи на лінії часу:

1. Цар Хаммурапі царював 42 роки. У якому році закінчилося його правління, якщо воно розпочалося в 1792 р. до н. е.?

2. Перси взяли Вавилон у 539 р. до н. е. Скільки років минуло від тієї події?

Як історія стародавнього світу пов'язана з іншими історичними науками, про які довідалися на уроках у 5 класі?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів. 2. Витлумачте поняття: *історія стародавнього світу*, *літочислення*, *ера*, *наша ера*, *до нашої ери*, *джерела з історії стародавнього світу*, *«батько історії»*. 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/qVgg9Pt> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/U1laVdn> або кодом, перегляньте відео з Національного природничого музею в Парижі. Що найбільше вразило в ньому? У невеликому есе поділіться міркуваннями про те, чому вчені прагнуть дослідити історію планети Земля. Яка роль у цих дослідженнях належить історикам?

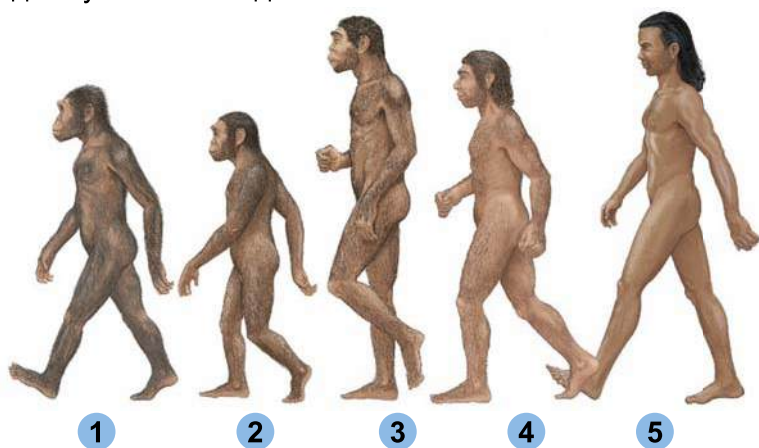

Розділ 1. Життя людей у первісні часи

§ 2. Поява і розселення людини на Землі

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Що відображає схема? Які відмінності впадають в око в зовнішності зображених істот? Яким номером на схемі позначено «людину розумну»? Як по-іншому історики називають цю істоту? Який факт, наведений в уривкові з праці історика Ювала Ноя Харарі, доводить умовність поданої схеми?

«...Хибним є погляд на ці види як на вишикуваних у пряму лінію нащадків, де «вмілі» породили істот з прямою ходюю, ті – неандертальців, а вже ті еволюціонували в нас. Така лінійна модель створює враження, що в будь-який певний момент Землю заселяв лише один тип людей, а всі попередні види були просто старішими моделями нас самих. Насправді ж, починаючи приблизно з 2 мільйонів до 10 тисяч років тому, світ у той самий час був домівкою для кількох видів людей».

Обговорюємо Прочитайте замітку. Про які теорії походження людини вам доводилося чути або читати? Як ви думаєте, чому досі остаточно ані доведено, ані спростовано жодну з теорій походження життя?

На сьогодні відомо чимало теорій походження людини, проте найбільш популярними є *божественна теорія*, *теорія зовнішнього втручання* та *еволюційна теорія*. Перша з них ґрунтується на вірі в те, що людину створив Бог. Ця теорія виникла ще в донауковий період, її викладено в міфах та релігійних ученнях. Приміром, у християнському світі ніколи

не втратить свого символічного значення оповідь із Біблії: «І створив Господь людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у неї – і стала людина живою душею», яка є втіленням божественної теорії походження людського життя.

Відповідно до теорії зовнішнього втручання поява людей на Землі пов'язана з впливом позаземних цивілізацій.

Факти прадавньої історії людства вчені прагнуть пояснити, спираючись на еволюційну теорію. Її суть полягає в тому, що життя виникло на нашій планеті близько 3,8 млрд років тому з появою організмів, що жили в морі. Ці організми поступово розвивалися, з'явилися рослини й тварини. Серед тварин, які населяли суходіл, з'явилися істоти, яких учені називають *приматами*. Близько 40 млн років тому виникли більш високоорганізовані примати, яких називають *мавами*. Припускають, що саме від них розпочався шлях формування людини.

Еволюція (від латинського *розвиток*) – процес зміни, розвитку чогось.

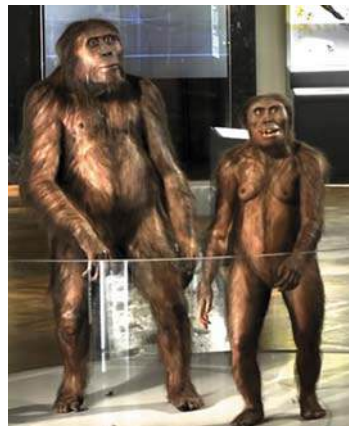

1. Які хронологічні межі появи та розселення давніх людей на Землі?

Найбагатший матеріал для вивчення предків людини, яких називають *пралюдьми*, виявлено в Африці. Археологічні знахідки засвідчують появу там понад 4 млн років тому істот, названих *австралопітеками*, – мавп, які мали риси, що зближували їх з людиною. Це були наземні істоти, які могли пересуватися на задніх кінцівках. Вони мали більший, ніж

▲ Череп австралопітека, знайдений у Південній Африці. З колекції Національного природничого музею Дітсонга (Преторія, ПАР)

▲ Реконструкція австралопітеків у Природничому музеї у Відні

у мавп, об'єм мозку й більше, ніж у мавп, відношення маси мозку до маси всього тіла. Крім того, у цих істот помітне протиставлення великого пальця руки іншим.

Учені припускають, що в середовищі австралопітеків 2,5 млн років тому виникла нова, досконаліша істота. Оскільки вона використовувала найпростіші штучні, тобто виготовлені, знаряддя праці, її назвали *гомо габіліс* (з латини – *людина вміла*). Саме цю істоту вважають першою пралюдиною. Кістки найдавнішої «людини вмілої» та виготовлені нею знаряддя праці з гальки знайшов Льюїс Лікі 1960 р. в ущелині Олдувай у Східній Африці.

Приблизно 1,7 млн років тому в Африці з'явився новий різновид пралюдини – *пітекантроп*. Пітекантроп, або мавполюдина, був кремезною, невисокою на зріст істотою, що впевнено пересувалася на двох ногах, – власне, тому пітекантропа ще називають *людиною з прямою ходою*. Пітекантропи були дуже подібні до «людини вмілої», проте мали розвиненіший мозок. На відміну від тих істот, які мешкали здебільшого в Африці, пітекантропи заселили частину Європи та Азії. Уперше рештки пітекантропів знайшов Ежен Дюбуа в 1891 р. на острові Ява в Індонезії.

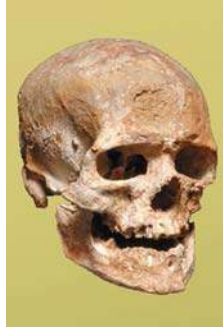
Справжнім випробуванням для пралюдей стала зміна природних умов унаслідок наступу холоду з півночі – приблизно 200–125 тис. років тому. Крига й сніг укрили більшу частину Європи, через що вимерли або відійшли на південь ті тварини, на яких полювали пітекантропи. Змінилася й пралюдина. Тепер це була міцна, спритна й витривала істота, головним заняттям якої стало полювання. Викопні рештки цієї пралюдини вперше знайдено 1856 р. в долині річки Неандерталь – однієї з приток Рейну (Німеччина). Звідси походить умовна назва *неандертальці*.

Стоянка – неукріплене поселення для проживання за доби кам'яного віку.

Неандертальці жили приблизно 150–28 тис. років тому. Під час археологічних досліджень виявлено понад 500 їхніх стоянок. Кістки неандертальців, крім Європи, знайдено в Центральній та Східній Азії, у Північній Африці. Та чи не найзагадковішою таємницею в еволюції людини є зникнення неандертальців та поява сучасних людей. Річ у тім, що ті і ті 40–35 тис. років тому співіснували на Євро-

▲ Дівчинка-неандерталка (реконструкція)

▲ Череп кроманьйонця та реконструкція на його основі

▲ Кроманьйонець (реконструкція)

пейському континенті, конкуруючи між собою. Незабаром неандертальці безслідно зникли, тож більшість учених вважає їх тупиковою гілкою, представники якої не були безпосередніми предками власне людини.

Початок історії пов'язують з появою *людини розумної* (латинською мовою – *гомо сапієнс*). Уперше її рештки виявили в місцевості Кро-Маньйон (Франція). Звідси походить наукова назва *кроманьйонська людина*, або *кроманьйонець*. Найдавніші рештки людей сучасного типу, вік яких перевищує 100 тис. років, виявлено в Африці. Звідти, як вважають учені, перші люди розселилися на інші континенти. У Європі «людина розумна» з'явилася 40–35 тис. років тому.

На підставі тексту заповніть таблицю.

Людиноподібна істота	Коли жила	Прикметні ознаки	Із чим пов'язана назва

Досліджуємо

Чи знали ви, що Леся Українка була авторкою підручника з історії Давнього Сходу, який написала для своєї молодшої сестри? Прочитайте уривок з нього. Які факти з цієї праці відповідають сучасним уявленням про появу людини та життя за найдавніших часів? Як у праці пояснено поняття «кам'яний вік»? Чому основним джерелом для дослідження найдавнішого періоду в історії людства є археологічні знахідки?

Ніхто не знає напевне, відколи живуть люди... Що люди дуже давно живуть на землі, про се довідалися тоді, коли почали знаходити кістки людські разом з кістками так званих «допотопних» звірів, себто доісторичних; звірі тії давно

вже згинули зо світу, і тільки з кісток їхніх довідалися, що вони колись жили. Кістки тієї знайдено дуже глибоко під землею, се значить, що їх довго заносило землею, – можна ж собі здумати, скільки то треба часу, поки поробляться такі великі земляні наноси. Але, як видно, люди ще давніше на світі жили, бо при знайдених людях була різна камінна зброя, а певне ж, був такий час, коли люди не мали ніякої зброї. Камінна зброя так само, як і зброя костяна, найдавніша, яку тільки знайдено. Певно, була в первісних людей і дерев'яна зброя, але ж дерево не може доховатися від такого давнього часу. Отже, будемо уважати камінну зброю за найдавнішу. Через те, що найдавніші люди робили зброю і всякий знаряд з каменю, то часи, в які ті люди жили, називаються «камінним віком (періодом)» історії...

Зверніть увагу! Період, коли основним матеріалом для виготовлення знарядь праці був камінь, називають *кам'яним віком*. Тривав він дуже довго. Тому історики поділяють його на періоди: **палеоліт** (давній кам'яний вік), **мезоліт** (середній кам'яний вік) та **неоліт** (новий кам'яний вік). Відповідно до відмінностей у знаряддях праці палеоліт поділяють на два періоди: *ранній*, що тривав приблизно від 2,5 млн до 40–35 тис. років тому, та *пізній*, який у Європі припадає на час від 40–35 тис. до 10 тис. років тому. У різних регіонах світу хронологічні межі кам'яного віку не однакові. На території України палеоліт тривав від 1 млн до 10 тис. років тому.

Кам'яний вік	Палеоліт (давній кам'яний вік)	Ранній
		Пізній
	Мезоліт (середній кам'яний вік)	
	Неоліт (новий кам'яний вік)	

Що лежить в основі археологічної періодизації первісної доби? Позначте на лінії часу хронологічні межі різних періодів кам'яного віку.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/n1I6CI> або кодом, перегляньте відео та поділіться в загальному колі інформацією про ще одну теорію походження життя на планеті Земля. Чому відповідь на питання про виникнення та розвиток живих організмів потребує зусиль науковців різних галузей?

Чи цікаво вам було працювати на уроці? Що саме видалося найцікавішим?

1. Дайте відповідь на запитання, винесене як назва пункту. **2.** Витлумачте поняття: *первісна доба, теорії походження людини, людиноподібні істоти, гомо сапієнс (людина розумна), кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт)*. **3.** Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/jVghhXJ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Запропонуйте ідеї для інфографіки про основні теорії походження людини: яким символічним малюнком можна передати суть кожної з теорій, які факти слугують підставою для появи кожної з теорій, які їх основні поняття, коли виникли теорії тощо. За бажання спробуйте втілити відібрану інформацію в графічному зображенні.

§ 3. Життя та заняття найдавніших людей

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Якими були найдавніші знаряддя праці? Із чого вони виготовлені? Як їх можна було використовувати? Скільки часу пройшло між появою зображених на ілюстраціях пам'яток?

1

▲ Ручне рубило.
1 млн років тому

2

▲ Скребло (2) і гостроконечник
крем'яний (3). 40 тис. років тому

3

1. Що визначало життя найдавніших людей?

На підставі відомих науці археологічних знахідок учені вважають прабатьківщиною людства Африканський континент. Спочатку людиноподібні істоти перейшли до пересування на задніх кінцівках. Звільнивши верхні кінцівки, австралопітеки змогли збирати горіхи, насіння, корінці та плоди рослин. Стало можливим також у полювати дрібних тварин. Такий спосіб життєдіяльності історики називають *збиральництвом* та *мисливством*. Збиральництво, мисливство, а пізніше рибальство – це форми привласнювального господарства.

Удосконалення різноманітних навичок було характерне для пітекантропів, які, як свідчать археологічні знахідки, жили і в Азії (острів Ява, Китай), і в Східній Африці (Кенія), і в Північній Африці, і в Європі (Німеччина, Угорщина). Стоянки цих істот знайдено і в Україні (с. Королево на Закарпатті).

Про життя пітекантропів свідчать кам'яні знаряддя праці. Це були грубо оббиті камені, які називають *рубилами*. Користувалися пітекантропи також кам'яними сокирами. За допомогою цих простих знарядь вони могли виготовляти інші з кістки та дерева. Учені припускають, що пітекантропи жили по 20–30 осіб, так-бо простіше захищатися від хижаків та полювати. Вочевидь, вони постійно пересувалися в пошуках їжі, затримуючись у місцях, багатих на здобич. Цілком можливо, що пітекантропи вже вміли робити з гілля та хмизу перші житла – хижі, що захищали їх від негоди. Важливе досягнення пітекантропів – використання вогню, хоча добувати його вони ще не вміли.

На зміну пітекантропам прийшли неандертальці – міцні, спритні та витривалі істоти, основним заняттям яких стало полювання на мамонтів, печерних ведмедів, волохатих носорогів та інших тварин, пристосованих до суворого холодного клімату. Аби вижити за нових умов, які спричинила зміна клімату на планеті, неандертальці навчилися добувати вогонь, застосовувати пастки-ями, влаштовувати засідки. Кістки тварин використовували як будівельний матеріал, зі шкур виготовляли одяг.

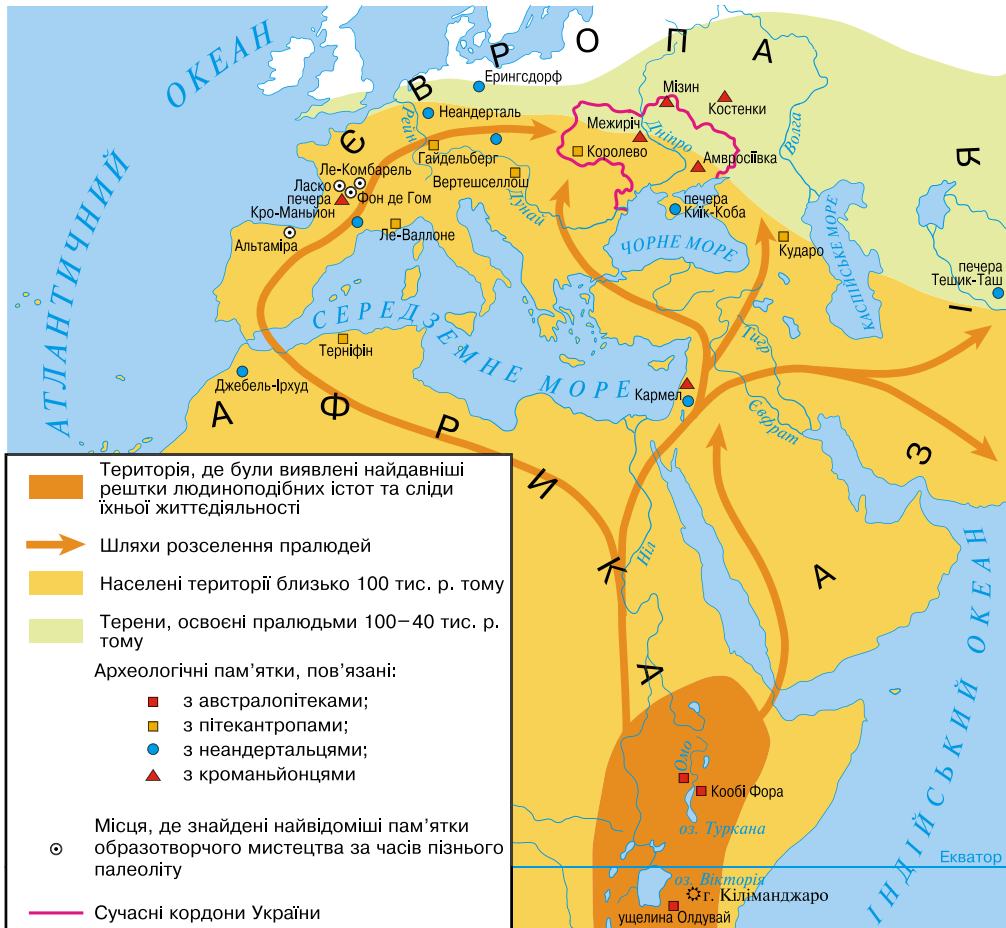
Неандертальці вдосконалили кам'яні знаряддя праці. Майстри кам'яного віку навчилися від великого округлого каменя відколювати заготовки, з яких виробляли потрібний інструмент. У неандертальців було понад 60 видів інструментів, за їхньою допомогою можна було різати, проколювати, видовбувати та рубати. Найчастіше серед знахідок трапляються крем'яні ножі, шкребки для оброблення шкури, проколювачі та сокири. У степах, де важко було знайти потрібний камінь, знаряддя праці іноді робили з кісток та рогів тварин. Знайдено, наприклад, гачки з кісток для риболовлі.

 У чому, по-вашому, цінність археологічних знахідок, пов'язаних із життям предків людини? Чому таких знахідок небагато? Що називають формами привласнювального господарства? Як упродовж кам'яного віку удосконалювалися знаряддя праці?

Обговорюємо Роздивіться реконструкцію поселення неандертальців (художник Паскаль Галіберт). Прокоментуйте зображення фрагментами з тексту параграфа. Поділіться припущеннями, чому досі не розгадано таємницю зникнення неандертальців.

Досліджуємо Попрацюйте з історичною картою. Знайдіть території, де виявлено рештки людиноподібних істот та сліди їхньої життєдіяльності. Який висновок можна зробити про розселення пралюдей на земній кулі? Якими шляхами пралюди заселяли Європу та Азію? Де було знайдено стоянки пітекантропів, неандертальців та кроманьйонців у Європі, зокрема в Україні?

▲ Розселення первісних людей на Землі

2. Кого називають «людиною розумною»?

Життєдіяльність пітекантропів та неандертальців уважають передісторією людства. Початок історії пов'язують з появою «людини розумної» (гомо сапієнс), або кроманьйонця, яка, власне, і була першою людиною сучасного типу.

«Людина розумна» користувалася скребачками для оброблення шкіри, різцями для роботи з кісткою, вістрями списів різного розміру, ножами тощо. Кроманьйонці виготовляли багато знарядь з кісток тварин. Це голки, шила, наконечники списів, гарпуни, а також різноманітні прикраси та інші речі: браслети, намиста, статуетки, ударні палиці. За тих часів з'явилися вироби, у яких поєднано різні матеріали: камінь і дерево, камінь і кістку, кістку й дерево. Кістку або ріг використовували як оправу для невеличких гострих крем'яних пластинок, які вставляли в пази й закріплювали смолою. Такий спис був дуже гострим. Крім того, завжди можна було замінити загублений крем'яний наконечник.

Розселившись у Європі, Азії, Америці та Австралії, кроманьйонці полювали за допомогою списа на мамонтів, волохатих носорогів чи велетенських кенгуру, влаштовуючи пастки-ями. У долинах річок, уздовж яких мешкали тварини, громади мисливців облаштовували свої поселення. Полювання забезпечувало кроманьйонців не тільки їжею, а й матеріалом для одягу, взуття й покриття жител (шкури) та для виготовлення знарядь (кістки). Із рогів робили посуд, зі смужок шкіри та шерсті плели мотузки.

Близько 10 тис. років тому завершився льодовиковий період, саме тоді в Європі встановився клімат, подібний до сучасного. Подібним до сучасного став і тваринний світ. Полювання перетворилося на копітку й марудну справу: годинами, а часом і днями мисливцеві доводилося вистежувати здобич, проте впольованого м'яса вистачало ненадовго. Від голодної смерті лісових мисливців часто-густо рятували їстівні ягоди та гриби.

Із кінцем льодовикового періоду пов'язують початок нової доби за археологічною періодизацією – *мезоліту*. На землях України ця доба тривала від 10 тис. до 7 тис. років тому. У післяльодовиковий період змінилися не тільки способи полювання, а й мисливське знаряддя. Було винайдено лук і стріли. До спорядження мисливців узимку додалися лижі.

Люди доби мезоліту користувалися також човнами. Дослідники вважають, що саме за тих часів було приручено собаку – незамінного помічника під час полювання.

На підставі тексту дайте відповіді на запитання до ілюстрації: 1. Де мисливці влаштували засідку на тварину? Чи було таке полювання безпечним? Чому? 2. За якими знахідками вчені дізнаються, що основним заняттям кроманьйонців було мисливство? 3. Порівняйте картини-реконструкції життя неандертальців та кроманьйонців. Які деталі вказують на складніше суспільне життя кроманьйонців?

▲ Полювання на мамонтів. Художня реконструкція З. Буріана

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/N1IOJ9j> або кодом, перегляньте відео та поділіться в загальному колі інформацією про те, як первісні люди полювали на великих тварин. Яких знань та умінь потребувала ця справа? Які археологічні знахідки підтверджують припущення дослідників про спосіб життя первісних мисливців та їхні прийоми полювання?

Які факти про життя первісних людей видалися вам найцікавішими? Узагальніть матеріал уроку трьома реченнями, відповівши на запитання: Які знання та вміння стали надбанням кам'яного віку?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів. 2. Витлумачте поняття: *кам'яний вік*, *рубило*, *гомо сапієнс* (людина розумна), *збиральництво*, *мисливство*. 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/pVghRo8> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Поділіться міркуваннями про появу та еволюцію людини в есе «Таємниця появи людського життя на Землі».

§ 4. Життя людини на теренах України за первісної доби

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Знайдіть на карті України зображені населені пункти. Про що свідчить той факт, що там було знайдено пам'ятки первісної доби? Чому відкриття таких пам'яток завжди сприймається як сенсація? Чи є в найближчому до вас краєзнавчому музеї експонати, що стосуються найдавнішого періоду історії? Чи знаєте, за яких обставин їх було знайдено?

▲ Краєвид місцевості в селищі Королево Закарпатської області, де виявлено стоянку епохи палеоліту (сучасна світлина)

▲ Краєвид місцевості в місті Києві неподалік Кирилівської церкви, де знайдено стоянку пралюдей епохи палеоліту (сучасна світлина)

1. Як відбувалося розселення пралюдей на теренах України?

Археологічні знахідки свідчать, що першими мешканцями на теренах України були пітекантропи, які з'явилися тут близько 1 млн років тому. Найдавнішою пам'яткою є стоянка біля с. Королево на Закарпатті. На лівому березі Тиси, на пагорбі заввишки 120 м, археологи виявили унікальні археологічні знахідки: численні кам'яні знаряддя праці – оббиті гальки, ручні рубила, гостроконечники, скребла, вістря рогатин, ножі. Не всі вони пролежали в землі мільйон років, хоча вік кожної пам'ятки дуже поважний. Кожній з них відповідає свій культурний шар.

Культурний шар – шар ґрунту, у якому виявлено сліди життєдіяльності людини.

Пітекантропи приходили на територію України через Балкани й Центральну Європу. Можливо, вони просувалися й іншими шляхами – через Кавказ та із Західної Європи. Напрямки руху груп пралюдей визначають за археологічними знахідками: рештки одного періоду знаходять у різних частинах світу. Дослідники, наприклад, подібними вважа-

ють знахідки з Королева на Закарпатті й гроту Валлоне на середземноморському узбережжі Франції.

На території України виявлено й чимало стоянок неандертальців. Найвідомішою є стоянка в Киїк-Кобі, що в Криму, де знайдено кістки найдавнішої людиноподібної істоти на території України. Ідеться про кістяк жінки віком 35 років. В іншій ямі розкопали кістяк немовляти. Ці знахідки дають підстави припускати, що неандертальці піклувалися про померлих, ховали їх за певним ритуалом, що свідчить про зародження віри в потойбічне життя, обожнення сил природи. Утім, археологічні знахідки засвідчують не лише паростки духовності, а й дикість і жорстокість неандертальців.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Зверніть увагу! Українські археологи, спираючись на матеріал знайдених знарядь праці та предметів побуту, визначили межі періодів первісної історії для теренів України, а саме:

- **палеоліт** (давній кам'яний вік) – 1 млн років тому – X тис. до н. е.;
- **мезоліт** (середній кам'яний вік) – X–VII тис. до н. е.;
- **неоліт** (новий кам'яний вік) – VI–IV тис. до н. е.

Порівняйте вказані хронологічні межі з періодизацією кам'яного віку, про яку довідалися в § 2. Які зауважили відмінності? Як ця незбіжність пов'язана з археологією?

Обговорюємо

На підставі замітки прокоментуйте картину, відповідаючи на запитання: 1. Кого та що зображено? 2. Що роблять зображені на картині люди? 3. Який епізод життя мешканців пізнього палеоліту відтворено? 4. Які історичні знання втілив у картині художник?

У 1893 р. український археолог Вікентій Хвойка досліджував стоянку давніх мисливців на мамонтів на вулиці Кирилівській у Києві. Це відкриття стало справжньою сенсацією. Найдавніший шар залягав на глибині понад 30 м – вік знайдених там пам'яток сягає 20 тис. ро-

▲ Кирилівська стоянка.

Художник І. Їжакевич. 1930-ті роки

ків. Археологи виявили велику кількість кісток мамонта та волохатого носорога. За підрахунками дослідників, самих лише мамонтів було шістдесят сім. Знайдено також кострища із залишками кісток мамонта. А ще дослідники відкопали близько двохсот знарядь праці. Основним заняттям мешканців стоянки було полювання. Жили вони в наземних житлах, споруджених із жердин, укритих шкурами. Зовні споруди укріплювали черепами та бивнями мамонтів.

Досліджуємо Прочитайте уривок зі спогадів. Які факти в розповіді сучасника свідчать про те, що Вікентій Хвойка був надзвичайно захоплений археологією? Як його діяльність посприяла розвитку української історичної науки? Що потрібно знати, аби бути археологом? Як пов'язані археологія та історія?

З В. Хвойкою я познайомився, коли ще був хлопчиком семи років. Зав'язалося знайомство досить незвичайно, навіть оригінально. Проходячи одного дня Ігорівським завулком на Подолі, я цілком несподівано і випадково зробив «відкриття», яке, як виявилось потім, мало величезне значення в моєму власному житті, а саме, я для себе вперше відкрив, що існує археологія і є археологи. Добре пам'ятаю, що подія ця трапилася саме так: у вікнах одного із будинків цієї вулиці, замість звичайних гардин, квітів тощо, я побачив багато розбитого і склеєного посуду незвичайної і вигадливої форми, яку не використовують зараз, а також ще більше окремих шматків та черепків посуду, а в мальовничому садочку цього будинку було багато різних кісток тварин та якісь незвичайні, чи то дерев'яні, чи то кам'яні, поламані стовбури, що нагадували людські фігури (*Зі спогадів сучасника про В. Хвойку*).

2. Які найвідоміші стоянки пралюдей в Україні?

На території України досліджено кількасот стоянок, віднесених до часів пізнього палеоліту. Найвідоміші з них розташовані в селах Мізині на Чернігівщині, Межирічі на Черкащині, Добраничівці на Київщині.

На правому березі Десни в с. Мізин на Чернігівщині було знайдено поселення давніх мисливців на мамонтів. Археологи дослідили рештки п'яти мисливських жител, місце оброблення каменю й кістки, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям, попелом, м'ясні ями, призначені для зберігання запасів м'яса протягом зими.

У поселенні давніх мисливців було виявлено рештки більш як ста мамонтів, а також кістки північних оленів, носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів, вовків, песців, зайців, росомех. З-поміж численних знарядь праці – крем'яні різці та скребки, ножі, вістря, проколки, вироби з кістки та рогу тощо. Але найбільшу цінність мають витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами, прикраси з бивнів мамонта й черепашок. А ще було знайдено декілька великих мамонтових кісток, розмальованих червоною вохрою. На думку дослідників, використовували їх під час свят як музичні інструменти. У поселенні, рештки якого розкопали в Мізині, люди жили 20 тис. років тому. Мешкало в ньому до 50 осіб.

Використовуючи текст, поміркуйте, що ще можна було б намалювати на картині-реконструкції. Свої пропозиції сформулюйте за поданим початком: *На картині можна було б намалювати...*

▲ Мізинська стоянка. Художник І. Їжакевич. 1930-ті роки

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/kNAQjjY> або кодом, перегляньте відео про унікальну пам'ятку археологічної спадщини України – Гінцівську палеолітичну стоянку. Поділіться інформацією в загальному колі, розповівши про те, 1) у чому унікальність пам'ятки; 2) як відео доповнює матеріал параграфа; 3) що нового довідалися про життя людей за часів палеоліту. Поділіться припущеннями, чому житла з кісток мамонтів мали округлу або овальну форму.

Узагальніть інформацію про життя людини на теренах України за найдавніших часів за поданим початком: *На уроці я довідався / довідалася, що...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *стоянка, культурний шар, людино-подібні істоти, кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт), речові історичні джерела*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/4VghS6X> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Позначте на лінії часу за віком знайдених пам'яток стоянки давніх людей на теренах України. Складіть хронологічну задачу про одну зі стоянок та запропонуйте розв'язати її в загальному колі.

§ 5. Виникнення землеробства та скотарства

Міркуємо

Роздивіться краєвиди з різних куточків світу. Якого людського заняття вони стосуються? Як ви думаєте, чи має це заняття свою історію? Чи пов'язана вона з розвитком людського суспільства? Поділіться припущеннями, як саме.

1. Коли, де і як виникло землеробство та скотарство?

Прагнучи мати надійніший і стабільніший, аніж полювання та збирання диких ягід чи грибів, спосіб добування харчів, люди спробували вирощувати потрібні їм рослини, розводити й відгодовувати тварин. Вони помітили, що зерно, кинуте в землю, проростає. Із рослини, що виросла, можна збирати такі самі зерна. Люди навчилися обробляти землю так, щоб вона ставала придатною для посіву рослин.

Доба нового кам'яного віку (неоліту) в Західній Азії тривала від IX до VI тис. до н. е., а в Європі дещо пізніше.

Про те, як розвивалося збиральництво, свідчать численні знахідки кістяних мотик – знарядь для розпушування ґрунту та викопування корінців, жнивних ножів (прообразів майбутніх серпів), призначених

для зрізання колосків і пагонів, і терок для перетирання зерна та плодів тощо. Поступово зі збиральництва близько 10 тис. років тому в Південно-Західній Азії виникло землеробство. У цьому самому регіоні близько 9 тис. років тому приручено козу й вівцю – так виникло скотарство.

Нові форми господарювання – землеробство і скотарство – розвинулися в останній період кам'яного віку, який називають *неолітом*. Скотарі, пересуваючись разом із худобою в пошуках пасовиськ, зажили кочовим життям. Ті ж землероби та скотарі, які тривалий час жили на одному місці, – осілим. Скотарі віддали перевагу овальним та круглим житлам, а землероби – чотирикутним будівлям, до яких можна було прибудовувати господарські приміщення.

 Чому мисливство та збиральництво називають привласнювальними формами господарювання, а землеробство та скотарство – відтворювальними? Чому хронологічні межі нового кам'яного віку в різних регіонах планети не збігаються? Чи означало виникнення землеробства і скотарства зникнення давніших форм господарської діяльності? Чому?

На підставі тексту заповніть таблицю.

Форма господарювання	Коли зародилася	Де зародилася	У чому виявляється

2. Як виникло ремесло?

За неоліту в житті людей сталися й інші важливі зміни: люди навчилися свердлити й шліфувати камінь і деревину, робити посуд з глини, прясти й ткати, шити одяг з тканин. Виняткове значення мало винайдення глиняного посуду. Дослідники припускають, що виготовлення глиняного посуду, або гончарство, винайшли, обмазуючи глиною плетені посудини. Згодом навчилися робити горщики з глиняних валиків і випалювати їх у спеціальних печах. Посуд ставав міцним і довго служив. У ньому можна було не тільки зберігати зерно, а й готувати страви. Із винайденням гончарного круга – дерев'яного верстата з кругом, що обертається, посуд набув правильної округлої форми. Готові вироби прикрашали мальованим або прокресленим орнаментом.

Виготовлення гончарних виробів з подальшим обпалюванням називають **керáмікою**.

Виготовлення зручного та гарного посуду потребувало неабиякої вправності й забирало багато часу. Тож майстер цілком присвячував себе гончарству, обмінюючи виготовлені речі на харчі й заробляючи цим умінням на життя. Копіткою працею було й виготовлення тканин. На дерев'яну раму вертикально натягували рівний ряд пряжі (ниток). Щоб нитки не сплутувалися, до їхніх кінців знизу прив'язували камінчики. Через ряд упоперек пропускали інші нитки – так ткали перші тканини.

Ремесло – виготовлення знарядь праці та предметів побуту.

З умінь зароджувалися ремесла – гончарство та ткацтво. Ремесло – ще одна, окрім землеробства й скотарства, галузь відтворювальної діяльності.

До давніх ремесел належать також ливарна справа та ковальство. Їхній розвиток пов'язаний з відкриттям людиною властивостей металів, з яких виготовляли знаряддя праці.

Першим металом, який люди навчилися обробляти, була мідь. Спочатку вироби з неї викувували, а згодом навчилися виплавляти з руди. Уперше мідь використали мешканці Західної Азії. Відкриття міді й бронзи – сплаву міді та олова – означало завершення кам'яного віку й початок *віку металів*. Тривалий час люди користувалися і кам'яними, і металевими знаряддями. Тому цю перехідну добу називають *енеолітом* – мідно-кам'яним віком.

Поступово люди дізналися й про властивості заліза. У Західній Азії знайдено вироби з метеоритного заліза, яке за тих часів вважали «подарунком небес» і носили як прикраси. Залізо навчились обробляти в II–I тис. до н. е., коли з нього почали виготовляти знаряддя праці й зброю.

Ті громади, які досягали успіхів у розвитку ремесла, здобували перевагу над іншими. Вони обмінювали вироби ремісників (посуд, знаряддя праці тощо) на продукти харчування. Так виник обмін виробами та перші «гроші». Спочатку як гроші використовували худобу, бронзові мечі, мушлі, намиста з кварцу, посуд, кам'яні сокири, шматки солі. Потреба в спеціальних місцях для обміну виробами та розвиток ремесла спричинили появу нових поселень – майбутніх міст.

Як поява ремесел вплинула на розвиток суспільного життя?

Роздивіться ілюстрації на с. 25. Скориставшись текстом, складіть великий коментар до кожної.

1

2

3

Зверніть увагу!

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) – IV–III тис. до н. е.

Бронзовий вік – III–I тис. до н. е.

Залізний вік – IX ст. до н. е. – IV ст. н. е.

Досліджуємо

Роздивіться ілюстрацію. Які горщики досконаліші за формою, які було робити легше й швидше? Чому тільки з винайденням гончарного круга стало можливим виготовляти тонкостінні, високі глечики, великі посудини? Яке застосування мали вироби гончарів у тогочасному господарстві?

Обговорюємо

Прочитайте замітку. Про історію якого терміна довідалися? Пригадайте з уроків у 5 класі, що називають революцією. Чому дослідники висловлюють застереження щодо поняття «неолітична революція»? Припустіть, як би жили люди, якби не навчилися обробляти землю та розводити худобу. Які загрози для людства приховували в собі нові форми господарювання?

Для позначення переходу людини від привласнювального господарства до відтворювального послуговуються терміном «неолітична революція». Уперше його вжив британський археолог Гордон Чайлд у першій половині минулого століття. Причиною цього переходу, на думку вченого, стала зміна клімату, що призвело до збіднення рослинного й тваринного світу. Саме це підштовхнуло мисливців і збирачів до пошуку нових джерел харчування, зокрема до вирощування рослин та приручення тварин.

Сучасні археологи твердять, що термін Чайлда застарів, адже перехід до відтворювального господарства не був ні швидким, ні одночасним для всіх куточків земної кулі. Землеробство та скотарство зародилося задовго до неоліту і спочатку було малопродуктивним. Успіху досягли ті, хто зумів

краще використати природні ресурси – штучне зрошення, родючі ґрунти, кращий клімат, що давав можливість збирати 2–3 врожаї. Тривалий час поруч із землеробами і скотарями продовжували жити племена мисливців і збирачів. Та й чи можна називати «революцією» подію, яка тривала від IX до V тис. до н. е.? П'ять тисячоліть – це не революція, а тривала еволюція.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/g1IPoNC> або кодом, перегляньте відео, яке відтворює процес виготовлення керамічного посуду. Складіть казку про пригоди грудочки глини, розповівши про її перетворення на глечик чи кухлик.

Сформулюйте за темою уроку запитання, що починається словом «чому», та дайте на нього відповідь.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *енеоліт, вік металів, землеробство, скотарство, ремесло (гончарство, ткацтво, ливарна справа, ковальство), «неолітична революція»*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/cVghNH9> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Уявіть, що давні знаряддя праці, вироби ремісників мають властивості «летиключів», які переносять у часи свого створення. Оберіть за матеріалами уроку одну з пам'яток та складіть розповідь про те, що б ви могли побачити під час такої подорожі. Оформіть свої пригоди як комікс або як короткий звіт.

§ 6. Перші землероби та скотарі України

Міркуємо

Роздивіться пам'ятки. Чому їх вважають археологічними скарбами України? Як вони пов'язані з діяльністю В. Хвойки? Про які тогочасні винаходи свідчать зображені пам'ятки? Як, на вашу думку, можна витлумачити малюнки зростання колоса та зображення великої рогатої худоби на трипільському посуді?

Обговорюємо

Прочитайте замітку. Поділіться припущеннями, щодо яких періодів історії людства вчені послуговуються поняттям *археологічна культура*. Чому науці не відомі справжні назви давніх народів? Чому глиняний посуд слугує підставою для розрізнення давніх народів?

Давні племена час від часу змінювали територію проживання. Межі їх розселення та пересування визначають за археологічними знахідками, оскільки вихідці з різних куточків світу відрізнялися не тільки мовою та зовнішністю, а й способами виготовлення знарядь праці, типами прикрас тощо. Багато відомостей учені отримують за виробами з глини, адже майстри в різних племенах мали свої улюблені форми посуду й віддавали перевагу тим або тим візерункам. Оскільки писемних джерел про ті часи не маємо, а назви племен не збереглися, учені послуговуються умовними назвами, користуючись поняттям *археологічна культура*.

Археологічна культура – речові залишки, знайдені під час розкопок, що належать до одного історичного часу й тієї самої території, яким притаманні спільні риси. Подібність форми та оздоблення посуду, типу прикрас, особливостей будівництва жител і рис поховального обряду свідчать про спорідненість племен. Назви археологічних культур зазвичай походять від назв місцевостей, де було вперше виявлено типову пам'ятку (черняхівська культура – від с. Черняхів на Київщині); часом вони вказують на характерні ознаки археологічних знахідок (культура кулястих амфор, культура шнурової кераміки тощо), особливості поховань (зрубна культура).

1. Що відомо про найдавнішу землеробську культуру на територіях України?

Найдавнішою землеробською культурою на землях України є трипільська. Назви «трипільська культура» та «трипільці» умовні. Вони походять від назви с. Трипіль на Київщині, неподалік якого наприкінці XIX ст. археолог Вікентій Хвойка розкопав перші пам'ятки. Трипільська культура проіснувала на землях Лісостепу України, від Дністра до Дніпра, майже півтори тисячі років – від IV тис. до середини III тис. до н. е.

Основою господарства трипільців було перелогове землеробство, що передбачало використання ділянок землі доти, доки не вичерпувалася їхня родючість. Трипільці сіяли яч-

Переліг – заросле травною полем, яке свідомо не обробляють кілька років для відновлення родючості ґрунту.

мін, просо, пшеницю, вирощували майже всі відомі в Україні й нині садово-городні культури. Землю обробляли дерев'яними мотиками з кам'яними чи кістяними нако- нечниками. Застосовували тяглову

силу волів. Урожаї збирали кістяними або кам'яними серпами. Зерно розтирали на борошно за допомогою кам'яних зернотерок. Розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней.

Трипільці були вмілими гончарями. Глиняний посуд обпалювали в спеціальних печах, а потім розмальовували чорною, коричневою, червоною, рідше білою барвами. В орнаменти трипільські гончарі вплітали символічні зображення фігур людей, тварин і птахів. З трипільцями пов'язують появу перших на українських теренах виробів з міді.

Високої майстерності носії трипільської культури досягли в будівництві житла. Мешкали трипільці в чотирикутних одно- чи двоповерхових будинках завдовжки до 25–27 м і завширшки 6–7 м, з кількома приміщеннями. Свої оселі будували так: у землю вкопували дубові стовпи, а між ними з хмизу викладали стіни, які обмазували глиною; зверху на стовпи спирали дво- або чотирисхилий, укритий соломом або очеретом дах з отвором для диму. У кожній хаті була велика піч, а біля неї – лежанки з випаленої глини. Стіни й піч іноді розмальовували. Археологи знайшли численні глиняні модельки трипільських жител. Вони, а також залишки жител дали змогу вченим реконструювати зовнішній вигляд трипільських хат.

Трипільська людність жила сім'ями, що об'єднувалися в громади, а пізніше – у племена. Спершу поселення трипільців були невеликими. Розташовані здебільшого на узвишші поблизу річок, вони складалися з 30–40 глинобитних помешкань. Будинки розташовувалися колом, із загонем для худоби в центрі. Кількість жителів кожного такого поселення складала зазвичай 600–700 осіб. Згодом деякі поселення розрослися так, що кількість мешканців сягала в них до 10 тис. осіб. Такі поселення-гіганти називають *протомістами*. Концентричні кола, за якими розташовували трипільці свої будинки, утворювали щось подібне до вулиць.

Хоч якого високого рівня сягнуло трипільське суспільство, поступово воно почало занепадати. Виснажені землі

давали менші врожаї, а нових територій, придатних для землеробства, уже не було. Холоднішим та більш посушливим ставав клімат, що не сприяло землеробству. Тож урешті трипільці розчинилися серед інших народів.

Зверніть увагу!

У 1884 р., до того як В. Хвойка здійснив своє відкриття на Київщині, на території сучасної Румунії, поблизу села Кукутень, археолог Теодор Бурада виявив рештки давньої кераміки. Розквіт культури Кукутень, названої за місцем знахідок, припадає на V–IV тис. до н. е. Науковці дійшли висновку, що з часом землеробські племена, які були її носіями, рухалися до Південного Бугу, а далі аж до Дніпра. За спільністю ознак, а саме способом господарювання, облаштуванням жител, побутом і світоглядом, культура Кукутень і трипільська культура належать до одного комплексу, а тому її ще називають *Кукутень-Трипілля*.

▲ Пам'ятка культури Кукутень-Трипілля з колекції Національного музею історії Молдови

Чому трипільську культуру характеризують як найяскравішу землеробську культуру на наших землях? Що свідчить про розвиток гончарного ремесла в трипільців? Чому трипільську культуру дослідники визначають як таку, що впритул наблизилася до виникнення цивілізації?

2. У чому особливості середньостогівської археологічної культури?

Трипільська культура була не єдиним осередком господарювання на українських землях у період енеоліту. Оскільки умови Степу більш придатні для скотарства, саме воно було основним заняттям його мешканців. Однією з археологічних культур Степу була середньостогівська, названа за поселенням в урочищі Середній Стіг на околиці Запоріжжя. Вона була поширена в степовому Придніпров'ї, Приазов'ї, у басейні Сіверського Дінця і Нижньому Подонні в середині IV – середині III тис. до н. е.

Племена середньостогівської культури розводили переважно коней, а ще овець, кіз і свиней. Знали вони і земле-

▲ Фігурка кабана
з Деріївського поселення

робство, хоча воно було другорядним заняттям. Історики припускають, що ці племена першими в Європі приручили коня, пристосувавши його для верхової їзди, а їхні вершники проклали шлях у Подунав'я. Тривалий час середньостогівці сусідили з трипільцями, що можна розцінювати як приклад мирного співіснування двох різних культур.

Однією з пам'яток середньостогівської культури є давнє поселення поблизу села Деріївка на Кіровоградщині. Там досліджено залишки кількох заглиблених у землю прямокутних жител. Археологам пощастило виявити багато знахідок, серед яких крем'яні ножі, скребачки, вістря стріл і списів, кістяні мотики і бойові молоти, оздоблений шнуровим і гребінцевим орнаментом глиняний посуд і мідні прикраси, фігурки тварин.

Укладіть порівняльну таблицю двох відомих археологічних культур на українських теренах епохи енеоліту.

	Трипільська культура	Середньостогівська культура
Хронологічні межі		
Території поширення		
Основне заняття		
Досягнення		
Найвідоміші поселення		
Із чим пов'язана і звідки походить назва		

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/C3cLpBo> або кодом, довідайтеся про те, у що вбиралися трипільці, з яких матеріалів та за допомогою яких інструментів виготовляли одяг. На підставі почутого й побаченого намалюйте, яким могло бути вбрання трипільців. Прокоментуйте малюнок у загальному колі, поінформувавши, про які прядильні та ткацькі інструменти довідалися.

Досліджуємо

Попрацюйте з історичною картою. На яких територіях була поширена трипільська культура? Де знайдено рештки найбільших поселень трипільців? З представниками якої культури сусідили трипільці? Як на карті показано контакти представників цих культур? Припустіть, у чому ці контакти виявилися та які це мало наслідки.

▲ Найдавніші землероби та скотарі на землях України

Скориставшись уявним мікрофоном, доповніть твердження: 3 теми уроку мені вдалося найцікавішим... найважливішим... залишилося незрозумілим...

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: землеробство, скотарство, ремесло, трипільська археологічна культура, середньостогівська археологічна культура.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/3Vgjqml> або кодом та виконайте завдання онлайн.

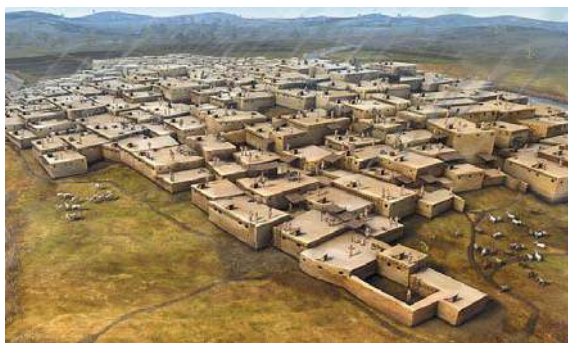
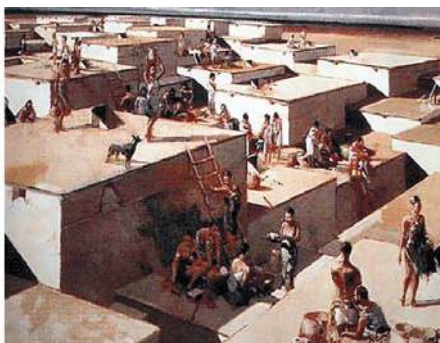
На підставі ілюстрацій складіть розповідь про розвиток гончарства в трипільців.

▲ 1. Трипільський глиняний посуд. 2. Робота трипільського гончаря.
Картина з експозиції Музею трипільської культури в Переяславі

§ 7. Форми організації первісних спільнот

Міркуємо Роздивіться реконструкцію Чатал-Гююка – одного з найбільших серед перших міст. Які особливості забудови привертають увагу? Поділіться припущеннями, що визначало життя його мешканців. Що вплинуло на виникнення та забудову перших міст?

1. Яким було первісне суспільство?

Людське життя за найдавніших часів було пов'язане з природою. Щоб вижити, доводилося долати природні небезпеки, а це вимагало спільних зусиль. Пралюди мусили об'єднуватися, налагоджувати життя в гурті. Першим таким гуртом, як припускають, було *первісне стадо*. З появою людини сучасного типу людське суспільство невпинно розвивалося.

Мисливці-кроманьйонці жили громадами з 25–40 осіб, що склалися з родичів, представників 5–7 сімей, які разом працювали та мали спільне майно. Дослідники називають такі колективи *родовими громадами*.

Якими були правила, що визначали життя громади, учені можуть лише припускати. Уявлення про ці правила втілено в понятті *матріархат* – так називають суспільний лад, у якому родовід вівся за жіночою лінією. Це пов'язано з тим, що за умов привласнювального господарства жінці належала провідна роль у піклуванні про дітей та облаштуванні повсякдення. Керували громадами досвідчені члени роду – *старійшини*.

Рід – об'єднання людей, які мають спільного предка.

Нові умови життя, пов'язані з виникненням землеробства та скотарства, а саме: осілість, обробіток землі, розведення худоби – поступово змінювали спосіб життя людей. Територію, що належала роду, стали ділити на дві частини: оброблювані ділянки та угіддя, де випасали худобу, ловили рибу, полювали, збирали плоди, заготовляли сировину для будівництва та виготовлення знарядь праці тощо. Саме рід визначав нагальні господарські роботи – розчищення ділянок від лісу, освоєння нових земель тощо. Обробіток землі, вирощування врожаю були до снаги окремій сім'ї. Їй належав і зібраний урожай. Так у межах громади та роду дедалі більшої ваги набувала сім'я. Поступово об'єднувальною основою спільноти, окрім кровної спорідненості, стає й територіальне сусідство. Незабаром на зміну колективу кровних родичів приходить *територіальна (сусідська) громада*.

У територіальній громаді роль окремої сім'ї ще більше зростає. Саме за тих часів сім'ї почали вести окремі господарства й мешкати окремо та самостійно. В умовах відтворювального господарства, винайдення способу оброблення металів, удосконалення знарядь праці з'явилися можливості не тільки для врзноманітнення харчів, а й для отримання їхнього надлишку – додаткового продукту. Унаслідок цього відбувається розшарування населення: з'являються заможні й бідні члени громади, тобто виникає майнова нерівність. Поступово слабшими ставали родинні зв'язки. Натомість громади охоче приймали до свого складу чужинців – умілих ремісників або вправних воїнів. Провідна роль

у житті громади стала належати чоловікам. Такий суспільний лад учені називають *патріархатом*.

 Чому думки вчених про форми організації первісних спільнот мають характер припущення? Як ви думаєте, як розподілялися обов'язки в таких громадах між чоловіками та жінками, дорослими та дітьми? Чому майнова нерівність виникає на певному етапі розвитку суспільства? На чому ґрунтуються уявлення про матріархат та патріархат?

Досліджуємо Роздивіться схему та поміркуйте, як змінилася орна ділянка в сусідській громаді порівняно з родовою. У родовій громаді угіддя для випасання худоби були спільними. Чи змінився такий стан речей за сусідської громади? На які ще відмінності ви звернули увагу?

▲ Родова громада

▲ Сусідська громада

На підставі тексту та схеми укладіть порівняльну таблицю найдавніших людських спільнот.

Родова громада	Сусідська громада
З кого складалася	
Як розподіляли обов'язки та вели господарство	
Хто очолював і які мав повноваження	
Якою була роль окремої сім'ї	

2. Як була організована влада за первісних часів?

Розвиток землеробства, скотарства та ремесла зумовив обмін продуктами й виробами між громадами. Вони почали боротися за землі, пасовиська, поклади корисних копалин. Це призводило до збройних сутичок: перемагали ті, хто мав кращих воїнів. Під час конфлікту озброєні загони очолював

вождь – людина, яка могла згуртувати людей для захисту спільних інтересів, мала авторитет, щоб керувати боєм.

У мирний час життям спільноти керували збори громади та рада старійшин. Саме збори, які складалися з чоловіків-воїнів, обирали вождя. Рада старійшин відігравала роль охоронця родових звичаїв і керувала життям громади. Старійшини скликали народні збори з приводу важливих подій (війни, переселення, схвалення правил співжиття). Із вождів та старійшин різних громад формувалася *знать* – прошарок родовой верхівки, представники якої прагнули закріпити своє становище, спираючись на релігійні уявлення. Старійшини, які керували обміном і нагромадженням запасів, отримували як винагороду додаткові земельні наділи та продукти. Для обробітку цих наділів їм дозволяли використувати працю військовополонених і збіднілих членів громади. Так поглиблювалася нерівність між членами громади.

Споріднені за спільністю мови, території та способу життя громади об'єднувалися в *племена*. Об'єднання кількох племен називають *союзом племен*. Плем'я мало свій центр, де зосереджувалося ремісницьке виробництво, відбувався обмін продуктами та виробами, зберігалися запаси продовольства. Такий центр поступово перетворювався на укріплене поселення – *городище*, згодом – *місто*. Тут проводили збори, збиралася рада старійшин, перебував вождь.

Поміркуйте: хто з'явився раніше – багаті чи знатні люди? Чому вчені переконані, що нерівність властива будь-якій людській спільноті? Як сусідська громада посприяла виникненню перших держав? Які відомості про первісне суспільство, владу за первісних часів, найдавніші міста засвідчені археологічними знахідками, а які ґрунтуються на припущеннях?

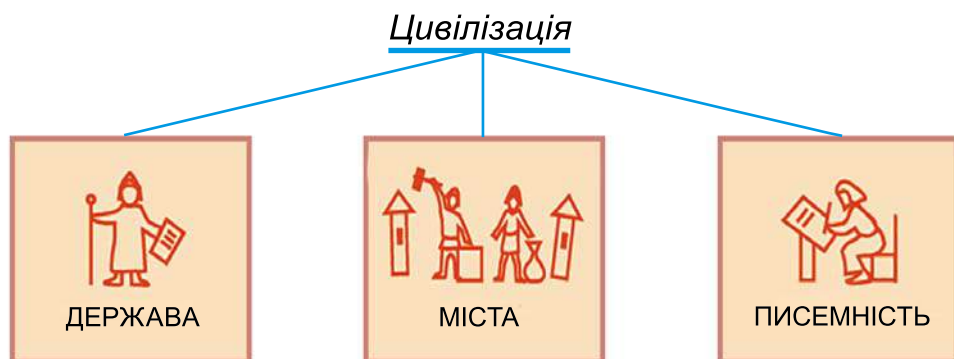
Укладіть перелік понять, які відбивають історію суспільних відносин. Розташуйте ці поняття на лінії часу відповідно до припущень учених, як розвивалося суспільне життя.

Обговорюємо

Прочитайте замітку, порівняйте текст з ілюстраціями, які подано в рубриці «Міркуємо», та проаналізуйте схему. Чому рівень розвитку людського суспільства, який учені називають цивілізацією, визначають за сукупністю ознак? Як ви думаєте, чи знали мешканці Чатал-Гююка писемність? А мешканці трипільських поселень?

Найбільшим із перших міст був Чатал-Гююк, розташований на території сучасної Туреччини. Припускають, що поселення виникло наприкінці VII тис. до н. е. Його мешканці вирощували більше десятка видів рослин (серед яких

пшениця, ячмінь, горох), займалися також тваринництвом – розводили здебільшого овець. У житлах робили лежанки та лавки з глини. Знали в Чатал-Гуюку й кераміку. Вулиць у місті не було – у будинки потрапляли крізь отвір у пласкому даху, а на дах – знадвору по драбині. Місто не мало оборонних споруд: захистом слугував суцільний мур, який утворював зовнішні стіни. Чатал-Гуюк та інші «неолітичні» міста, що їх розкопали археологи, дають підстави вважати, що їхні жителі майже досягли рівня цивілізації.

На підставі обговорення та відео, рекомендованого в рубриці «Пізнайкам», напишіть невелику замальовку про життя в Чатал-Гуюку.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/j1Dpty> або кодом, перегляньте відеореконструкцію поселення Чатал-Гуюк. Якими деталями про життя мешканців протоміста збагатило вас відео?

Які з питань, що їх обговорювали на уроці, зацікавили вас найбільше? Чому?

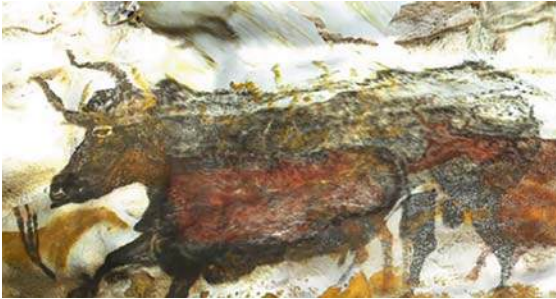
1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *первісне стадо*, *рід (родова громада)*, *плем'я*, *вождь*, *рада старійшин*, *матріархат*, *патріархат*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/KVgjs2U> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Найдавніші часи, як ви вже знаєте, образно називають «дитинством людства». Обґрунтуйте або спростуйте доречність такого вислову в есе про розвиток людського суспільства.

§ 8. Первісна культура та релігійні вірування за найдавніших часів

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Як ви думаєте, коли людина почала зображувати тварин? Як подані пам'ятки характеризують своїх творців? Чому багато наскельних малюнків було створено у важкодоступних печерах?

▲ Малюнок великого чорного бика в печері Ласко (Франція)

▲ Малюнок лані в печері Альтаміра (Іспанія)

1. Якими були знання первісних людей про світ і як виникло мистецтво?

Тривалий час уважалося, що люди за найдавніших часів не мали жодних наукових знань і цілковито залежали від природи. Але знахідки археологів доводять, що це не зовсім так. Життєво важливими для людей тих часів були математичні знання. Мисливцям треба було вміти рахувати впольованих тварин, рибалкам — ділити між собою виловлену рибу. Для лічби вони використовували палички, камінці й, зрештою, вузлики.

Люди тих часів мали знання з біології та медицини. Вони вміли пускати кров, зашивати рани, знали лікувальні властивості рослин, уміли приймати пологи, лікувати переломи. Ті, хто знався на хворобах та способах їх лікування, передавали секрети цілительства своїм нащадкам.

Переселяючись на нові землі, люди навчилися складати найпростіші карти місцевості, які допомагали мисливцям та мандрівникам. За часів пізнього палеоліту з'явилися перші календарі.

За доби 40–10 тис. років до н. е. люди передавали красу навколишнього світу в малюнках, скульптурі, різьбленні

Мистецтво – творче відтворення дійсності в художніх образах.

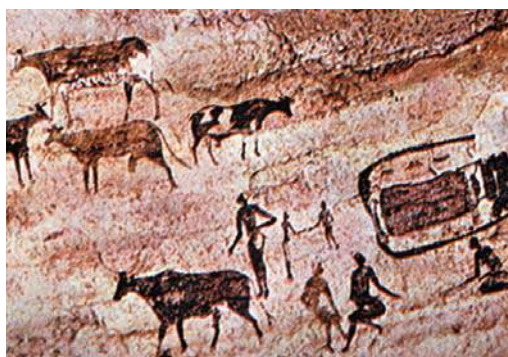
по кістці, дереву, каменю. Саме тоді з'явилися оздоблені вжиткові речі, прикраси (намиста, браслети). Приміром, на багатьох стоянках в Україні знайдено прикраси, виготовлені з каменю, морських черепашок, бивнів мамонтів. Вражають вишуканістю, зокрема, браслети з Мізинської стоянки на Чернігівщині. На підставі подібних знахідок учені твердять, що в кроманьйонську добу зародилося мистецтво.

Найдавніші малюнки розміщені здебільшого в печерах на висоті 1,5–2 м. Вони розташовані не лише на стінах, а й на стелі. Більшість картин – це зображення звірів та сцен полювання. Викликають захват уміння найдавніших художників передавати рух, їхня спостережливість, фантазія. У печері Ле-Комбател, що у Франції, знайдено близько 300 зображень мамонтів, бізонів, оленів, коней, ведмедів. Неповдалі, у печері Фом де Гом, археологи відкрили цілу «картинну галерею» – 40 малюнків диких коней, 23 зображення мамонтів, 17 – оленів. «Картинна галерея» в печері Альтаміра (Іспанія), створена близько 15 тис. років тому, простягається більше ніж на 280 м і складається з безлічі просторих залів.

Учені встановили, що давні художники малювали або пальцем, умочуючи його в природні барвники, або паличкою, продряпуючи зображення по глині. Іноді контури малюнка оббивали на стіні печери кам'яним рубилом.

Про зародження яких типів світогляду йдеться в тексті? Які знання та вміння стали надбанням кам'яного віку? Як виникло мистецтво? Поділіться припущеннями, чому це сталося.

Складіть опис картини давніх митців, прокоментувавши, про які знання, уміння людей та форми організації первісного суспільства вона свідчить.

2. Коли зародилися релігійні уявлення?

Слово «релігія» в перекладі з латини означає «святість, благочестя, предмет поклоніння». В основі релігії лежить

віра в існування надприродних, божественних сил, які створили світ і людину. Явища, які позначають словом «релігія», сягають кроманьйонських часів. Кроманьйонці вірили, що незвичної форми камені, скелі, дерева, інші витвори природи та людських рук можуть бути наділені надзвичайними властивостями. Люди вважали, що, задобривши ці предмети, можна забезпечити собі успішне полювання або риболовлю. Учені називають такі вірування *фетишизмом*.

Свої уявлення люди втілювали в певних діях – мисливських ритуалах. Так, у печері Тюк д'Одюбер (Франція) виявлено дві глиняні фігурки бізонів, навколо яких збереглися відбитки босих ніг. Учені припускають, що в цих печерах мисливці влаштовували магічні танці та заклинання, щоб зачаклувати тварину.

Деякі мисливці, полюючи постійно на певного звіра (наприклад, ведмедя, носорога, оленя), пов'язували своє життя з цією твариною так тісно, що навіть вважали, що походять від неї. Так складалася віра в походження від предка-тварини – *тотемізм*.

Часів давнього кам'яного віку сягає зародження традицій вшановувати родючість, утіленням чого є фігурки жінок.

Стародавні люди вірили в потойбічне життя, яке починається після смерті. Небіжчикові в могилу клали зброю, їжу та прикраси, бо вважали, що ці речі стануть йому в пригоді у світі мертвих. Так виник культ предків – поклоніння та вшанування пам'яті померлих родичів.

Із найдавніших часів люди вірили, що грізні сили природи здатні впокорювати чаклуни та шамани. Віру в здатність окремих людей впливати на сили природи та на інших людей називають *магією*. Згодом люди почали вірити, що природні стихії уособлює могутнє божество – бог Сонця, моря, вітру та інші. Так виникли *язичницькі вірування*.

У побуті наших далеких предків існувала ціла низка заборон і правил, які регулювали їхнє життя. Ці заборони називають *табу*. Табу, наприклад, забороняло полювати в певний час, брати шлюб із близькими родичами тощо.

Оберіть одну з давніх форм релігійних уявлень та підготуйте в групах повідомлення про неї за планом: 1. У чому виявляється? 2. На підставі чого вчені дійшли висновку, що ця форма була властива первісним людям? 3. Коли могла виникнути?

Досліджуємо

Роздивіться відомий наскельний розпис із печери Альтаміра (Іспанія). Чи зміг 15 тис. років тому художник передати в образі великої тварини її міць та силу? Як саме? Які власні відчуття, на вашу думку, він утілює? Чи подобається вам кольорова гама малюнка? Скільки, по-вашому, тут відтінків? (Зауважте, що художник використовував лише дві фарби, виготовлені з мінералів, – червоно-коричневу та чорну.)

Обговорюємо

Подискутуйте про зародження мистецтва за запитаннями: 1. Якого часу сягають найдавніші з відомих пам'яток, на підставі яких роблять висновок про зародження мистецтва? 2. Яке призначення мали пам'ятки, створені первісними художниками? 3. Як пов'язані розвиток мистецтва та релігійних уявлень?

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/X1IDnTH> або кодом, перегляньте відео про сучасний спосіб популяризації мистецької спадщини первісних художників. Навіщо створюють такі реконструкції? Що найбільше вражає відвідувачів? Чи хотіли б ви побачити зразки давнього наскельного живопису? У чому цінність давніх пам'яток?

Оцініть, як ви засвоїли матеріал теми, продовживши речення: *Я добре розумію... хочу більше дізнатися... поки для мене лишається незрозумілим...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *мистецтво, релігія, язичництво, тотемізм, анімізм, магія*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/kVgjYWI> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Підготуйте презентацію про одну з пам'яток давнього мистецтва за планом: 1. Якій пам'ятці присвячено презентацію (її зображення, де зберігається, коли і за яких обставин було відкрито). 2. Що свідчить пам'ятка про життя людей за первісної доби. 3. Які таємниці приховує пам'ятка.

§ 9–10. Проєкт та узагальнення з теми «Життя людей у первісні часи»

Проєкт

Щоб систематизувати свої знання про життя людей у первісні часи, виконайте проєктне завдання, результатом якого буде книжка-складанка «Історія первісної доби»

або тематична папка – лепбук. Спільно оберіть емблему проєкту та його гасло, створіть обкладинку книжки чи папки. Домовтеся, хто з вас готуватиме повідомлення про результати проєктної роботи для сайту школи або хто писатиме короткий відгук для сторінки в соціальних мережах.

Об'єднайтеся в групи, розподіливши між собою розділи книжки чи папки. Визначтеся, хто який матеріал добиратиме (пошук ілюстрацій, малювання пам'яток, складання текстів, написання коментарів). Під час роботи намагайтеся використати якомога більше термінів і понять, які засвоїли впродовж вивчення теми. Скористайтеся ними і як пошуковими гаслами для роботи в інтернеті, якщо потрібно знайти додатковий матеріал.

Розділ	Орієнтовний зміст
<p>1. Що було на Землі до появи людини</p> 	<p>Як різні теорії пояснюють походження життя на планеті Земля; які археологічні знахідки свідчать про розвиток тваринного та рослинного світу нашої планети; як учені дізнаються про зміни природного середовища; чому найдавніша історія планети приваблює авторів фантастичних книжок та фільмів.</p>
<p>2. Що відомо про предків людини</p> 	<p>Чому решток найдавніших предків людини на сьогодні обмаль; як учені вибудовують історію предків людини, де зберігаються пам'ятки, пов'язані з життєдіяльністю предків людини.</p>
<p>3. Як разом з людиною розвивалися суспільні відносини</p> 	<p>Якими були найдавніші заняття, знаряддя праці пралюдей; як давні люди облаштовували свій побут; які археологічні пам'ятки слугують джерелами для вивчення людського суспільства.</p>

4. Що знали та вміли люди за первісної доби

Речові джерела, що засвідчують уміння та навички первісних людей.

5. Коли з'явилися та як розвивалися паростки духовності

Найдавніші релігійні уявлення, виникнення мистецтва, найвидатніші пам'ятки.

6. Терени України за первісної доби

Коли на нашій землі з'явилися найдавніші мешканці, ким вони були; які пам'ятки по собі залишили; як змінювалися природні умови; які найвідоміші археологічні культури первісної доби на нашій землі.

Готуючись до захисту проєктної роботи, скористайтесь пам'яткою, яку знайдете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/17poEyu> або кодом.

Поділіться враженнями про проєктну роботу, давши відповіді на запитання: Що слугує основним джерелом для дослідження історії людства за первісної доби? Як змінювалися уявлення вчених про первісну добу впродовж розвитку історії як науки? Чому важливо досліджувати історію первісної доби?

Повторіть матеріал з теми. Перевірити, як його засвоїли, чого навчилися та що зрозуміли, вам допоможуть завдання, виконати які зможете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/97nHlkW> або кодом.

Розділ 2. Цивілізації Давнього Сходу

§ 11. Цивілізаційні центри Давнього Сходу в часі та просторі

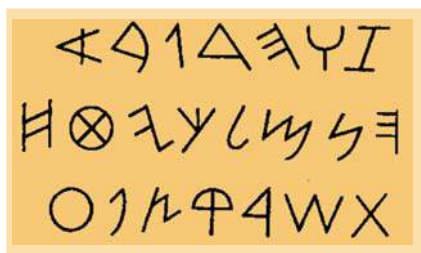
Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте тексті до них. Чим ці пам'ятки істотно відрізняються від тих, що є надбанням первісних людей? Які ознаки вказують на те, що суспільства, які створили ці пам'ятки, були цивілізаціями?

▲ Розетський камінь – стела, на якій 196 р. до н. е. викарбувано указ жерців на підтвердження влади єгипетського царя Птолемея V

▲ «Військо» з 8000 вояків, 650 коней, 130 бойових колісниць, які знайшли в гробниці китайського імператора Шіхуанді (правив у 221–210 рр. до н. е.)

▲ Фінікійський алфавіт (від нього походять абетки всіх європейських мов)

▲ Руїни давнього міста Мохенджо-Даро (Пакистан). Середина III тис. до н. е.

1. Хто і коли відкрив перші цивілізації Давнього Сходу?

Творцями перших цивілізацій на Землі стали народи, які заселяли долини великих річок – Нілу, Євфрату, Тигру, Інду, Хуанхе. Ці території Північно-Східної Африки та Азії

розташовані на схід та південний схід від Європи. Саме тому в розповідях про історію розвитку людства на цих землях послуговуються поняттям «Давній Схід».

Історія Давнього Сходу бере початок від появи наприкінці IV тис. до н. е. держав у нижній течії річок Євфрат та Тигр у Передній Азії – так називають західну частину Азії, що простягається на схід від Середземного моря. Майже одночасно постала держава в долині річки Ніл у Північно-Східній Африці. У другій половині III тис. до н. е. виникла держава в долині річки Інд у Південній Азії, а в середині II тис. до н. е. – у долині Хуанхе на Сході Азії.

▲ Археолог Говард Картер (ліворуч) досліджує саркофаг фараона Тутанхамона. 1925 р.

▲ Трон і посмертна маска фараона Тутанхамона

У 1922 р. в одній зі скель Долини Царів виявили східці, що вели до замуrowаного входу. Археологи зайшли через пролам у гробницю і побачили коридор, який вів до другого замуrowаного входу. Так було відкрито гробницю Тутанхамона, який жив у XIV ст. до н. е. Поховання складалося з кількох приміщень, у яких збереглося багато цінних речей. Серед них – золотий трон Тутанхамона та кілька скринь. В одній скрині містився кам'яний саркофаг з мумією фараона. Обличчя мумії закривала золота маска – чи не найвідоміший зі скарбів Давнього Єгипту.

У кожної цивілізації є свої відкривачі-дослідники. Одним з них став Жан Франсуа Шампольйон. Він у 1822 р. зумів розшифрувати написи на Розетському камені, завдяки чому стало можливим читати давньоєгипетську мову. Згодом Шампольйон очолив відділ єгипетських пам'яток у Луврі та посів кафедру єгипетської історії та археології в Королівському колегіумі в Парижі. Так починалося наукове вивчення єгипетської цивілізації.

У першій половині XIX ст. дослідники виявили залишки міст біля річок Тигр і Євфрат. Серед знайдених пам'яток було багато глиняних табличок, помережаних клинописом – так називають тип письма, знаки в якому подібні за формою до клинків. Слава розшифрування цього письма належить двом дослідникам. Німецький філолог Георг Фрідріх Гротенфенд заклав основи дослідження клинопису. 1802 р. він розшифрував частину написів, знайдених у давньоперській столиці Парсі. Справі прочитання давньоперських, вавилонських та асирійських писемних пам'яток прислужився й британський мовознавець Генрі Кресвік Роулінсон.

У 1899–1917 рр. німецькі археологи на чолі з Робертом Кольдевеєм проводили дослідження у Вавилоні. Їм пощастило розкопати парадний в'їзд у місто – Ворота богині Іштар, залишки Вавилонської вежі, палац царя Навуходоносора II та багато інших пам'яток.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/L3HjkSg> або кодом, здійсніть віртуальну екскурсію гробницею Менни. Спираючись на побачене, поясніть крилатий вислів «Усе на світі боїться часу, але час боїться пірамід». Як деталі пам'ятки свідчать про знання та вміння давніх єгиптян?

Обговорюємо

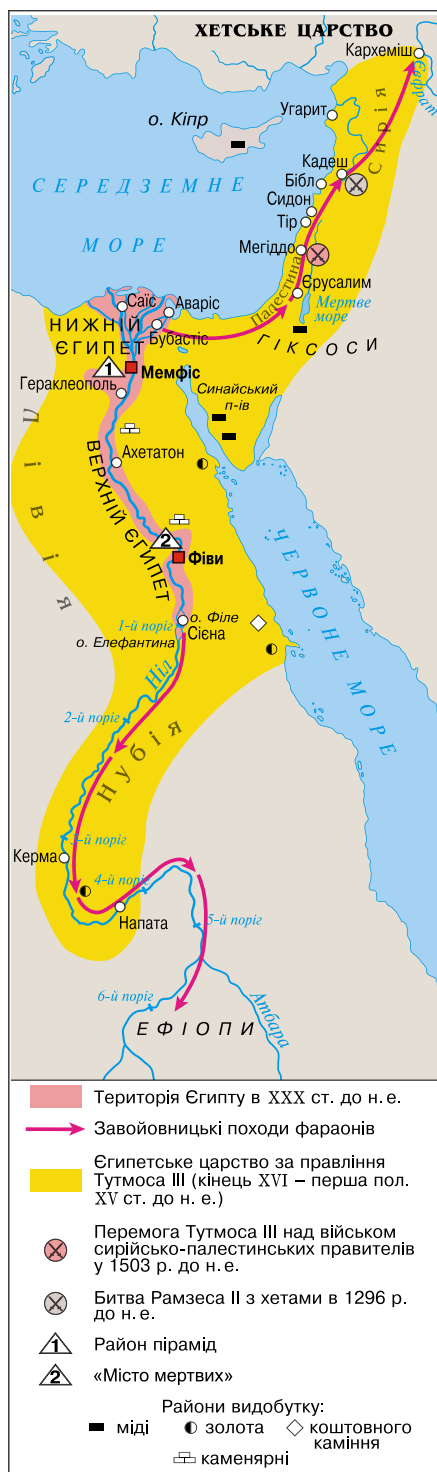
Чому відкриття пам'яток Давнього Сходу нерідко обростало таємничими деталями, породжувало міфи та легенди? Поділіться припущеннями, із чим це пов'язано.

2. Де і коли виникли найдавніші держави Давнього Сходу?

Перші держави на берегах річки Ніл виникли наприкінці IV тис. до н. е. Тоді існували дві держави – Верхній Єгипет (на півдні) і Нижній Єгипет (дельта Нілу). Близько 3000 р. до н. е. між Верхнім та Нижнім Єгиптом тривало протистояння. Збереглася легенда про війну Бджоли (багатого на вулики південного Верхнього Єгипту) та Очеретинки (замуленої північної дельти). Перемогла Бджола, правитель якої об'єднав країну.

За легендами, першим царем, або фараоном, Єгипту став Гор-Аха. Він заснував столицю Мемфіс. Від цього правителя єгиптяни відраховують тридцять династій, які правили

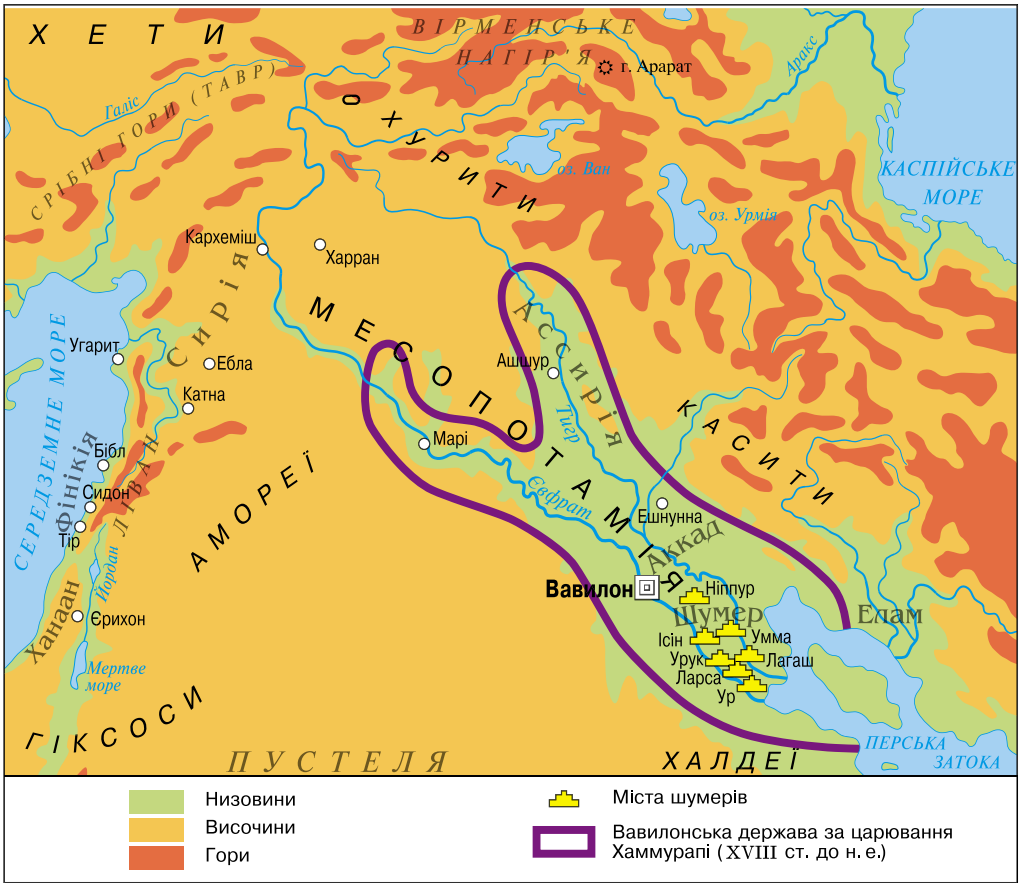
▲ Давній Єгипет

Єгиптом з 3000 по 332 р. до н. е. Згадки про всіх єгипетських фараонів зібрав жрець Манефон, який жив наприкінці IV – у першій половині III ст. до н. е., у праці «Історія Єгипту». Ця книга не збереглася, проте її уривки дійшли до нас у творах інших істориків. Дослідники пізніших епох відтворили історію Єгипту від IV тис. до н. е. до 525 р., коли країна втратила незалежність і увійшла до складу спочатку Перської держави, а потім – Давньої Греції.

Жрець – людина, яка здійснювала богослужіння, жертвоприношення в язичницьких релігіях.

Майже одночасно з єгипетською в Передній Азії виникла інша цивілізація. Її створили мешканці Дворіччя (південна частина межиріччя Тигру та Євфрату), яких називають *шумерами*, а територію, яку вони заселяли, – *Шумером*.

Одним з перших у Шумері було засноване місто Еріду, біля нього розташовувалося місто Ур. Історики знають також про шумерські міста-держави Ларсу, Лагаш, Урук і Ніппур. Міста ворогували між собою за панування в Шумері, а ще були змушені протистояти аккадцям, які жили на півночі Дворіччя і зазіхали на сусідні території. Згодом аккадці захопили шумерів і об'єднали все Дворіччя під своєю владою.

▲ Найдавніші держави Дворіччя

Після падіння Шумеру невеликі міста-держави, які існували на його теренах, без упину воювали, запрошуючи до своїх армій найманців. Зазвичай це були військові загони із Сирійського степу – племена скотарів-семітів, яких називали *амореями*. Згодом ватажки цих найманців перехопили владу й почали розбудовувати свої держави. Так, близько 1894 р. до н. е. створено державу зі столицею у місті Вавилон (аккадською мовою «ворота бога»). Амореї злилися з місцевим населенням, тож Вавилонське царство у II тис. до н. е. продовжило історію шумерів та аккадців.

У II тис. до н. е. на східному березі Середземного моря оселилися племена, які пізніше греки назвали *фінікійцями*, а їхню країну – *Фінікією*. Вони закладали міста-порти, кожне з яких було самостійною державою і мало своїх правителів, закони, армію та флот. Найвідоміші з них – Бібл, Тір

і Сидон. Фінікійці увійшли в історію завдяки своїм винаходам, торговельним зв'язкам та розвиненим ремеслам.

У середині II тис. до н. е. з Дворіччя на землі Палестини (Ханаану), що в південній частині Східного Середземномор'я, прийшли скотарські племена євреїв (інша назва – *ізраїльтяни*). Вони перейшли до осілого способу життя, опанували землеробство і скотарство, почали виплавляти залізо, будували міста. У середині XI ст. до н. е. утворилася держава – Ізраїльсько-Іудейське царство зі столицею в Єрусалимі.

Перші держави та міста на Півдні Азії виникли в долині річки Інд у XXIII–XVIII ст. до н. е. У 20-х роках XX ст. там розпочалися великі археологічні розкопки, було відкрито стародавні поселення Мохенджо-Даро та Хараппа. На сьогодні відомо понад тисячу поселень індської цивілізації.

Археологічне дослідження держави, що виникла в долині річки Хуанхе на Сході Азії, також розпочалося на початку XX ст. У 20–30-х роках учені розкопали місто Шан – центр першої китайської держави, яка виникла в середині II тис. до н. е. Відтоді виявлено рештки понад 50 палаців, храмів, гробниці імператорів, численні поховання та велику кількість пам'яток старовини.

 Які хронологічні межі історії Давнього Єгипту? Хто такі шумери? Чим збагатили державотворчий досвід цивілізацій Давнього Сходу фінікійці? Як постало Ізраїльсько-Іудейське царство? На підставі чого вчені довідалися про перші держави Індії та Китаю?

Досліджуємо Попрацюйте з історичними картами. 1. Покажіть на карті на с. 46 річку Ніл від першого порога до Середземного моря. Чому Нижній Єгипет розташований на карті над Верхнім? 2. Покажіть на карті на с. 47 річки Тигр та Євфрат. 3. Визначте місце розташування Давнього Єгипту та Шумеру. 4. Поміркуйте, як географічне розташування Фінікії вплинуло на особливості цієї держави.

Виберіть з тексту параграфа п'ять нових для себе назв, коротко поясніть, що вони означають.

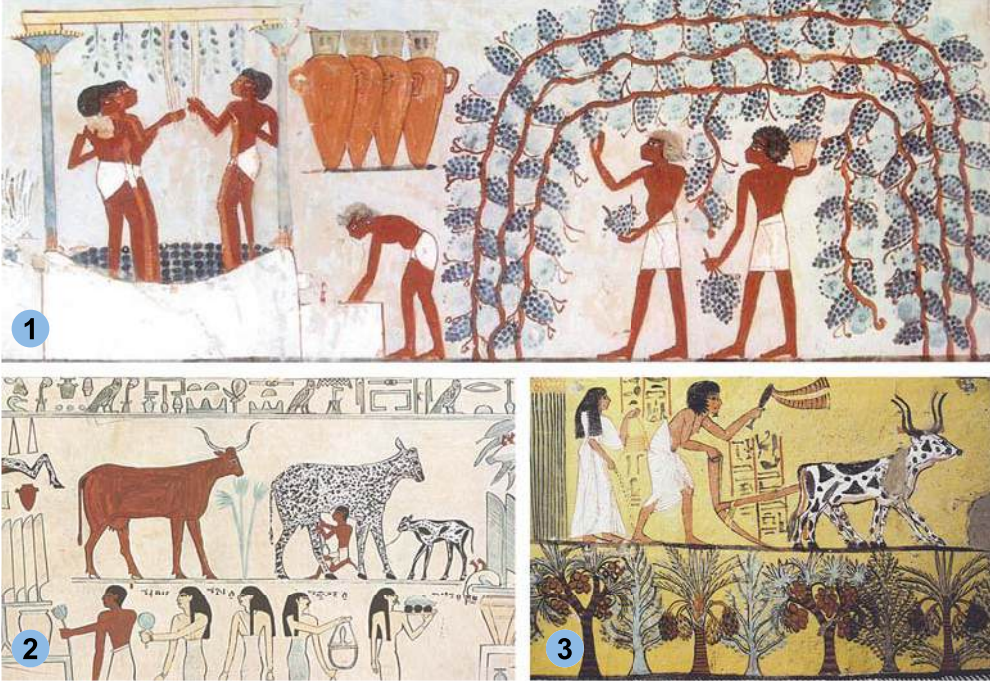
1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів. 2. Витлумачте поняття: *цивілізація, держава, Давній Схід, міста-держави Шумеру*. 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/rCUQR14> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Укладіть на лінії часу хронологічну послідовність зародження та розвитку держав у різних народів Давнього Сходу (пронумеруйте позначки та запишіть під малюнком короткі коментарі).

§ 12. Землеробські цивілізації Давнього Сходу

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Про які сільськогосподарські заняття єгиптян можна зробити висновок на підставі зображеного? Які деталі на малюнках свідчать про високий рівень розвитку цих занять? Поділіться припущеннями, завдяки чому єгиптяни змогли його досягти.

Обговорюємо Прочитайте замітку. Як природні умови посприяли виникненню землеробської цивілізації на берегах Нілу? Чому «батько історії» Геродот називав Єгипет «дарунком Нілу»?

В Африці протікає одна з найдовших на Землі річок – Ніл. Впадаючи в Середземне море, Ніл поділяється на кілька рукавів. Болотяну місцевість тієї частини Нілу, яка своєю трикутною формою нагадувала літеру грецького алфавіту «Δ», греки згодом так і назвали – дельта. Після закінчення льодовикового періоду в Північній Африці встановився спекотний та посушливий клімат, і лише в нільській долині склалися сприятливі природні умови для проживання людей. Саме тут у V тис. до н. е. розвинулося землеробство з використанням водних ресурсів цієї річки.

Навесні річки, які впадають у Ніл, несли до нього безліч решток рослин та гірських порід. У середині липня повинь

досягала південних кордонів Єгипту, де від червня тривала нестерпна спека, земля вкривалася тріщинами, тверділа, як камінь. У таких умовах великі річки міліли, а маленькі пересихали. І тільки з Нілом відбувалося протилежне: рівень води в річці піднімався на 8–14 м. Вода ставала то зеленою (через водорості), то темно-бурою (через домішки вулканічного пилу, змиті тропічними дощами з гір). Від середини листопада вода поверталася в береги, а земля навколо вкривалася шаром мулу, що робило її надзвичайно родючою.

1. Що визначало розвиток землеробства в Давньому Єгипті та Дворіччі?

Хоч яким принадним видавалося життя поблизу Нілу, прилаштуватися до норовистого характеру річки зусиллями однієї невеликої громади було неможливо. Щоб убезпечити себе від нільських повеней, єгиптяни навчилися укріплювати береги, будували дамби, споруджували греблі – все це вимагало праці тисяч рук і великої злагожденості в діях. Вожді та старійшини організовували працю з виконання складних робіт. Так закладалися підвалини майбутньої держави.

Для зволоження віддалених від Нілу земель прокопували канали, а від них – рівчаки до полів. Воду на полях потрібно було якнайдовше затримати – тільки за цієї умови мул осідав на ґрунт, утворюючи родючий шар. Землеробство, що ґрунтується на штучному зрошуванні, називають *зрошувальним*, або *іригаційним*. Опанувавши іригаційне землеробство, єгиптяни вирощували ячмінь, просо, пшеницю та льон, з городніх рослин – часник, огірки, цибулю. Єгипет славився садами й виноградниками.

▲ Ніл та зрошувальна система (реконструкція)

Річки вплинули на розвиток й іншої давньої цивілізації. Регіон, розташований у середній та нижній течії між Тигром і Євфратом, давньогрецькі географи називали *Межиріччям* (грецькою – Месопотамія). Усе Межиріччя за природними умовами поділялося на дві частини: Верхнє та Нижнє (Дворіччя). Якщо Верхнє Межиріччя – це пагорби й степи, то Дворіччя – рівнина, утворена наносами мулу Тигру та Євфрату. Палюче сонце перетворювало зволожений ґрунт на глиняну кірку вже за кілька кроків від річки. Тож і тут землеробство було можливим тільки за умови штучного зрошування. Щоправда, воно відрізнялося від єгипетського: якщо в Єгипті воду на полях затримували для осаду мулу, то у Дворіччі її потрібно було відводити. Тільки так поля можна було засіяти, а також зробити запаси води для поливу другого врожаю.

Справжнім лихом для мешканців Дворіччя були бурхливі повені, унаслідок яких утворювалися озера й болота. У дельті до повені додавалося морське затоплення, коли хвилі з Перської затоки заганяли воду далеко на материк. Тож щоб вирощувати хліб, люди мушили навчитися відводити воду, коли був її надлишок, та зрошувати лани під час спеки.

Що, на вашу думку, стало основною причиною виникнення держави в Давньому Єгипті? Яку роль у цьому відіграли природні умови та заняття єгиптян? Чим відрізнялися іригаційні системи в Єгипті та у Дворіччі?

Досліджуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте текстівку до неї. Як природні умови вплинули на форми організації людського суспільства у Дворіччі? Чим вони відрізнялися від тих, які розвинулися в Єгипті? Як ця особливість відбивається в зображеній споруді?

Шумери зуміли розбудувати навколо своїх поселень систему зрошувальних каналів і насипів. Центром цих поселень був храм у формі багатоярусної східчастої споруди – зикурат. При храмах зберігали запаси продовольства на випадок неврожаю або стихійного лиха. Згодом поселення для захисту обносили фортечними стінами і воно ставало містом. У 3000–2900 рр. до н. е. ці поселення стали першою формою держави в Шумері.

▲ Зикурат в Урі.
Сучасна світлина

2. Як природні умови вплинули на виникнення і розвиток цивілізацій у давніх Індії та Китаї?

Цивілізація на півострові Індостан виникла пізніше за єгипетську і шумерську. У давнину Індією (Індійською країною) називали землі на схід від річки Інд. Зараз це не лише територія держави Індія, а й сусідні – Пакистан, Непал і Бангладеш.

Давня Індія була розташована за Гімалайськими горами. Природні умови Індії напрочуд різноманітні. У долині річки Інд і сусідніх гірських районах (Північно-Західна Індія) рідко випадають дощі, розливи Інду трапляються тільки під час танення снігів у горах. Вологі вітри не досягають долини Інду, тож через сухий клімат рільництво тут потребувало зрошування.

В інших частинах Індії природні умови відрізнялися. Крім Інду, в Індії протікає ще одна велика річка – Ганг. Інд і Ганг мають багато приток, що зволожують навколишні землі та несуть на них родючий мул. Уздовж долини Гангу (Північно-Східна Індія) простяглися тропічні ліси – джунглі. Для заняття землеробством потрібно було вирубувати ліси. Клімат цієї частини Індії визначають вітри Індійського океану. У жовтні–листопаді (одразу після жнив) тут наставала тепла зима з найнижчою температурою до +5 °С. У червні–серпні тривав двомісячний дощовий сезон. Коли опади не припинялися довше, починалися руйнівні повені.

У помешканнях давніх жителів Індії знайшли речі, рештки їжі, знаряддя для письма (чорнильніці, пір'я), посуд. У коморах виявлено залишки пшениці, ячменю, фінікової пальми й овочів. Урожай збирали двічі на рік. Жителі сільської місцевості вирощували, крім зернових, горох, диню, бавовник, у більш вологих районах сіяли рис.

Жителі Індії приручили корів, буйволів, овець, кіз, свиней, віслюків і різні види птиці, а близько 2000 р. до н. е. – слона.

Давній Китай обіймав тільки частину тієї території, на якій розташовано сучасний Китай. Місцеві жителі називали свою країну *Піднебесною*. У центрі країни розпросторилася Велика Китайська рівнина, якою несла води Жовта річка (таку назву вона мала через колір води), або Хуанхе. Південніше височіли вкриті лісами гори, а за ними – долина іншої великої річки – Блакитної, або Янцзи. Долини цих річок заросли тропічними лісами. Так само, як Ніл, Хуанхе несла зі своїми водами родючий мул і, розливаючись, зато-

плювала великі прибережні низовини. Часом повені Жовтої річки супроводжувалися зміною річища. Через таку примхливу вдачу Хуанхе називали «річкою тисячі бід», «лихом Китаю», а також «такою, що блукає».

Вологий клімат створював можливості для землеробства без іригації. Щоправда, щоб мати придатну для рільництва землю, китайці мусили спершу викорчувати ліс. Уже в III тис. до н. е. на території Китаю існували перші поселення землеробів. У долині Хуанхе вирощували чумизу (різновид проса), а на берегах Янцзи – рис. Перші міські поселення на берегах річок виникли в середині II тис. до н. е.

Що визначало розвиток землеробства у давніх Індії та Китаї? Чим ці умови відрізнялися від природних умов у Давньому Єгипті та Шумері? Чому цивілізації в давніх Індії та Китаї виникли пізніше за давньоєгипетську та шумерську?

Складіть порівняльну таблицю землеробських цивілізацій Давнього Сходу.

Держава Давнього Сходу	Де розташована, які природні умови мала	Який тип землеробства розвивався	Що вирощували

Пізнайкам

Переїшовши за посиланням <https://cutt.ly/v3KTT0J> або кодом, перегляньте відео та поділіться в загальному колі враженнями про нього. Які деталі у відео допомогли вам краще уявити життя в Давньому Єгипті? Чи вдалим вважаєте музичний супровід у фільмі? Яку ідею він утілює?

Узагальніть тему уроку трьома реченнями. Який основний висновок зробили для себе з цієї теми?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *іригаційне землеробство*, *Межиріччя*, *Дворіччя*, *зикурат*, *Індійська країна*, *Піднебесна*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/jCUQBSE> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Оберіть одну із землеробських цивілізацій Давнього Сходу та складіть текст для запрошення відвідати в історичному музеї тематичну виставку, присвячену їй.

§ 13. Держава і суспільство

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Про що свідчить факт запису законів Давньої Вавилонії? Навіщо цар наказав викарбувати закони на камені? Чому царя й бога зображено поряд і чому бог сидить, а цар – стоїть? Прокоментуйте одне з перших речень пам'ятки: *«Щоб сильний не ображав слабого, щоб була справедливість і до сириоти, і до вдовиці, щоб був суд у країні, щоб ухвалювалися справедливі вирокі, я викарбував...»*.

Чорний стовп з базальту з текстом законів царя Хаммурапі знайдено в Сузах. У верхній частині зображено Хаммурапі перед богом Сонця та справедливості Шамашем. XVIII ст. до н. е.

1. Що визначало розвиток держав Давнього Сходу?

Перші цивілізації – Єгипет, Шумер, Вавилон, Індська держава та держава Шан – існували як монархії особливого типу, які історики називають *східними деспотіями*. За такої форми правління влада правителя поширюється на все, що є і відбувається в країні. У Єгипті це, приміром, спорудження каналів та загат на берегах річок. Проте найприкметнішою ознакою східних деспотій є те, що правителя – царя, фараона, імператора – сприймають як бога або намісника бога на землі.

У II–I тис. до н. е. держави почали виникати і в інших племен, які населяли Передню Азію й здебільшого ворогували між собою. У цій боротьбі перед вела Ассирія – держава з центром у місті Ашшур, яке виникло в першій половині III тис. до н. е. у Північному Межиріччі, на правому березі річки Тигр.

Завдяки чисельному війську, яке складалося з професійних воїнів, Ассирія до кінця X ст. до н. е. встановила панування в Північному Межиріччі і стала однією з наймогутніших держав. Збільшивши свою територію в кілька разів, Ассирія в середині VIII ст. до н. е. стала першою імперією. Щоправда, тримати в покорі велику кількість народів було досить складно, тому й проіснувала вона лише два століття, і в 612 р. занепала.

Подібно до войовничої Ассирії свою державу творили і перси. Назва *перси* походить від області Парса неподалік Перської затоки, де на початку I тис. до н. е. оселилися ці племена. Тривалий час перси перебували в залежності від Ассирії, але після її занепаду створили в 550 р. до н. е. власну державу, ступивши на шлях завоювань. Із часом володіння Персії сягали кордонів Індії на сході та Середземного моря на заході. Та на відміну від ассирійців, володарі Перської імперії для утримання підкорених земель покладалися не так на силу зброї, як на організацію системи влади. За царювання Дарія I (522–486 рр.) країну, яка охоплювала землі майже 70 народів, було поділено на 20 округів – *сатрапій* на чолі з правителями – *сатрапами* («охоронцями царства»). Вони чинили суд, збирали податки і наглядали за виконанням розпоряджень царя. Та це не убезпечило державу від повстань на завойованих землях, зокрема в Єгипті та Вавилоні. У 330 р. до н. е. Перська імперія занепадала під ударами Александра Македонського.

Інакше розвивалися народи, які, контактуючи з деспотіями та імперіями, шукали внутрішні можливості для розвитку. Такими народами були фінікійці та євреї.

Фінікійці завдяки розвиненому мореплавству налагодили міжнародну торгівлю, що приносило чималі прибутки. Вони відкрили нові землі, багаті на срібло, згодом знайшли олово, яке у сплаві з міддю давало бронзу – «метал війни», з якого виготовляли панцирі й мечі. Квітучі міста-держави Фінікії приваблювали чужоземців, які оселялися там, що сприяло зростанню населення. Згодом фінікійці почали масово пере-

Імперія – велика держава з монархічним правлінням, утворена внаслідок завоювання інших держав. Основна особливість імперій – це контроль над захопленою територією, здійснюваний здебільшого насильницькими діями – грабунками, визиском або переселенням народів, нищенням культурного надбання, релігійних споруд і святинь.

▲ Перські воїки. Мозаїчний рельєф із царського палацу в Сузах. V ст. до н. е.

селятися на неосвоєні землі, закладати нові міста. Таке переселення називають *колонізацією*, а міста, які заснували переселенці, – *колоніями*. Найвідомішою фінікійською колонією було місто Карфаген у Північній Африці, яке в IX ст. до н. е. заклали вихідці з Тіра. Воно проіснувало найдовше і навіть пережило свою *метрополію* – так називають місто або країну, які заснували колонію.

У середині XI ст. до н. е. на землях Палестини, що в південній частині Східного Середземномор'я, утворилося Ізраїльсько-Іудейське царство. Історію євреїв викладено в Біблії, у Старому Завіті. Євреї ревно плекали свої релігійні традиції, в основі яких лежала віра в єдиного бога Ягве. Найвідомішим правителем Ізраїльсько-Іудейського царства був цар Соломон, який правив близько 965–935 рр. до н. е. Соломон уславився своєю мудрістю та намаганням зміцнити державу не за допомогою зброї, а завдяки дипломатії та торгівлі.

Які спільні ознаки притаманні державам, що їх історики визначають як східні деспотії? Які держави називають імперіями? Коли і де виникла перша імперія? Схарактеризуйте за картами «Ассирійське царство» та «Перське царство» (знайдете їх на форзаці підручника) напрямки, за якими зростали території найдавніших імперій – Ассирії та Персії. Як ви думаєте, чому ці держави занепали? У чому унікальність держав, що їх створили фінікійці та євреї?

Обговорюємо

Прочитайте замітку. На підставі ознак, викладених у тексті пункту 1, та наведених нижче фактів доведіть, що давньоєгипетська держава була деспотією. Чому піраміда є уособленням не лише влади фараона, а й суспільства загалом?

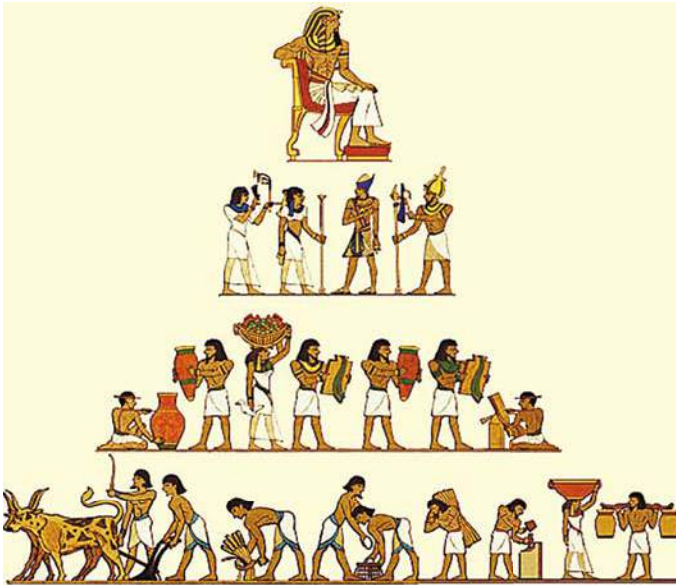
Державу в Єгипті очолювали царі, яких греки пізніше називали *фараонами*. Фараон був верховним суддею, командував військом. Лише він ухвалював рішення розпочати війну, побудувати зрошувальну систему чи палац тощо. Коли фараон помирав, його підлеглі дбали про безсмертя душі свого володаря.

Гробницями фараонів були піраміди. Першу піраміду споруджено близько 2650 р. до н. е. для фараона Джосера, а найбільшу – для фараона Хеопса (Хуфу). Утім, піраміди дають можливість уявити, як було організоване все єгипетське суспільство. Місце фараона – на верхівці суспільної піраміди. Вищі щаблі посідали вельможі – знатні й заможні люди, які допомагали фараонові керувати державою. Най-

впливовішим з них був візир, який очолював державну адміністрацію. Досить впливовими були й жерці.

Нижче на щаблях суспільної піраміди розташовувалися писарі, рахівники, контролери, а також скульптори, архітектори, художники й лікарі. Більшість населення була землеробами та ремісниками. З них стягували податки – обов'язкові платежі на користь держави. Крім того, землероби й ремісники виконували повинності – усілякі роботи з будівництва та лагодження дамб, спорудження палаців, храмів та гробниць.

У Давньому Єгипті були також невольники – раби, яких можна було купити та продати, оскільки їх уважали власністю господаря. Рабів мали тільки заможні єгиптяни.

▲ Суспільна піраміда Давнього Єгипту

Досліджуємо

Прочитайте фрагменти законів царя Хаммурапі. Чому цар зацікавлений у збереженні дамб і дбає про добробут селян? Про який різновид рабства дізналися із законів? Чому поява писаних законів є однією з ознак держави?

...Якщо чоловік не зміцнив греблю на своїй землі і вода прорвала греблю, затопивши поля сусідів, він має відшкодувати сусідам збитки. Якщо йому нема чим платити, слід продати все його майно та його самого, а отримане срібло хай сусіди розділять між собою.

Якщо чоловік має борг і продав за срібло чи віддав у боргове рабство чи свою дружину, чи сина, чи дочку, то вони повинні служити в домі їхнього покупця або позикодавця три роки, на четвертий рік їх мають відпустити на волю. Якщо раба чи рабину він віддав у боргове рабство, то їх може бути продано за срібло.

2. У чому своєрідність давньоіндійського суспільства?

У давнину Індію називали *Ар'явартою* – «країною аріїв», племена яких прийшли на землі Індії з Ірану близько 1500 р. до н. е. З аріями в індійському суспільстві утвердився поділ на *варни* – так називали великі групи людей із чітко визначеними правами та становищем. Варн було чотири: *брахмани* – члени жрецьких родів, *кшатрії* – члени царських родин та військова знать, *вайш'ї* – вільні члени громади (переважно селяни, торговці). Четверта варна – *шудри* (неповноправні) – розорені співплемінники та нащадки підкореного доарійського населення, дрібні ремісники тощо, зобов'язані служити першим трьом варнам.

Належність до будь-якої варни визначалася походженням: син брахмана міг бути лише брахманом, а син шудри міг належати тільки до варни шудр. Шлюби між представниками різних варн були заборонені. Жителі Індії вважали, що брахмани постали з вуст верховного божества Брахми, кшатрії – з рук, вайш'ї – зі стегон, а шудри – зі стоп.

Люди, які належали до однієї варни, вели однаковий спосіб життя, будували схожі житла, споживали однакову їжу. Пізніше в межах варн та разом з ними почали виникати касты, які об'єднували людей переважно однієї професії. Діти належали до касты батьків.

Яку роль відіграв у розвитку суспільства поділ індійців на варни та касты? Чи впливав він на буденне життя індійців? Чи міг поділ на варни та касты зумовити занепад індійської цивілізації?

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/A3KTD7Z> або кодом, перегляньте відео та поділіться в загальному колі інформацією про норми із законів Хаммурапі. Спираючись на побачене, поділіться припущеннями, як постали ці закони. Як ви думаєте, чому вавилонський володар у складних справах волів покладатися на силу стихії, аби тільки не залишити їх не розв'язаними?

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення: *На сьогоднішньому уроці я поглибив / поглибила уявлення про... дізнався / дізналася про... замислився / замислилася про...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів. **2.** Витлумачте поняття: *держава, влада фараона, піраміди, закони Хаммурапі, імперія, варни, касты*. **3.** Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/UCUQ2X4> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись додатковою інформацією, довідайтеся докладніше про одну з держав Давнього Сходу. Узагальніть відомості про неї у вірші-сенкані, записавши: 1) назву держави, якій присвячено вірш; 2) два прикметники, якими можна її схарактеризувати; 3) три дієслова, доречні в розповіді про цю державу; 4) речення, яке передає ваше ставлення до описуваного; 5) слово – синонім чи антонім – до поняття, що записане в першому рядку.

§ 14. Родина, освіта і виховання в державах Давнього Сходу

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте тексті до них. Про що свідчить той факт, що в Давньому Єгипті митці зображали і чоловіків, і жінок? Який висновок можна зробити про родинне життя давніх єгиптян на підставі скульптурного зображення єгиптянина Сенеба із сім'єю?

▲ Статуя царевича Рахотепа і його дружини Нофрет. XXVII ст. до н. е.

▲ Скульптура єгиптянина Сенеба з родиною. XXVI ст. до н. е.

▲ Фараон Тутанхамон з дружиною в саду. Рельєф на троні. XIV ст. до н. е.

1. Що визначало спосіб життя та побут мешканців Єгипту?

Ви вже знаєте, що в єгипетській державі найбільшою владою був наділений фараон. Володар вів відповідний до його ролі й спосіб життя. Зранку після вмивання фараон одягався в царський одяг, приносив жертви. Упродовж дня проводив прийоми, брав участь у судових засіданнях, прогулянках та розвагах. Правитель Єгипту ніколи не з'являвся з непокритою головою і навіть у сімейному колі носив перуку. Щоденна перука – кругла, з діадемою й підвісками, що спускалися на потилицю. Парадним головним убором була подвійна корона. Ще одна неодмінна деталь убрання фараона – накладна борода, заплетена косичкою. Основним елементом одягу була гофрована стегова пов'язка. Її тримав широкий пояс. Фараони обов'язково носили намисто.

Знатні єгиптяни жили в глинобитних, але високих, зазвичай триповерхових, будинках з товстими стінами, садом, ставком або басейном. Свої помешкання вони вмеблювали ліжками, столами, кріслами, скринями, шафами. Харчувалися єгипетські вельможі м'ясом биків, стравами з качок, гусей і журавлів, різною рибою, виноградом, яблуками, динями, кавунами, фініками тощо. На свята чоловіки вдягали гофровану сукню, пояс із фартухом, велику перуку та розкішні прикраси. Заможні єгиптянки носили тонкі

▲ Зображення жінки, яка збирає льон. З розпису єгипетських гробниць

сорочки та гофровані сукні, браслети, діадеми, намиста. Взуття – сандалії – виготовляли зі шкіри і навіть із золота. І чоловіки, і жінки користувалися косметикою, зокрема підмальовували очі.

Єгипетському простолюду за житла правили хижі з очерету, обмазані мулом. Умеблювання було дуже скромним: циновки, крісла з того-таки очерету, рідше – скрині. На щодень прості єгиптяни носили настегову пов'язку із широким поясом, у свята – пояс із вишивкою та недорогі прикраси. Жінки вдягали прямі сукні з льону на бретельках.

Єгипетських хлопчиків незалежно від походження в 7–8 років приймали в школу при храмі. Навчання було платним:

платили здебільшого харчами. З одного з давньоєгипетських текстів довідуємося про бідного юнака, який «досяг ніг фараона завдяки своїй дощечці для письма». Завершивши навчання, що передбачало засвоєння ієрогліфів, опанування письма й читання, а також арифметики, геометрії та географії, учні здобували звання «переписувача, що одержав дощечку». Це давало можливість обійняти адміністративну посаду.

Батьки приділяли хлопчикам і дівчаткам однакову увагу, хоча освіта не вважалася обов'язковою, особливо для дівчат. Утім, іноді дівчатам усе-таки вдавалося її здобути. Перша в історії жінка-лікарка, Песечет, практикувала в Мемфісі в III тис. до н. е.

Сімейні стосунки єгиптян залежали від того, яке місце в суспільстві посідали чоловік та жінка. За єгипетськими законами чоловіки та жінки були рівними в правах. Історія зберегла імена жінок-фараонів (найвідоміші Хатшепсут, Анхесенамон та Таусерт).

Що в розповіді про буденне життя єгиптян зацікавило найбільше? Як ви думаєте, чи відрізнялися права та обов'язки людей у різних суспільствах Давнього Сходу?

Досліджуємо

Прочитайте уривок з давньоєгипетського тексту. Що в документі свідчить про те, що освіту вважали, з одного боку, привілеєм, а з іншого — обов'язком? З якими особливостями суспільного життя це пов'язано? Чому текст написаний у формі вимог та повчань? Як ви думаєте, чому в державах Давнього Сходу виникла потреба у школах?

...Душею вболівай за те, щоб учитися писати, тоді ти зможеш уникнути всякої тяжкої роботи і досягти важливої посади. Писар звільнений від фізичної праці; він начальник... Чи тримаєш ти в своїй руці табличку писаря? Цим ти відрізняєшся від того, хто тримає весло.

Бачив я коваля, що працює біля отвора горна, пальці в нього в зморшках, як вироби з крокодилячої шкіри, а сморід від нього гірший, ніж від риб'ячої ікри. Той, хто тримає в руках різець, страждає більше, ніж той, хто копає землю: його земля — дерево, різець — його лопата. Ти думаєш, він звільняється вночі? Він усе працює та працює понад денну норму; при світлі смолоскипа не спить він уночі.

Каменяр знаходить роботу на кожному твердому камені: коли він скінчить справу своєї майстерності, відвиснуть у

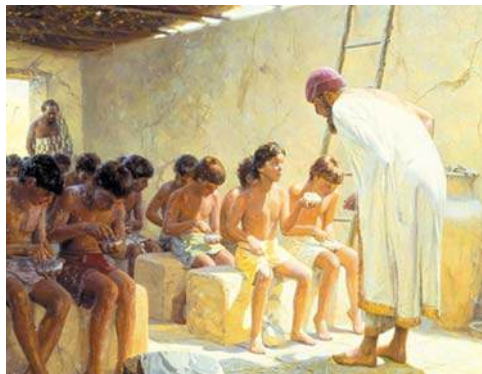
нього руки, сам він ослабне, коліна та хребет задерев'яніють від сидіння навколішках зі сходу до заходу сонця... Доля ткача в будинку гірша за долю жінки. Під серце підтягує він коліна, ніколи не дихає чистим повітрям. Світ сонця бачить він лише тоді, коли підкупить варту, що стоїть біля дверей.

Висновок: стань, мій сину, писарем – погоничем людей...

Обговорюємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку. Що повинен був знати художник, щоб створити реконструкцію шумерської школи? Чому поштовхом до дослідження цивілізацій Давнього Сходу стало розшифрування давніх пам'яток? Чому писемні пам'ятки є важливим, проте не єдиним джерелом для відтворення життя в минулому?

▲ Шумерська глиняна табличка

▲ Шумерська школа.
Художник Т. Ловелл

У шумерів існували школи («будинки табличок»), де учні навчалися письма, лічби, читання, астрономії, географії, музики та співів, медицини та релігійних ритуалів. Учні читали та писали на відкритому просторі. Річ у тому, що писати тривимірні клинописні символи можна було тільки при доброму освітленні. Були державні і приватні школи при храмах. Навчатися могли собі дозволити лише діти із заможних сімей.

Шумери знали чотири математичні дії, уміли знаходити квадратний та кубічний корені, обчислювати площу, винайшли систему дробів. Вони встановили, що рік складається з 365 діб, і поділили його на 12 місяців. Уважають, що шумери винайшли колесо та гончарний круг, першими навчилися виплавляти бронзу. Рахівник, адміністратор, архітектор, астролог, клерк, переписувач, військовий інженер, нотаріус, жрець, писар, виробник печаток, секретар, землемір, учитель – ось лише деякі професії шумерів, що нам відомі.

2. Якою була освіта в давніх Індії та Китаї?

Своєрідність шкільництва в Індії визначав поділ суспільства на варни. Здобути знання могли лише представники трьох вищих варн, а навчання ґрунтувалося на розвиткові тих здібностей, які могли їм знадобитися відповідно до їхнього соціального становища. Приміром, для брахманів обов'язковим було детальне вивчення священних текстів, граматики та філософії, математики та астрономії. Для кшатріїв ухил робився на фізичні вправи та майстерність у військовій справі. Освіта вайш'їв мала на меті прищепити їм працелюбність.

Навчання відбувалося в обійсті вчителя, тож учні ставали на цей період членами його родини. Заняття проводили надворі. Поблизу міст виникали «лісові школи», де учні гуртувалися навколо гуру-відлюдника.

Освіта в Китаї відрізнялася від інших цивілізацій. Це було зумовлено, зокрема, складністю ієрогліфічного письма, яким користувалися китайці. Запам'ятати написання ієрогліфа, а тим більше відтворити його на матеріалі для письма досить складно, адже кількість рисок в одному ієрогліфі в різних комбінаціях могла сягати 52. Аби вважатися грамотним, китаєць мав вивчити щонайменше 7 тис. ієрогліфів.

Шкільництво в Китаї отримало поштовх для розвитку після того, як імператор У Ді запровадив конкурсні іспити. Мета іспиту – відкрити шлях до державної служби найздібнішим випускникам. Перші навчальні заклади (сую) з'являються в добу Шан у XVI–XI ст. до н. е. У них навчалися діти заможних батьків. Програма навчання складалася з шести предметів: письма, моралі, лічби, музики, стрільби з луку та їзди верхи.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/x3KTfbR> або кодом, перегляньте відео про історію шумерського клинопису. Поділіться в загальному колі інформацією про етапи розвитку письма в шумерів, використовуючи твердження з відео: *писемність почалася з малюнку на глині; близько тисячі малюнків; кожне зображення означало слово чи звук; пізніше письмо спростилося: криві розділилися на сегменти у формі прямих та кутів; ставши абстрактним, клинопис звільнився від зображувальних малюнків минулого.*

Що в ставленні мешканців Давнього Сходу до освіти як цінності збереглося до наших днів, а що – змінилося? Передайте зміст уроку трьома реченнями.

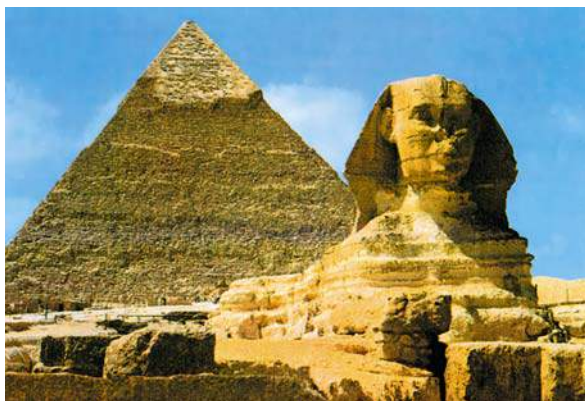
1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *права та обов'язки людей, ієрогліф, клинопис*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/xCUWwTG> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Поділіться міркуваннями про розвиток освіти та засади виховання в цивілізаціях Давнього Сходу в есе «Школи Давнього Сходу: що здивувало».

§ 15. Міфологія та релігійні уявлення в державах Давнього Сходу

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Яку ознаку східних деспотій підтверджують зображені пам'ятки? Висловіть припущення, чому божественну силу правителя Єгипту уособлював саме сфінкс – статуя лева з головою фараона. Поміркуйте, чому в сучасних мовах слово «сфінкс» уживається в переносному значенні як «загадка», «загадкова людина».

▲ Давньоєгипетський сфінкс та піраміда в Гізі. Середина III тис. до н. е.
Сучасна світлина

▲ Фараон та боги Єгипту.
Давньоєгипетський розпис

1. Якими були уявлення давніх єгиптян та вавилонців про походження світу і людей?

Єгиптяни вшановували божества, які зображали в образах людей, тварин чи напівлюдей-напівтварин. Обоожнювали також явища природи, небесні тіла. Про життя богів, створення світу оповідають міфи. Зокрема, в одному з них ідеться

про Озіріса – володаря потойбічного світу. Колись, дуже давно, вірили єгиптяни, країною правили боги. Озіріс був богом-царем, він навчив людей рільництва, виноградарства, осілого способу життя, співів, танців, музики, навчив також шанувати богів. Брат Озіріса, Сет, був утіленням зла, насильства та руйнувань. Сет заманив брата в пастку й убив його. Дружина Озіріса, Ізіда, знайшла тіло чоловіка й оживила його. Бог Озіріс воскрес, але не захотів лишатися на землі, а став правити в царстві мертвих та чинити суд.

Міф (з грецької *оповідь, переказ*) – розповідь, у якій утілено уявлення давніх людей про світ і його будову.

Посуху в травні–червні єгиптяни пов’язували зі смертю Озіріса. Коли ж розливалися води Нілу, зеленіли поля та дерева, вони знали – ожив Озіріс. Владу над людьми Озіріс передав синові Гору, який став покровителем влади фараона, уособлював небо та світло. Зображували Гора з головою сокола.

Допомагав Озірісу порядкувати в царстві мертвих бог Анубіс – його зображували з головою шакала. Анубіс охороняв могили, супроводжував душі померлих у підземний світ. Особливою повагою користувався бог мудрості Тот – у нього голова птаха ібіса з довгим дзьобом. Це він навчив людей читати й писати – вважали давні єгиптяни.

Найшанованішим богом давніх єгиптян був бог сонця Ра. Інші його імена – Амон і Амон-Ра. Міфи розповідають, як щоранку Ра на золотому човні впливає з-за східних гір і прямує небом на захід. Зображували бога Ра в людській подобі, здебільшого з головою сокола. На голові бога осяяно виблискує сонячний диск, який дарує світу тепло й світло. З появою Ра оживає природа, прокидаються люди та птахи. Але ось день хилиться до вечора, бо човен Амона-Ра спускається з небес: на західному краю неба запливає у ворота підземного царства.

Верховним богом Вавилону був бог Мардук. Вавилонці вірили, що спочатку чудовисько Тіамту вирішило знищити всіх богів. Проти нього і повстав Мардук. Він убив чудовисько, а з його тіла створив зірки, землю, рослини і тварин. Людину Мардук створив з глини і крові вбитого бога-зрадника, який перейшов на бік Тіамту.

У Вавилоні вірили в духів: світлих, що творили добро, і темних (демонів), що чинили зло. Проти злих духів, що наси-

ляли хвороби і смерть, вони застосовували амулети і заклинання. Добрих духів зображували як напівлюдей-напівтварин.

У що та в кого вірили давні єгиптяни? Які явища природи відображено в міфі про Озіріса та Сета? Чому давні єгиптяни найбільше шанували Амона-Ра, Озіріса та Ізиду? Чим подібні вірування давніх єгиптян та вавилонців?

Використовуючи текст, визначте, яких богів зображено, стисло схарактеризуйте кожного.

Досліджуємо Роздивіться ілюстрацію, обміркуйте фрагмент джерела (Текст 1) та прочитайте коментар (Текст 2). Які моральні уявлення давніх єгиптян утілено в міфі про суд Озіріса?

Текст 1

...Я не коїв зла людям. Я не піднімав руки на слабкого. Я не був причиною хвороби. Я не був причиною сліз. Я не вбивав. Я не наказував убивати. Я нікому не завдавав страждань (слова промови з «Книги мертвих», з якими небіжчик звертався до богів під час «суду Озіріса»).

Текст 2

Давні єгиптяни вірили в те, що після смерті душа людини проходить перед володарем потойбічного світу Озірісом і звітує про своє земне життя. Бог мудрості Тот та богиня правосуддя Маат перевіряють правдивість слів небіжчика та зважують його серце, бо саме серце, уважали єгиптяни, – осередок розуму людини. Якщо мертвий чинив погано, його кидають у пащу чудовиська. У нагороду за добрі вчинки та праведне життя людина потрапляє на поля Іалу – у край, де не треба важко працювати, бо там поля вже впорядковані каналами й дамбами, а земля сама родить усе потрібне.

Обговорюємо Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації. Як можете пояснити той факт, що міфічні уявлення та образи «мандрували» від народу до народу?

«На зборах усіх богів ухвалили знищити все людство» – так починається давня шумерська легенда. З оповіді довідуємося, що лише один бог Енкі пожалів людей. Він наснився цареві Зіусудрі, звелівши побудувати величезний корабель. Зіусудра виконав волю бога і взяв на корабель своє майно, сім'ю і родичів, різних майстрів для збереження знань та вмінь, домашню худобу, звірів і птахів. Двері корабля засмолили ззовні. Уранці знявся буревій: річки вийшли з берегів, під натиском води впали мури, морські хвилі із затоки затопили землю. Навіть боги злякалися такого потопу! Зрештою, коли вода почала відступати, Зіусудра покинув корабель і приніс жертви богам. Тоді в нагороду за його вірність боги дарували царю та його дружині безсмертя.

Історія про Ноїв ковчег, яку значно пізніше описано в Біблії,

Біблія (з грецької *книги*) – збірник давніх текстів, що їх визнають в іудаїзмі та християнстві як Святе Письмо. Найдавнішу її частину християни називають *Старим Заветом*, другу частину, у якій йдеться про життя Ісуса Христа, *Новим Заветом*.

Зіусудра (ассирійською – Утнапішті) та його корабель

Вселенський потоп.
Фреска Сікстинської
капели (Ватикан).
Художник
Б. Мікеланджело.
1512 р.

не просто нагадує шумерську легенду про Зіусудру, а, найімовірніше, є її запозиченням.

2. У чому особливості міфології та релігійних уявлень давніх Індії та Китаю?

В інших умовах формувався світогляд мешканців давніх Індії та Китаю. Індійці поділяли світ на три частини: небо, землю й антарікшу (простір між небом і землею). Найшанованішими богами в давніх аріїв були: Індра – бог-громовержець, воїн, правитель усіх богів; Агні – бог вогню, охоронець дому, посередник між богами і людьми; Сур'я – бог Сонця, ворог пітьми та холоду.

Із часом сформувалася релігія **індуїзм**, де основними богами вважали Брахму, Вішну та Шиву. Брахма – творець і правитель світу. Він поділив людей на варни, карав невірних і грішників. Брахму вважали покровителем жерців-брахманів, Шиву – покровителем купців, ремісників та землеробів. Особлива роль в індуїзмі належить ученню про аватари, тобто сходження бога на землю та його втілення в земну істоту заради «спасіння світу». Серед аватар бога Вішну – боги Будда, Крішна й царевич Рама – герой однієї з найвідоміших давньоіндійських поем «Рамаяни».

У Давній Індії зародилося віровчення, якому судилося стати однією із сучасних світових релігій, – **буддизм**. Його виникнення пов'язують з ім'ям Сіддхартхи Гаутами, який жив у VI–V ст. до н. е. За переказами, до принца Сіддхартхи прийшло розуміння, що старіння, хвороби та смерть неминучі, а багатство і знатність не можуть від них уберегти. Приголомшений таким відкриттям, він зрікся свого високого становища, полишив родину і став пустельником. Духовне прозріння зійшло на Сіддхартху, коли він сидів у глибокій задумі під деревом поблизу міста Бодх-Гая (відтоді Сіддхартху називали *Буддою* – Просвітленим). Спасіння досягне лиш той, зрозумів Будда, хто подолає жагу життя, упокорить будь-яке сильне почуття, обмежить бажання, а отже, досягне душевного спокою – нирвани. Кожна людина здатна врятуватися шляхом самовдосконалення – така основна настанова буддизму.

▲ Скульптура Будди в так званій позі лотоса – позі внутрішньої зосередженості, занурення в себе

Строкатим щодо релігійних уявлень був Давній Китай. У V–III ст. до н. е. в різних царствах виникали свої світоглядні вчення. Багато прихильників мало **конфуціанство**. Засновник цього вчення – Конфуцій (китайською Кун Цзи) (551–479 рр. до н. е.). Він належав до збіднілого знатного роду, тривалий час був жерцем, а потім відкрив власну школу. Конфуцій багато подорожував країною. Його шанували як великого мудреця, хоча він не вигадав нічого нового, а лише зібрав і записав давні перекази і настанови, здебільшого морального спрямування на зразок такого твердження: «...Учитися і не розмірковувати – даремна праця; розмірковувати та не вчитися – небезпека...». Своє вчення він виклав у формі діалогів з учнями, які було зібрано в книжці «Бесіди та судження».

Згідно з ученням Конфуція верховним божеством є Небо. Імператор вважався Сином Неба, тому влада над іншими людьми дана йому богом. Мислитель сформував правила поведінки, дотримання яких дає змогу досягти самовдосконалення. Найвищою чеснотою Конфуцій визнавав покірність: молодші мають коритися старшим, народ – своїм володарям. «Правитель повинен бути правителем, батько –

батьком, син – сином», – переконував Конфуцій. Він закликав чиновників учитися, бо, на його думку, тільки освічена людина може обіймати державні посади.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/U3KTuCJ> або кодом, послухайте переказ індійського міфу про потоп. Які деталі оповіді подібні до шумерської легенди про Зіусудру, а які відрізняються? Поділіться в загальному колі припущеннями, із чим пов'язані ці відмінності.

Узагальніть матеріал уроку, навівши факти, які переконали вас, що міфологія та релігійні уявлення регулювали відносини між людьми.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *Біблія, буддизм, індуїзм, конфуціанство*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OCUWiiX> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Намалюйте комікс за сюжетом одного з давніх міфів, про які довідалися на уроці або який прочитали, скориставшись додатковими джерелами інформації.

§ 16. Культурні надбання Давнього Сходу

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Чим вражають зображені давньоєгипетські споруди? Що мали знати та вміти майстри, аби зводити такі будівлі? Як ви думаєте, навіщо давні єгиптяни споруджували гігантські статуї фараонів? Яку ідею вони втілювали?

- ▲ 20-метрові статуї Рамзеса II перед входом до печерного храму фараона в Абу-Сімбелі

- ▲ Карнакський храм. Сучасна світлина

1. Що відомо про майстерність будівничих Давнього Сходу?

Як ви вже переконалися, єгипетські будівничі були неабиякими вмільцями. Не менш вправними майстрами були й вавилонці. Щоправда, відомості про це беруть давні легенди, бо найвеличніші їхні будівлі до нашого часу не збереглися.

За часів царя Навуходоносора II, який правив у 605–562 рр. до н. е., Нововавилонське царство, що відродилося після майже столітнього асирійського поневолення, перетворилося на могутню державу Західної Азії. Утіленням його величі була столиця. Навколо Вавилону було зведено два ряди мурів із 360 сторожовими вежами. Парадний вхід у місто – величні Ворота богині Іштар (14 м заввишки, 30 м завширшки) – прикрашали рельєфні зображення биків, левів, єдинорогів та інших фантастичних звірів. Від цих воріт до дев'яностометрової Вавилонської вежі з храмом бога Мардука вела брукована Дорога процесій. Її ширина сягала 35 м. Через Євфрат було збудовано міст завдовжки 123 м і завширшки 5–6 м.

Грецькі мандрівники вагалися, що з тих споруд занести до списку чудес світу. Зрештою, таким дивом вони визнали висячі сади Семіраміди, споруджені за наказом царя Навуходоносора II для його дружини Амітіс, мідійської царівни, яка сумувала за рідною гірською країною. Схоже, цар дуже любив свою дружину, оскільки, вступивши на трон, засадив деревами та рослинами з далекої Мідії дах частини палацових і храмових будівель. На високі кам'яні виступи насипали ґрунт і висадили рідкісні екзотичні рослини з батьківщини царівни. Фасад чотириповерхового палацу пірамідальної форми був майже повністю захований за густою зеленню. Зі стін палацу струменіли водоспади, утворюючи навколо нього величезний ставок.

▲ Реконструкція Воріт богині Іштар у Пергамському музеї (Берлін)

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Обговорюємо

Прочитайте замітку. На яке джерело покликаються вчені, з'ясовуючи походження фразеологізму *вавилонське стовпотворіння*? Про яку легендарну споруду йдеться в біблійному переказі? Як ця легенда пояснює багатомовність світу? Яка роль писемних джерел у дослідженні історії стародавнього світу?

Уживаним у сучасній українській мові є фразеологізм *вавилонське стовпотворіння*, який означає «шум», «галас», «метушню». Походить цей вислів зі Старого Завіту. Учені припускають, що в біблійній оповіді зведено дві давніші легенди про стародавній Вавилон: одна – про побудову міста й змішування мов, а друга – про побудову башти й розпорошення людей по всьому світі. Ось ця оповідь.

«...І була вся земля – одна мова та слова одні. І сталось, як рушали зо Сходу вони, то в Шинearському краї рівнину знайшли, і оселилися там. І сказали вони одне одному: “Ану, наробімо цегли і добре її випалімо!”. І стала цегла для них замість каменю, а смола земляна була їм за вапно. І сказали вони: “Тож місто збудуймо собі, та башту, а вершина її аж до неба. І вчинімо для себе ймення, щоб ми не розпорошилися по поверхні всієї землі”. І зійшов Господь, щоб побачити місто та башту, що людські сини будували її. І промовив Господь: “Один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити. Тож зійдімо і змішаймо так їхні мови, щоб не розуміли вони одне одного”.

▲ Зведення Вавилонської вежі.
Художник Пітер Брейгель
Старший. 1563 р.

І розпорошив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, – і вони перестали будувати те місто».

Легенда є однією з перших спроб пояснити появу багатьох мов і різних народів на землі. Є тут спроба пояснити і назву міста Вавилон. Хоч, як припускають мовознавці, значення «змішувати» у назві Вавилон з'явилося пізніше, первісно воно означало «ворота бога».

2. Якими винаходами славилися цивілізації Давнього Сходу?

Цивілізації Давнього Сходу славилися здобутками в багатьох напрямках пізнання світу. Фінікійці, наприклад, мали

найсильніший та найдосконаліший на той час флот, навчившись будувати кораблі із заокругленим корпусом, високою кормою та щоглою з прямокутним вітрилом. Вони склали списки надійних небесних орієнтирів і зберігали в таємниці морські шляхи та карти узбережжя. Для своїх таємних записів купці та мореплавці винайшли алфавіт, у якому кожен знак відповідав одному звукові, а комбінацією знаків записували слова. Фінікійський алфавіт складався з 22 знаків-літер. Від нього походять абетки всіх європейських мов.

У Фінікії відкрили секрет фарбування вовни в бузково-червоний і бузково-синій кольори. Фарба називалася *пурпуром*. Цей рідкісний барвник добували з берегових равликів; пурпурні тканини зберігали свіжість барви впродовж сторіч. З таких тканин шили одяг для царів і жерців. Вивезення фарбованої вовни до інших країн стало найвигіднішою справою для жителів Фінікії. Недарма грецька назва цього народу «фойнікес» означає «ті, хто фарбує в бузковий колір». Фінікійцям ми завдячуємо й винайденням скла. Перше скло було непрозорим, але з нього можна було робити посуд і намистини.

До сьогодні ми користуємося досягненнями вавилонських математиків і астрономів, поділяючи коло на 360 градусів, годину – на 60 хвилин, а кожну з них – на 60 секунд. Учені використовували зікурати для спостережень за зірками. Вавилонські жерці складали гороскопи. Вони могли передбачити сонячні та місячні затемнення, створили календар, визначили знаки зодіаку та встановили семиденний тиждень.

Ще одна країна, відкриттями й винаходами мешканців якої користуємося сьогодні, – Китай. Китайці, зокрема, винайшли папір, створили компас. Китайські астрономи першими помітили плями на Сонці. Вони описали 800 зірок, поділили небо на 28 зодіакальних сузір'їв. Важливим винаходом був перший у світі сейсмограф – прилад для визначення сили підземних поштовхів під час землетрусів.

1

2

▲ Посуд (1) та намистинка (2) з кольорового скла – вироби фінікійських майстрів

Китайські математики знали десяткові дробі та дії з від'ємними числами. Високого рівня сягнула китайська медицина. Китайці відкрили лікувальні властивості багатьох трав. Чай вони споживали як ліки, що допомагають подолати втому та продовжують життя. Цілі трактати було написано про цілющі властивості женьшеню. Китайці використовували знеболювальні засоби, відкрили певні нервові центри та методи дії на них за допомогою масажу або вколювання (голкутерапії).

Китайці винайшли порох, який спочатку використовували для феєрверків під час урочистостей в імператорському палаці. Давній Китай знаменитий лаковими виробами, він є батьківщиною шовку.

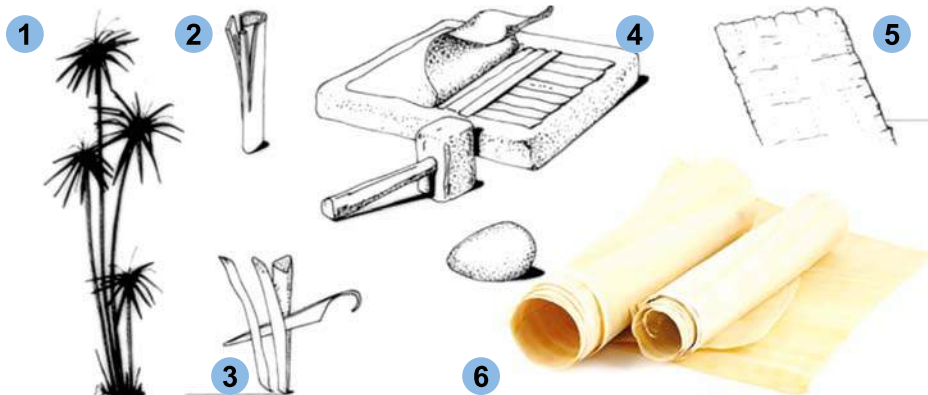

▲ Винаходи Давнього Китаю: компас (1) і сейсмограф (2)

Якими відкриттями збагатили людство давні фінікійці та китайці? Як ці досягнення характеризують цивілізації Давнього Сходу?

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Доберіть до кожного речення текстівки малюнок. Про які знання та вміння давніх египтян свідчить процес виготовлення матеріалу для письма?

Папірус – це трав'яниста рослина, різновид очерету, що росла на берегах Нілу. Стебла очерету нарізали смужками, які складали в декілька шарів навхрест, а потім пресували та висушували. Папірусні аркуші склеювали й скручували в згортки – робили сувої. Деякі з них мали довжину 40–50 м.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/N3KTWUk> або кодом, перегляньте відеореконструкцію Давнього Вавилону. На основі тексту параграфа та відео, підготуйте розповідь про майстерність будівничих-вавилонців. Використовуйте в розповіді прикметники, які передають ваші враження від побаченого.

Поділіться враженнями про культурні надбання цивілізацій Давнього Сходу, продовживши речення: *У матеріалах про культурне надбання Давнього Сходу мене найбільше вразило те, що...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *папірус, фінікійський алфавіт.*
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/NCUWfuk> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Роздивіться зображення людей на різних єгипетських пам'ятках, поданих у матеріалах розділу. Сформулюйте на підставі цих ілюстрацій кілька правил, яких дотримувалися давньоєгипетські майстри.

§ 17–18. Проєкт та узагальнення з теми «Цивілізації Давнього Сходу»

Проєкт

Щоб систематизувати свої знання з теми, виконайте проєктне завдання «Яким уявляли світ та в що вірили народи Давнього Сходу», результатом якого має бути тематична виставка в кабінеті історії. Спільно оберіть емблему проєкту та його гасло, оформіть куточок для виставки. Домовтеся, хто з вас готуватиме повідомлення про результати проєктної роботи для сайту школи або хто писатиме короткий відгук для сторінки в соціальних мережах.

Придумайте розділи виставки, наприклад, «Кого шанували мешканці Давнього Сходу», «Якими були місця вшанування», «Звідки знаємо про релігійні уявлення Давнього Сходу», «Образи Давнього Сходу в пам'ятках літератури та живопису пізніших часів», «Цивілізації Давнього Сходу в сучасній кінематографії», «Легендарні постаті Давнього Сходу».

Об'єднайтеся в групи, розподіливши між собою розділи виставки. Визначте свою участь у проєкті: добиратимете інформацію, підшукуватимете ілюстрації, малюватимете ілюстрації до міфів та легенд, писатимете довідку, оформлюватимете тематичний розділ стенду, складатимете листівку-запрошення відвідати тематичну виставку для молодших школярів чи проводитимете екскурсію. Складіть та запишіть план своєї роботи над проєктним завданням.

Під час роботи намагайтеся використати якомога більше термінів і понять, які засвоїли впродовж вивчення теми. Скористайтесь ними і як пошуковими гаслами для роботи в інтернеті, якщо потрібно знайти додатковий матеріал.

Розділ	Орієнтовний зміст
<p>1. Кого шанували мешканці Давнього Сходу</p> 	<p>Як пояснювали походження світу в різних державах Давнього Сходу; про яких богів, що їм поклонялися представники східних цивілізацій, відомо; що оповідають давні міфи про ці божества.</p>
<p>2. Якими були місця вшанування</p> 	<p>Які архітектурні пам'ятки Давнього Сходу збереглися до нашого часу, як їх досліджували, яка доля цих пам'яток; про які архітектурні пам'ятки збереглися легенди та перекази; як в архітектурних пам'ятках відбито уявлення про світобудову, особливості суспільного життя в державах Давнього Сходу.</p>
<p>3. Звідки знаємо про релігійні уявлення Давнього Сходу</p> 	<p>Історія відкриттів та археологічних знахідок; таємниці розшифрування давніх текстів.</p>

4. Образи Давнього Сходу в пам'ятках літератури та живопису пізніших часів

Історія Давнього Сходу у творах літератури; шедеври живопису та скульптури за мотивами східних міфів.

5. Цивілізації Давнього Сходу в сучасній кінематографії

Історія створення популярних кінофільмів про скарби та таємниці цивілізацій Давнього Сходу.

6. Легендарні постаті Давнього Сходу

Життєписи, історична доля, пам'ять нащадків.

Готуючись до захисту проєктної роботи, скористайтесь пам'яткою, яку знайдете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/17poEyu> або кодом.

Поділіться враженнями про проєктну роботу, давши відповіді на запитання: Що слугує основним джерелом для дослідження історії цивілізацій Давнього Сходу? Чим цінний досвід цивілізацій Давнього Сходу? Чому важливо досліджувати історію Давнього Сходу?

Повторіть матеріал з теми. Перевірити, як його засвоїли, чого навчилися та що зрозуміли, вам допоможуть завдання, виконати які зможете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/g7nHMt4> або кодом.

Розділ 3. Давня Греція та її сусіди

§ 19. Наукові дослідження давньогрецької цивілізації

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Порівняйте рештки давніх споруд, що збереглися до нашого часу, та їхні реконструкції. На підставі чого можна зробити висновок, що люди, які збудували ці споруди, досягли рівня цивілізації? Що спільного мають зображені руїни зі спорудами цивілізацій Давнього Сходу? До пам'яток якої цивілізації вони подібні?

Руїни давньогрецького міста Трої на північно-західному узбережжі півострова Мала Азія (нині територія Туреччини). Сучасна світлина

Художня реконструкція давньої Трої

1. Коли постала давньогрецька цивілізація та які періоди в її розвитку виокремлюють?

Одним із цивілізаційних осередків стародавнього світу є Давня Греція, яку вважають колыскою європейської цивілізації. До територій поширення грецької цивілізації належали південна частина Балканського півострова, острови Егейського та Іонічного морів і узбережжя півострова Мала Азія. Проте найдавнішим її вогнищем був острів Крит. Саме тут у XX–XVI ст. до н. е. існувала найдавніша держава в Європі. Поруч, на материковій Греції, у XVII ст. до н. е. виникла цивілізація з центром у Мікенах, яка проіснувала близько п'яти століть. Центрами обох цивілізацій були царські палади, тому їх ще називають *палацовими*.

Від XI ст. до н. е. розпочався новий етап розвитку грецької державності. Спершу тривав *гомерівський період* (XI–IX ст. до н. е.), за якого панували родові відносини. Назву він отримав від імені давньогрецького поета Гомера, чий твори є основним джерелом відомостей про ті часи. VIII–VI ст. до н. е. називають *архаїчним періодом*, коли зародилася грецька державність у формі поліса, відбувалася колонізація, заміна родової аристократії торговельно-ремісничою знаттю. V–IV ст. до н. е. – *класичний період* – розквіт давньогрецьких полісів, їхнього господарства, час найбільших культурних досягнень греків. Останній період історії Давньої Греції пов'язаний із походом Александра Македонського і створенням держав на руїнах його імперії. Це – *доба еллінізму* (30-ті роки IV ст. до н. е. – 30 р. до н. е.).

Зверніть увагу!

Давньогрецьку цивілізацію разом з давньоримською називають *античними*. Слово «античний» походить від латинського слова «давній».

Скориставшись текстом, заповніть таблицю.

Періодизація історії Давньої Греції

Період	Хронологічні межі	Загальна характеристика
--------	-------------------	-------------------------

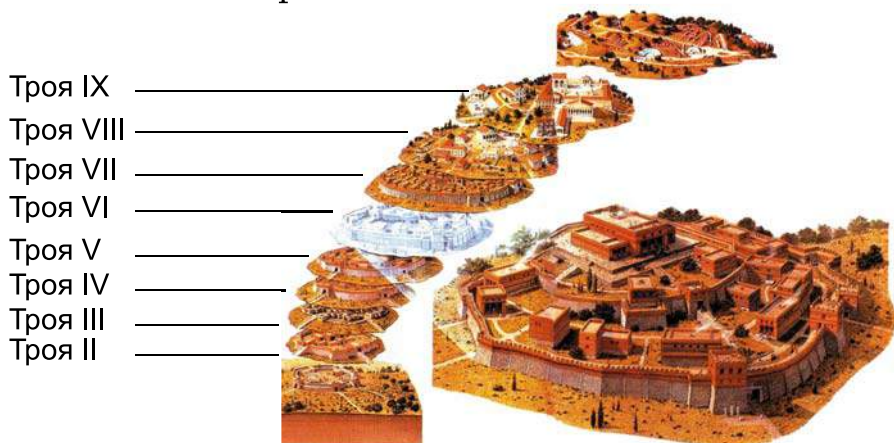
2. Кому завдячуємо відкриттям давньогрецької цивілізації?

Розповіді зі славетних творів давньогрецького поета Гомера «Іліада» та «Одіссея» спонукали дослідників шукати підтвердження описаних подій в археологічних пам'ятках.

Одного весняного дня 1873 р. весь світ облетіла звістка: «Відкрито легендарну Трою і знайдено скарби Пріама!». Це наймовірніше відкриття зробив німецький підприємець і археолог Генріх Шліман. Захопившись історією, а надто минулим Давньої Греції, він поставив собі за мету докопатися до того найважливішого для людства моменту, коли «усе починалося». Готуючись до подорожі, Шліман вивчав давньогрецькі міфи, насамперед поеми «Іліаду» та «Одіссею», і вирішив довести, що все, що написав автор, – правда.

Два роки тривали розкопки, аж поки таки пощастило натрапити під пагорбом Гіссарлик на північно-західному узбережжі Малої Азії на рештки давнього міста Трої. Було

знайдено неймовірні скарби, які Шліман з поспіхом назвав залишками скарбниці останнього троянського царя Пріама. Щоправда, згодом виявилось, що під час розкопок справжню Трою він прогавив та ще й понищив її, докопуючись до найглибших шарів.

▲ Реконструкція поселень на пагорбі Гіссарлик.
Оспіване Гомером місто – Троя VII. Художник Л. К. Таунсенд

Хай там що, а відкриття Шлімана дали підстави для висновку, що історія Греції значно давніша за гомерівський період, який уважали її початком. Наукове підтвердження висновків Шлімана стало можливим після відкриття *міноської* цивілізації. Англійський археолог Артур Еванс тривалий час цікавився островом Крит, а на початку 1900 р. отримав можливість проводити там дослідження. Еванс викупив пагорб поблизу поселення Кносс, під яким, як він припускав, лежали руїни давнього міста. Уже за кілька годин розкопок учений натрапив на перші сліди грандіозної споруди, яку назвав «палацом Міноса». За кілька місяців було розкопано грандіозний архітектурний комплекс.

І нарешті, третім ученим, який долучився до відкриття давньогрецької цивілізації, став Майкл Вентріс. Ще юнаком він відвідав виставку критської археології, яку 1936 р. в Лондоні організував Артур Еванс. На екскурсії вчений розповів відвідувачам, що під час розкопок у Греції та на Криті знайдено таблички з написами невідомою мовою. Усі спроби дешифрувати їх були марними. Захопившись цією загадкою, Майкл Вентріс присвятив їй життя. До праці вченого згодом долучився Джон Чедвік, який відновив

фонетику давньогрецької мови. Завдяки праці цих дослідників історія Давньої Греції почала промовляти до нас мовою історичних документів.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Досліджуємо

Роздивіться фреску з Кносського палацу та дайте відповіді на запитання: 1. Як одягалися мешканці Криту? Чи носили головні убори та прикраси? Про що це свідчить? 2. Чим відрізняється зображення людей на пам'ятках з Криту від тих, які належать до спадщини цивілізацій Давнього Сходу? 3. Поділіться припущеннями, чим зумовлені ці відмінності.

Обговорюємо

Прочитайте замітку. Як ви думаєте, чому українська поетеса Леся Українка зверталася до сюжетів давньогрецької історії? Які давньогрецькі міфи ви читали? Чим ці міфи відрізняються від давньоєгипетських чи давньоіндійських? Чому сюжети давньогрецької історії надихають до творчості й сучасних митців по всьому світу?

Леся Українка з дитячих літ захоплювалася давньогрецькою міфологією, добре знала вона й твори Гомера. У тринадцять років разом із матір'ю, письменницею Оленою Пчілкою, працювала над перекладом фрагментів «Іліади»; сама переклала третю й початок четвертої пісні «Одіссеї». Драматичним подіям, унаслідок яких загинула Троя, Леся Українка присвятила поему «Кассандра». У ній змальовано картину останніх днів величної держави з погляду однієї з дочок троянського царя, пророчиці Кассандри. Зі спогадів про письменницю знаємо, яке значення для Лесі Українки мала її власна художня версія Троянської війни: «Якось значно пізніше написання “Кассандри” ... Леся прочитала в одній книзі по римській древності, що кожний поет ... уважав за свій обов'язок по-своєму виспівати кінець Трої...».

Одним з улюблених героїв давньогрецької міфології, до якого Леся Українка не раз зверталася у творчості, був титан Прометей. Українську поетесу часто образно називають дочкою Прометея.

Пізнайкам

Роздивіться ілюстрацію золотої діадери з колекції «скарбів Пріама». В основі діадери – горизонтальний ланцюг, до якого прикріплено 90 ланцюжків, прикрашених листоподібними лусочками. Скориставшись інтернетом, довідайтеся про долю зображеної пам'ятки та поділіться інформацією в загальному колі.

Узагальніть матеріали параграфа міркуваннями про важливість відкриття давньогрецької цивілізації, продовживши речення: *Знахідки Шлімана, Еванса та інших дослідників мали надзвичайне значення, оскільки...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття, назви та пов'язані з ними імена: *Давня Греція, античність, «Іліада», «Одіссея», Гомер, Генріх Шліман*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OVgjZnr> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Намалюйте ілюстрацію до одного з відомих вам давньогрецьких міфів (за потреби пригадайте сюжети, скориставшись додатковою літературою або інтернетом).

§ 20. Природа та населення Давньої Греції

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Які заняття давніх греків засвідчують малюнки на посуді? Про які особливості життя в Давній Греції можна зробити висновок на підставі зображених побутових сцен?

1

2

3

1. У чому особливості природно-географічних умов Давньої Греції?

Витоки давньогрецької цивілізації сягають межі III–II тис. до н. е. Назви *Греція* та *греки* вживали римляни. Греки за давнини йменували себе за назвами племен (данайцями,

ахейцями), згодом почали називати свою країну *Елладою*, а себе – *еллінами*. Південна частина Балканського півострова, острови Егейського та Іонічного морів і узбережжя півострова Мала Азія – землі, які населяв цей народ.

Терени Давньої Греції, розташовані на півдні Балканського півострова, поділяються на три частини: Північну, Середню та Південну (півострів Пелопоннес). Це переважно гориста місцевість. Північна частина, відділена горами й гірським хребтом, охоплює дві області: Епір на заході та Фессалію на сході. Землями Фессалії протікає ріка Пеней – найбільш повновода в Греції. Родючі ґрунти долини сприяли землеробству. Найвища гора Греції – Олімп (2917 м), розташована на північно-східному кордоні.

Потрапити з Фессалії до Середньої Греції можна було лише через вузький Фермопільський прохід між горами та узбережжям Егейського моря. Середня Греція поділялася на 8 областей. Найрозвиненішими з них були Беотія та Аттика. Аттика вкрита горами й пагорбами. У ній переважають кам'янисті ґрунти й тільки зрідка трапляються родючі долини. Беотія має більш сприятливий для землеробства клімат.

У Південній Греції розташовані області зі сприятливими умовами для землеробства – Мессенія та Лаконія. В Егейському морі розкидано багато невеликих островів, які славилися садами й виноградниками: Лесбос, Хіос, Самос, Родос. На островах Делос, Наксос, Парос було відкрито поклади рідкісного мармуру. Є в Егейському морі й великі острови – Крит, Фасос, Евбея. Дуже давно греки заселили узбережжя Малої Азії. Найвідомішими містами тут були Мілет, Ефес, Пергам. Клімат у Греції м'який, з дуже спекотним літом і теплою дощовою зимою.

Коли почала формуватися давньогрецька цивілізація? Як давні греки називали себе та свої землі? З якими територіями пов'язане становлення Давньої Греції? У чому своєрідність природних умов Балканського півострова?

Обговорюємо

Поділіться міркуваннями про те, чи маємо підстави вважати Балканський півострів та острови Егейського моря містком, що сполучав Європейський континент із державами Давнього Сходу. Чи можна з огляду на це твердити, що виникнення держави в Давній Греції стало закономірним етапом цивілізаційного поступу людства? Чому давніх греків називали морським народом?

Досліджуємо Попрацюйте з історичною картою. Знайдіть на ній Балканський півострів, Егейське та Іонічне моря. У якій частині Європи розташовані ці географічні об'єкти? Покажіть історичні області Греції: Епір та Фессалію, Беотію та Аттику, Мессенію та Лаконію. Які острови Егейського моря належали до території поширення грецької цивілізації?

▲ Давня Греція. Мінойська та ахейська цивілізації

2. Яким заняттям населення сприяла природа Греції?

Гористий рельєф Греції мало придатний для землеробства. Проте природні умови спонукали ощадливо ставитися до землі, обробляти кожен її клаптик з винятковою старанністю. Грецькі угіддя не мали іригаційних споруд: каналів,

гребель, дамб. Греки вирощували пшеницю, жито, оливки, виноград. Особливу роль у сільському господарстві відігравало маслинництво. Маслинову (оливкову) олію використовували і як харчовий продукт, і як лікарський засіб, і як горючу речовину для освітлювальних приладів тощо.

Надра Греції багаті на поклади залізної руди, міді, срібла, високоякісної глини, мармуру. Наявність таких корисних копалин зумовила розвиток ремесла, тож греки могли обмінювати ремісничі вироби на продукти харчування.

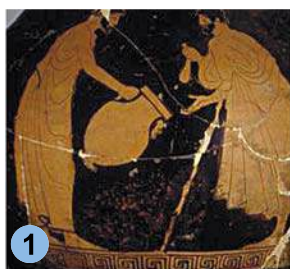
Кам'янисті схили гір, укриті травами, кущами та низькорослими деревами, придатні для пасовиськ. На рівнинах тримали велику рогату худобу, коней, мулів, овець, кіз і свиней. У північних та західних районах Балканської Греції, а також на більшій частині Пелопоннесу розпросторилися ліси з дуба, дикого горіха, кипариса, піхти та ялин. У лісових нетрях водилися кабани, ведмеді, вовки, косулі, навіть леви.

Балканська Греція з усіх боків оточена морем. У багатьох місцях узбережжя створює зручні бухти. Усе це сприяло розвитку судноплавства. Греки досконало знали море, а у VIII ст. до н. е. почали колонізувати інші райони Європи – Італію, Фракію (сучасна Болгарія), Причорномор'я. Вони багато подорожували, шукаючи незаселені землі, придатні для землеробства. Вивчивши все узбережжя Середземного моря, дісталися через протоки Геллеспонт і Боспор Фракійський до Понту Евксинського (у перекладі «гостинне море») – так греки називали Чорне море.

Про походження найдавніших жителів Балканського півострова майже нічого не відомо. Наприкінці III тис. до н. е. сюди прийшли племена ахейців, які підкорили місцеву людність і розселилися на всьому півострові. А в кінці II тис. до н. е. з'явилися нові переселенці – племена дорійців. Тепер уже ахейцям довелося розчинитися в середовищі нових племен або піти в гори на менш родючі землі. Унаслідок переселень на землях Еллади сформувалася грецька народність, що складалася із чотирьох великих племінних об'єднань: ахейців, іонійців, дорійців та еолійців. Усі грецькі племена говорили однією мовою, проте різними говірками. Це сприяло господарським і культурним зв'язкам між племенами, визначало подібність їхнього світогляду та релігійних уявлень.

Роздивіться зображення на давньогрецькому посуді. Доберіть до кожного короткий коментар з тексту.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/68h0qHR> або кодом, перегляньте відео та поділіться в загальному колі враженнями про нього. Які деталі у відео допомогли вам краще уявити життя в Давній Греції? Що найбільше вразило? Як дозвілля сприяло розвитку давньогрецького суспільства?

Поділіться міркуваннями про вплив географічного положення та природних умов на становлення давньогрецької цивілізації.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте назви: *Еллада*, *елліни*, *ахейці*, *дорійці*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/oVgl0b5> або кодом та виконайте завдання онлайн.

У невеликому есе розкажіть про буденне життя давніх греків, підтвердивши свої висновки рядками з поданих нижче уривків з поем «Іліада» та «Одіссея». За бажання доповніть твір малюнками.

З опису майстерні Гефеста з «Іліади»

Міді незламної й олова досить він в полум'я кинув,
Цінного злата та срібла додавши. Ковадло велике
Він приладнав до підставки ковальської міцно, в правицю
Молот узяв величезний, тримаючи в лівій обценьки.

3 опису зображеного на щиті Ахілла з «Іліади»

Далі лани змалював владареві. Достигле колосся
 Скрізь по тих нивах женці гостролезими жали серпами.
 Падали густо на землю колосся важкі оберемки.
 Їх снопов'язи тоді перевеслами туго в'язали.
 Ниву іще показав – соковиту ділянку родючу:
 Тричі зорали її, орачі там ідуть за плугами,
 В ярмах тримають воли, у всі напрямки їх направляють.

3 «Одіссей»

...Великих старань ти доклав тут, і жодна рослина –
 Ні виноград, ні оливка, ні груша, ні грядки городні,
 Ані смоківниця – тут без твого не росте піклування.

§ 21. Мінойська цивілізація

Міркуємо Роздивіться настінний розпис із зображенням гри критян з биком. Про те, що мешканці Криту вшановували цю тварину, свідчить також міф про людинобика Мінотавра. Поміркуйте, чим можна пояснити цей факт.

▲ Ігри з биком. Фреска з Кносського палацу. XVI ст. до н. е.

1. Де і коли виникла найдавніша цивілізація в Європі?

Найдавніша цивілізація в Європі виникла на острові Крит. Як ви вже знаєте, критську цивілізацію називають *палацовою*, бо саме царські палаці уособлювали державу. Вони були не тільки резиденцією володарів, а й місцем здійснення релігійних обрядів. У критських палацах також розташовувалися продовольчі склади, майстерні гончарів та різьбярів.

Згуртовані навколо палацу критяни навіть не будували захисних мурів, покладаючись на захист моря та флоту. Цивілізація Криту проіснувала приблизно 500 років (2000–1600 рр. до н. е.).

Держава на острові Крит досягла розквіту в XVII – першій половині XVI ст. до н. е. за часів правління царя Міноса. Саме тоді відбулося об'єднання палаців, а Кносський палац став центром царства. Від імені цього володаря й походить назва критської цивілізації – *мінойська*.

Критська держава за часів правління Міноса панувала в східній частині Середземного моря, а інші народи платили їй данину. Головне місто острова – Кнос – було одним з найбільших міст Середземномор'я. Критські торговельні й військові кораблі були на той час найшвидшими та найміцнішими. Критяни продавали оливкову олію, вино, кераміку, вовну, а купували метали та знаряддя праці для розвитку ремісничого виробництва. Не тільки на Криті, але й в інших місцевостях археологи знаходять мідні злитки у формі розтягнутої бичачої шкіри вагою 29 кг. Це були гроші давніх мінойців.

Найшанованішим божеством критян була велика небесна володарка, богиня родючості, гір і лісів, мати всіх людей і тварин. Божество, яке уособлювало стихію, землетруси, шторми, зображували у вигляді бика або іноді людини з головою бика. На жаль, імен цих богів ми не знаємо, бо досі не розшифроване письмо критян.

Мінойська цивілізація зникла так само раптово, як і з'явилася. Близько 1600 р. до н. е. більшість поселень і палаців на Криті загинуло внаслідок грандіозного виверження вулкана на сусідньому (120 км) острові Фера (нині Санторині). Загинув і флот – основа могутності критян. Скориставшись цим, Крит захопили греки-ахейці.

Коли виникла та скільки проіснувала цивілізація на Криті? Чому цю цивілізацію називають мінойською? З якими державами Давнього Сходу держава на Криті має спільні риси, а від яких істотно відрізняється? Обчисліть, на скільки століть пізніше за виникнення єгипетської держави відбувся розквіт крито-мінойської цивілізації.

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку. Дайте відповіді на три «Чому?»: 1. Чому критську цивілізацію характеризують як палацову? 2. Чому критяни не будували захисних мурів? 3. Чому палаци на Криті визначають як осередки духовного життя?

▲ Реконструкція Кносського палацу

▲ Фрески Кносського палацу XVI ст. до н. е.: 1. «Парижанка»; 2. Жінки, що дивляться виставу (Жінки в блакитному); 3. Цар-жрець

Кносський палац мав понад 300 житлових, господарських і ритуальних приміщень. Ці приміщення, сполучені численними коридорами та сходами, не мали зовнішніх вікон і освітлювалися через світлові шахти, через що нагадували лабіринт. Палац мав вентиляцію, водогін та каналізацію.

Тронні зали та житлові приміщення палацу були оздоблені живописом. В одній з кімнат зображено жінок, можливо жриць, з вишуканими зачісками та в розкішному вбранні, які беруть участь у релігійній церемонії чи спостерігають за якимось видовищем. Можливо, цим видовищем є сцени з іншого приміщення: спритні акробати (юнаки та дівчата) застрибують на спину бика. Унікальними є портретні зображення жителів Криту. Найвідоміше з них – «Парижанка»: так Артур Еванс назвав портрет молодої, гарно вбраної критянки з темним волоссям. Відомим є розфарбований рельєф із зображенням смаглявого юнака з тонкою талією та широкими плечима, якого вважають царем-жерцем. На розписах чимало морських тварин та риб, екзотичних рослин.

2. Що довідуємося про мінойську цивілізацію з давньогрецьких міфів?

В одному з найулюбленіших міфів давніх греків ішлося про перемогу над чудовиськом Мінотавром у Лабіринті Кносського палацу царя Міноса. Цю перемогу здобув Тесеї – син бога Посейдона й названий син Егея, правителя Аттики.

Про подвиг Тесея міфи оповідають так: «Коли Тесеї прийшов до Афін, уся Атика була в тяжкому смутку. Афіняни повинні були кожні дев'ять років відправляти на Крит сімох юнаків і сімох дівчат. Там їх замикали у величезному палаці Лабіринті, де їх пожирав Мінотавр – жахлива потвора з тулубом людини й головою бика. Юний герой Тесеї вирушив з приреченими на загибель юнаками й дівчатами на Крит, щоб звільнити їх і покласти край жахливій данині. Проте звільнитися від сплати можна було, тільки вбивши Мінотавра.

Афінських юнаків і дівчат відвели до Міноса. Могутній цар Криту одразу звернув увагу на прекрасного юнака-героя. Помітила його й дочка царя, Аріадна, а покровителька Тесея Афродіта викликала в серці Аріадни глибоку любов до юного сина Егея. Тож царівна вирішила допомогти Тесею. Таємно від батька вона дала хороброму афінянину гострий меч і клубок ниток. Тесеї прив'язав біля входу кінець нитки клубка та подався у глиб споруди-пастки. Убивши Мінотавра, він по нитці вийшов з Лабіринту й вивів усіх бранців.

Корабель швидко летів додому під чорними вітрилами. Тесеї забув про свою обіцянку батькові поміняти чорні вітрила на білі, якщо він переможе Мінотавра. Цар Егей чекав на свого сина. Не відриваючи очей, вдивлявся він у морську далечінь. Та раптом замаяла чорна цятка. «Це корабель сина, – подумав Егей. – Ні, не сяють на сонці білі вітрила, вітрила – чорні. Отже, загинув Тесеї!». У розпачі Егей кинувся з високої скелі в море. Відтоді зветься море, у якому загинув Егей, Егейським».

Про що свідчить той факт, що серед героїв давньогрецьких міфів є ті, які пов'язані з мінойською цивілізацією? Хто такий Тесеї і чому він був одним з найулюбленіших героїв у Давній Греції? Як греки пояснювали назву Егейського моря? Які легендарні сюжети, пов'язані із царем Міносом, є, на вашу думку, вигадкою, а які – цілком вірогідні?

Складіть речення з крилатим висловом «нитка Аріадни», який витлумачують так: це спосіб, що допомагає розв'язати якесь важке питання, вийти зі скрутного становища.

Обговорюємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Що довідалися з давньогрецьких міфів про родовід царя Міноса? Як цей міфічний сюжет обґрунтовує думку про мінойську цивілізацію як першу цивілізацію в Європі? Що в міфічній оповіді вказує на зв'язки держави на Криті з державами Давнього Сходу? Про що свідчить той факт, що за міфічними уявленнями Європа була фінікійською царівною?

▲ Викрадення Європи. Художник Рембрандт ван Рейн. 1632 р.

Коли дочка фінікійського царя Європа розважалася з подругами на березі моря, її викрав могутній Зевс. Перекинувшись на білого бика, він морем переніс її на Крит. Один із синів Європи – правитель Криту Мінос.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/e8h0pSZ> або кодом, перегляньте відео про давньогрецьку пам'ятку, яка походить з українських теренів часів колонізації. Розкажіть про неї в загальному колі. Про що свідчить популярність міфу про викрадення Європи впродовж різних періодів історії Давньої Греції? Чому культурні традиції вважають підмурівком, який забезпечує розвиток цивілізацій?

Поділіться враженнями про урок, відповівши на запитання: Що з матеріалів уроку видалося найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття *мінойська цивілізація*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/LVgl73y> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Створіть комікс (мальовану історію) про один з подвигів Тесея. (Довідатися докладніше можна в книжці «Міфи Давньої Греції» (переказ Катерини Гловацької), яку знайдете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/V8bmfra> або кодом.)

§ 22. Ахейська Греція

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Уважають, що зображений на ній бронзовий кинджал – витвір мінойського майстра. Ця зброя могла потрапити до Мікен разом з іншою здобиччю, яку ахейці захопили під час чергового нападу на Крит. Проте його міг виготовити в Мікенах і критський майстер, який знав про смаки нових володарів. Поміркуйте, про що свідчать подібні знахідки.

▲ Бронзовий кинджал, інкрустований золотом, зі сценами полювання на левів. Мікени. XVI ст. до н. е.

1. Коли та як розквітла ахейська цивілізація?

За часів розквіту на Криті мінойської цивілізації в материковій Греції набирають сили племена ахейців. Саме з ними пов'язують нову грецьку цивілізацію, центрами якої, як і на Криті, були палади. Ахейську цивілізацію ще називають *мікенською* – від назви наймогутнішого з ахейських царств із центром у Мікенах, під владою якого в XVI–XV ст. до н. е. об'єдналися інші палади. Помітну роль у житті Греції, окрім Мікен, відігравали Пілос, Тірінф, Афіни та Фіви.

На відміну від критських, ахейські палади захищали міцні кам'яні мури. Вони мали планомірне розташування приміщень. Таким, наприклад, був палац у Пілосі. У центрі палацу розташовано розкішно оздоблену настінним розписом парадну залу з обрядовим вогнищем, до якої прилягали численні житлові та господарські приміщення. У коморах палацу знайдено кілька тисяч посудин для зберігання оливкової олії та інших продуктів. Пілоський палац, так само як і критський, мав ванні кімнати, водогін і каналізацію. Проте найцікавішою знахідкою є архів, що зберігав відомості про господарське життя палацу. Архів налічував близько тисячі глиняних табличок.

З архівних документів історики дізналися, як були організовані держави ахейської Греції. Державою керував цар, якому допомагав командувач війська. Уся земля належала

цареві або громадам. Більшість землі цар роздавав чиновникам – це була своєрідна платня за службу. Службовці збирали з жителів сільських громад податки продуктами. Ні селяни, ні ремісники участі в управлінні державою не брали.

Про велич ахейських царів яскраво свідчать знахідки з їхніх гробниць. У цих похованнях було знайдено золоті маски, багато коштовних прикрас, золотий та срібний посуд, різноманітну зброю. Усе це свідчить про розквіт ахейської цивілізації, який припав на XV–XIII ст. до н. е.

У великій пошані в ахейців була військова справа. Про їхні завоювальницькі походи повідомляє чимало тогочасних джерел. Зокрема, хети, які населяли центральну та східну частину Малої Азії, уважали царство Ахіяву небезпечним західним сусідом, що не поступається військовою майстерністю Єгипту, Вавилонії та Ассирії.

▲ Золота поховальна маска мікенського царя. XVI ст. до н. е.

 Попрацюйте з історичною картою на с. 84. У яких областях Греції були розташовані найбільші центри ахейців? Чому ахейську цивілізацію історики визначають як палацову? До яких пам'яток Давнього Сходу подібні старожитності ахейців? Чим відрізняються?

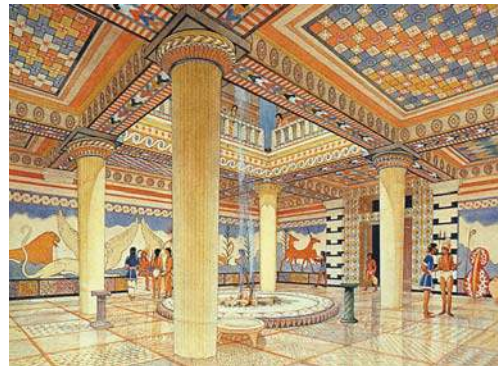
 На підставі тексту складіть невелику розповідь про життя ахейців. Запишіть її у формі свідчень мандрівника з однієї з країн Давнього Сходу.

Обговорюємо

Роздивіться ілюстрації, порівняйте їх з реконструкцією Кносського палацу на с. 89. Поміркуйте, що було причиною спорудження потужних захисних мурів навколо ахейських міст, на відміну від критських.

▲ Реконструкція Мікен. 1400–1200 рр. до н. е.

▲ Реконструкція великого залу палацу в Пілосі. 1300–1200 рр. до н. е.

2. За яких обставин занепала ахейська цивілізація?

Маючи неабияку військову міць, ахейці прагнули контролювати Егейське море. Погляди ахейських володарів дедалі частіше зверталися до узбережжя Малої Азії, до багатой на золото Лідії. У XIII ст. до н. е. з послабленням Хетського царства їхній тиск на західні землі Малої Азії посилювався. Найвідомішою військовою експедицією ахейців є війна проти міста Трої. Похід очолив володар Мікен – Агамемнон. Збройне протистояння тривало в 1240–1230 рр. до н. е. Цар Трої Пріам уклав військовий союз із сусідами, проте врешті-решт зазнав поразки.

Після завершення війни ахейські царства, колишні союзники в Троянській війні, пересварилися між собою. Вони ніяк не могли поділити здобич, яку захопили після падіння Трої. Царства перестали підкорятися Мікенам. Послабленням ахейських держав скористалися дорійці. Вони спочатку захопили палаці Центральної Греції, потім спалили Пілосський палац. Тірінф та Мікени, які дорійці не змогли здобути штурмом, було взято в облогу. Отже, наприкінці XII ст. до н. е. ахейська цивілізація впала під натиском дорійців. Однак дорійці не скористалися надбаннями ахейців: їх не цікавила ні царська влада, ні податкова система, ні організація ремесла та торгівлі. Вони відмовилися від палацової системи та повернулися до звичних для них родоплемінних відносин.

Скільки років тому розпочалася Троянська війна? У чому історики вбачають її причини?

Укладіть порівняльну таблицю, присвячену мінойській та ахейській цивілізаціям. Зробіть висновок про подібність і відмінність між ними. (За потреби скористайтеся матеріалами попередніх параграфів.)

Назва, якою історики позначають цивілізацію	Час існування	Територія	Тип цивілізації	Визначні пам'ятки	Господарство	Особливості владарювання і суспільного життя

Досліджуємо

Прочитайте переказ міфу та замітку. Як у міфі пояснено причину війни ахейців з троянцями? Чому вислів «яблуко розбрату» вживають у значенні «предмет суперечок», «причина ворогування»? Які крилаті вислови пов'язані з Троянським циклом міфів? Про що свідчить активне вживання цих висловів у сучасних європейських мовах?

Текст 1

Ніхто не зауважив, як під час гучного бенкету з нагоди весілля богині Фетіди та героя Пелея за деревами чорною тінню промайнула Еріда, лиха богиня чвар і розбрату. Нечутно наблизилась Еріда до божественних гостей і кинула на весільний стіл золоте яблуко із написом: «Найвродливіший». Три богині – Гера, Афінa Паллада та Афродіта – почали суперечку, бо кожна вважала, що саме вона – найвродливіша. Угамувати сварку зміг тільки Зевс: «Тобі доручаю, Гермесе, відпровадити мою дружину Геру та обох дочок – Афіну Палладу й Афродіту – аж за море на троянську землю. Там, на горі, багатій на чисті джерела, пасе череду юний Паріс. От хай Паріс і присудить золоте яблуко тій богині, котра, на його думку, найвродливіша».

Коли Гермес приніс Парісові те яблуко, юнак зніяковів. Тоді кожна з богинь почала умовляти юнака віддати яблуко їй. Гера обіцяла йому владу над усією Азією, Афінa – воєнну славу й перемоги, а Афродіта обіцяла йому за дружину найвродливішу із смертних жінок, Єлену. Недовго думав Паріс; почувши обіцянку Афродіти, він віддав яблуко їй. Відтоді Паріс став улюбленцем Афродіти. А Гера й Афінa зненавиділи його, зненавиділи вони й Трою і всіх троянців і надумали погубити місто й увесь народ... Щойно Єлена покинула з Парісом палац свого чоловіка, царя Спарти Менелая, вирушив він додому. Страшенно розгнівався він, побачивши, що зрадила його Єлена і що викрадено його скарби. Цар рушив до свого брата Агамемнона, щоб poradитися з ним, як помститися Парісові за його підступ... Незабаром 1200 кораблів відпливли на війну з троянцями.

Текст 2

Десять років тривала Троянська війна. Тільки порада Одісея змайструвати величезного дерев'яного коня, усередині якого сховалися воїни, дала змогу переламати перебіг подій. Удаючи, ніби зняли облогу Трої, ахейці почали відпливати на своїх кораблях. Проте коня було залишено в таборі. Троянці, побачивши спорожнілий табір, вельми зраділи й зажадали забрати коня в місто – як символ щасливого завершення війни. Жрець Лаокоон застерігав: «Бійтеся данайців (тобто греків), що приносять дари». Проте троянці не послушали жерця. Уночі ахейці на чолі з Одісеєм вилізли з коня й від-

чинили міську браму для свого війська. Сьогодні вислів «дари данайців» означає підступний крок, чийсь хитрість, якої слід остерігатися. Вислів «троянський кінь» означає подарунок ворогові на його згубу; хитрі, підступні наміри.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/18h0lOw> або кодом, перегляньте відео про скарги з мікенського поховання. Що найбільше вразило з-поміж знахідок? Чому висновки дослідників, на які спираються автори відео, мають характер припущень?

Поділіться враженнями про урок, указавши, що справило на вас найбільше враження в розповіді про ахейську Грецію. Чому виклад історичних фактів супроводжують сюжети міфів?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття *ахейська Греція*. 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OVgzy2k> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Складіть кросворд за темою уроку (10–12 слів). Запропонуйте розгадати його в загальному колі.

§ 23. Давньогрецький поліс

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте текстівку. Поділіться припущеннями, яке призначення мала зображена споруда. Як наявність таких споруд характеризує суспільне життя? Чи будували подібні споруди в державах Давнього Сходу? Як ви думаєте, чому?

▲ Сучасний вигляд одного з найбільших грецьких театрів у Епідаврї (споруджено в IV ст. до н. е.), який міг умістити близько 15 тис. глядачів

1. Що визначало розвиток грецького суспільства?

Вам уже відомо, що впродовж XI–IX ст. до н. е. в історії Греції тривав гомерівський період. У цей час панували родоплемінні відносини, а найважливіші питання громади, як-от оголошення війни чи укладання миру, розв'язували на народних зборах. Дрібніші справи залагоджували старійшини. Вони, наприклад, визначали час переділу земельних ділянок. У громаді кидали жереб, і кожна сім'я отримувала у своє розпорядження наділ. Але частина членів громади вже не мала змоги вести господарство на такому наділі. Найчастіше вони наймалися до заможних господарів або до родової знаті. Верхівка громади (старійшини, військові вожді) іноді називала себе *аристос* – «найкращі».

Зрозуміло, що влада верхівки посилювалася в період воєнних випробувань. Під час війни громада збирала народне ополчення, яке очолював вождь. Поступово голос аристократів став вирішальним і на народних зборах. Простолюд, вільне населення, наділене громадянськими правами, називали *демос*, що в перекладі з грецької означає «народ».

У поемах Гомера, з яких довідуємося про ті часи, є згадка й про рабів. В аристократів могло бути до 50 рабів. Греки-дорійці вважали раба неповноправним членом своєї родини. Рабів не допускали до роботи на землі, тому їх використовували здебільшого в домашньому господарстві та як пастухів. Такий різновид неволі називають *домашнім рабством*. Отже, визначальною рисою суспільного розвитку Греції тих часів була поява двох груп населення, які мали різні інтереси, – аристократів і демосу.

Період VIII–VI ст. до н. е. в історії Греції називають архаїчним (від давньогрецького «архайо» – *давній*). Саме на той час припадає зародження грецької державності у формі поліса. Особливість цього періоду полягає в тому, що вся придатна для землеробства земля, угіддя й природні багатства вважалися власністю громади. Власність на землю була основною умовою набуття в Давній Греції прав громадянина. На відміну від безправних членів громад Єгипту, Шумеру, Вавилону та Індії, земля та госпо-

Громадянин – людина, яка має права, визначені законом, і виконує обов'язки перед державою.

Поліс (з грецької *громада, місто*) – спільнота громадян.

дарство на ній надавали грекам незалежності від влади. Громадяни були членами ополчення, що бралось до зброї за воєнної загрози. Найвища влада в полісі належала народним зборам, брати участь у яких могли лише громадяни. Кожен поліс мав свої органи влади. Наявність громадянських прав – основна відмінність Греції від східних цивілізацій.

Тиранами греки називали вождів, які встановлювали одноосібну владу, поваливши силою зброї попередню. Отже, **тиранія** – це влада тирана.

У VIII–VII ст. до н. е. зменшилася роль аристократії як військової сили, з'явилися перші писані закони. Тож у демосу стало більше можливостей обстоювати свої права. На народних зборах тепер можна було обрати лідера,

наділити його владою для переділу землі, ухвалення нових законів тощо. Таких людей у Греції називали *тиранами*. Траплялося, що тирані, намагаючись утримати владу назавжди, вдавалися до сили. Тоді вони втрачали підтримку народу: їх могли або вигнати, або вбити.

У чому особливість давньогрецької держави? Яку роль у полісному суспільстві відігравали тирані? У чому найістотніша відмінність давньогрецького поліса від східних цивілізацій?

Обговорюємо Прочитайте замітку. Про які значення слова «поліс» довідалися? Як ці значення пов'язані з розвитком державотворчих процесів у Давній Греції?

Поступово центри полісів ставали схожими на міста. Їх, як і раніше, називали полісами. Проте цю назву використано для держави. Через багатозначність слова «поліс» усі грецькі держави почали помилково називати містами-державами. Згодом учені помітили, що греки, вживаючи назву «поліс» або щодо міста, або щодо держави, вкладали в неї неоднаковий сенс. Коли їм потрібно було сказати: «У нашій державі багато міст», вони використовували слово «поліс» тільки у значенні «держава».

На підтвердження того, що саме громади відіграли вирішальну роль у розвитку державності в Давній Греції, слугують історичні факти. Наприклад, Спарта взагалі не була містом (це сукупність п'яти сіл), Афіни за класичної доби склалися з двох міських центрів – Афін і Пірей. Відомо й про утворення, які взагалі не мали міських центрів, але елліни вважали їх державами.

Досліджуємо

Прочитайте уривки з «Іліади», у яких описано перебіг народних зборів. Дайте відповіді на запитання: 1. Навіщо скликали народні збори? Хто їх скликав? Хто брав участь у цих зібраннях? 2. Які деталі в тексті свідчать про те, що всі учасники народних зборів мали право вільно висловлювати свою думку?

1. Дев'ять носилися днів над табором стріли божисті.
А на десятій людей Ахілл став на раду скликати...
2. Сходитись всі почали, і, коли вже на площу зібрались,
Раптом з'явивсь перед ними і мовив Ахілл прудконогий...
3. Так він промовив і сів; тоді з-поміж зборів народних
Встав Калхас Фесторід, цей птаховіщун найславніший...
Сповнений намірів добрих, озвався він і став говорити...
4. Так він промовив і сів; і тоді з громади підвівся
Син Атреїв, герой, Агамемнон широкодержавний,
Гнівом охоплений...

2. Якими були права та обов'язки громадян поліса?

Кожен грецький поліс мав власні традиції в розбудові держави. Проте спільним для всіх було те, що громадянами могли бути лише власники земельних наділів. Володіння землею наділяло греків правами, але й накладало певні обов'язки. До обов'язків громадян належало боронити землю. Потреба захищати землю вплинула на організацію війська: на заміну народному ополченню прийшла фаланга – вишикувані в згуртовані лави важкоозброєні землевласники.

Крім Еллади, поліси існували в грецьких колоніях на узбережжях Чорного та Середземного морів. Найбільше їх було в Італії та на острові Сицилія, тому елліни називали цей район *Велика Греція*. Там державним осередком було оточене стінами місто – з торговельним майданом – *агорою*, храмом на честь бога – покровителя міста, будинками тощо. Навколо міста селилися землероби та пастухи. Уся придатна для землеробства земля, угіддя й природні багатства вважалися власністю громади і називалися *хорою*. Тому до колоній застосовують термін «місто-держава».

Як у грецькому полісі формувалося право приватної власності? Як це пов'язане з громадянськими правами та обов'язками? Чому громадян поліса характеризують як людей, які голосують і воюють?

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/08h0Qae> або кодом, перегляньте відео з фрагментом лекції про грецький поліс. Чому професор історії назвав свою лекцію «Поліс — це ти»? У чому, на його думку, полягає значення грецького поліса для розвитку європейської цивілізації? Як грецький поліс забезпечував економічну та політичну свободу громадян?

За матеріалами уроку наведіть факти, які доводять, що чимало явищ сучасного життя в демократичних державах сягають своїм корінням часів Давньої Греції.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *поліси (міста-держави), демократія, демос*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/cVgzbe5> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись інтернетом, підготуйте повідомлення про життя в одному з грецьких полісів (за назвами, згаданими в параграфі).

§ 24. Велика грецька колонізація

Піркуємо

Роздивіться зображені пам'ятки. Чи подібні вони до тих, які бачили в попередніх параграфах, присвячених історії Давньої Греції? У чому ця подібність? З якими територіями пов'язані ці пам'ятки? Поділіться припущеннями, про що це може свідчити.

▲ Храм Гери в Пестумі (давньогрец. Посейдонія; Італія). V ст. до н. е.

▲ Грецький театр у Сиракузах (о. Сицилія, Італія). V ст. до н. е.

1. Що називають Великою грецькою колонізацією? Як поширювалися надбання давньогрецької цивілізації за періоду еллінізму?

У VIII–VI ст. до н. е. греки колонізували узбережжя Середземного та Чорного морів. Про розмах переселень свідчить кількість і закладених поселень (кілька сотень), і самих

переселенців (близько 2 млн). Саме тому вчені називають це переселення *Великою грецькою колонізацією*.

До переселення на чужину греків спонукали різні причини. Передусім це брак вільних ділянок землі. Річ у тім, що власник домогосподарства міг передати свій наділ тільки одному із синів. Відповідно ті, хто не отримував землю у спадок, були змушені шукати її за межами батьківщини. Інша причина – пошук сировини для ремесла та ринків для збуту виробів. Сприяла колонізації й боротьба між аристократами та демосом – переможені у протиборстві за владу втікали як вигнанці на чужину, де засновували колонії.

Грецька колонізація відбувалася в трьох основних напрямках. Найбільше колоній виникло на *захід* від Еллади: у Південній Італії та на острові Сицилія, а також на узбережжі сучасних Франції та Іспанії. Першою колонією на цих землях стало місто Куми (Італія), закладене в середині VII ст. до н. е. Невдовзі виникли інші колонії: Сиракузи, Регій, Тарент – загалом близько 500.

Не менш потужним був й інший напрямок колонізації – *північно-східний*. Спочатку греки опановували узбережжя Фракії та землі біля проток між Середземним і Чорним морями. Потім заселили північне узбережжя Малої Азії. Після колонізації цих земель елліни почали закладати й розбудовувати поселення в Західному та Північному Причорномор'ї.

Повільніше відбувалася грецька колонізація в *південному* напрямку. Фінікійська держава намагалася перешкодити появі грецьких колоній на півдні.

Поширення грецьких способу життя та культури тривало й за пізніших часів у зв'язку з подіями, про які докладно довідаєтеся на наступних уроках. Александр Македонський, один з правителів, якому випало жити в IV ст. до н. е., заповзівся об'єднати під своєю владою велетенські простори від Македонії та Греції до Єгипту, Персії, Вавилонії, північно-західної частини Індії. Після його смерті створену ним імперію поділили між собою його воєначальники, які були греками чи македонцями. Ці держави називають *елліністичними*, а період їх існування – *еллінізмом*. Цей період тривав від заво-

Червонофігурна
амфора.
Північне
Причорномор'я.
IV ст. до н. е.

ювань Александра Македонського до часу, коли Рим підкорив останню елліністичну державу – Єгипет, тобто від останньої третини IV ст. до н. е. до 30 р. до н. е.

Що спричинило Велику грецьку колонізацію? Коли та в яких напрямках вона відбувалася? Які держави чинили опір переселенню греків на нові землі? Із чим це було пов'язано? Як постали елліністичні держави?

Досліджуємо Покажіть на карті «Велика грецька колонізація» (знайдете її на форзаці підручника) напрямки освоєння греками нових земель та міста-колонії в кожному з них. Оберіть по одному місту-колонії з кожного напрямку Великої грецької колонізації та, скориставшись картою, коротко опишіть місце його розташування.

2. Коли й де виникли найважливіші грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї та Криму? Що визначало тамтешнє життя?

Появу перших грецьких поселень у Північному Причорномор'ї відносять до середини VII ст. до н. е. У колонізації Північного Причорномор'я велику роль відіграло грецьке місто Мілет, розташоване в західній частині Малої Азії, адже більшість грецьких міст-колоній на північному узбережжі Чорного моря заснували вихідці саме із цього міста.

Першою грецькою колонією на півдні України вважають поселення на острові (за тих часів – півострові) Березань неподалік сучасного міста Очакова Миколаївської області. Мілетяни почали облаштовувати його в середині VII ст. до н. е. Поселення називалося Борисфенідою (від грецької назви р. Дніпро – Борисфен). Протягом VI–V ст. до н. е. грецькі переселенці опанували все узбережжя Чорного моря. Їхні міста на північному узбережжі скупчувалися в чотирьох регіонах – у пониззі Південного Бугу та Дністра, на Керченському півострові та на південно-західному березі Криму. Так, біля гирла р. Тірас (Дністер) виникла Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), на правому березі Бузького лиману – Ольвія (біля сучасного с. Парутине Миколаївської області). До найважливіших грецьких колоній належить і Херсонес Таврійський (на території сучасного Севастополя). Щоправда, постало те місто трохи згодом – наприкінці V ст. до н. е. Заснували його греки з Гераклеї Понтійської (нині м. Ереґлі), що на теренах сучасної Туреччини.

На берегах Керченської протоки, яку греки називали Боспором Кіммерійським, від VII ст. до н. е. були засновані

▲ Руїни Херсонеса Таврійського

▲ Руїни Пантікапея

Пантікапей (сучасна Керч), Феодосія, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Фанагорія тощо. Близько 480 р. до н. е. там виникло Боспорське царство, об'єднавши понад 20 грецьких міст. Столицею держави був Пантікапей.

Прибувши здалеку, греки прагнули влаштуватися на нових місцях так, щоб ніщо їм не нагадувало про розлуку з рідною Елладою. Отож кожна колонія була ніби копією, двійником грецького міста, з якого прибули колоністи. Не були винятком і грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я, у них майже цілком відтворено особливості державного, господарського та культурного життя Давньої Греції.

Самостійне існування грецьких полісів Північного Причорномор'я та Криму було можливим завдяки тому, що кожен з них сам себе забезпечував усім потрібним для життя. Провідними заняттями колоністів були вирощування зерна, винограду, городини, рибальство й виготовлення рибних продуктів, скотарство. Високого рівня досягло ремісниче виробництво – металообробка, гончарство, ткацтво, виготовлення виробів зі скла, дерева, кістки. Великої слави зажили грецькі майстри-ювеліри: це вони виготовляли дивовижної краси прикраси на замовлення скіфських вельмож, зокрема й славнозвісну пектораль скіфського царя.

У грецьких містах вирувала торгівля. Основними товарами, що вивозили до Греції, були зерно, худоба, шкури, хутро, солоноріба, сіль, раби. Купували там міста-колонії металеві вироби, зброю, тканини, коштовні прикраси, посуд, прянощі, оливкову олію та вина. З Афін, зокрема, завозили розкішні вази, мармурову й бронзову скульптуру, ювелірні

прикраси. Греки підтримували постійні контакти з місцевим населенням, торгуючи також і з ним. У кожному грецькому місті-колонії карбували власну монету.

Про які грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї довідалися? Чому життя в цих поселеннях не відрізнялося від грецького?

Обговорюємо

Роздивіться пам'ятки, що зберігаються в українських музеях. Подискутуйте, до культурної спадщини яких сучасних держав вони належать.

▲ Чорнофігурна гідрія. Ольвія. VI ст. до н. е.

▲ Бронзова монета із зображенням Афін. Ольвія. V ст. до н. е.

▲ Рибний таріль. Німфей (у межах сучасної Керчі). IV ст. до н. е.

▲ Амфора з Гераклеї Понтійської. IV ст. до н. е.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/rNYhKTd> або кодом, перегляньте відео про Ольвію – найбільший античний поліс Північного Причорномор'я. Розкажіть у загальному колі, що довідалися про долю цього грецького міста та історію дослідження його решток. Як ви думаєте, що приваблювало грецьких переселенців у місцині, де постала Ольвія?

Яку інформацію на уроці ви визначили для себе як *відому раніше*, таку, *про яку чули чи читали, проте не знали подробиць*, зовсім *нову*? Яка інформація виявилася для вас *найнесподіванішою*? Про що хотіли б довідатися докладніше?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *Велика грецька колонізація, античні міста-держави Північного Причорномор'я, еллінізм*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/oVgzd8m> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Складіть загадку про одне з грецьких поселень у Північному Причорномор'ї, обігравши в ній місце розташування, час виникнення, назву тощо. Запропонуйте відгадати її в загальному колі.

§ 25. Становлення Афінської держави. Реформи Солона

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Про яке явище з життя давньогрецьких громад довідалися? Про що свідчать остракони як історичні пам'ятки? Поміркуйте, чи можна вважати остракізм проявом демократії. Чому?

Одним зі способів збереження демократії в Афінах наприкінці VI ст. до н. е. був остракізм – голосування черепками розбитого посуду. Раз на рік народні збори вирішували питання: чи є в державі людина, яка загрожує демократії? Громадяни видряпували на черепках ім'я, і, якщо на 6 тис. черепків було написано те саме ім'я, цю людину виганяли з Афін на 10 років.

▲ Афінські остракони

1. Що визначало суспільне життя Афінського поліса?

Ви вже дізналися, що вся Греція складалася з багатьох полісів – великих та малих. Проте два поліси були найпотужніші. Давні греки казали, що їхня країна Еллада ніби стоїть на двох ногах – однією були Афіни, другою – Спарта.

Територія Афінського поліса охоплювала весь півострів Атика в Центральній Греції. Самі Афіни розташовано в центрі родючої рівнини за 5 км від моря. Панівне становище в державі належало родовій знаті. Вищі урядові посади обіймали аристократи. Найвища влада належала *ареопáгу*, що складався з представників родової знаті, і дев'ятьом *архóнтам* – державним чиновникам (голови, верховному жерцю, головнокомандувачу, шістьом громадським суддям).

Поступово бідніші члени громади розорявалися, через що змушені були брати позики в багатіїв. На землі позичальників ставили борговий камінь. Коли ж вони не могли повернути борг з відсотками, то втрачали землю. Ті, хто брав землю в оренду, віддавали власникові шосту частину врожаю.

Близько 621 р. до н. е. було ухвалено надзвичайно суворі закони. Автором цих законів був архонт Драконт.

Які території належали до Афінського поліса? (Порівняйте опис у тексті із зображенням на карті на с. 84.) Поясніть значення слів «ареопаг», «архонти». Які владні повноваження в Афінах належали ареопагу та архонтам?

Досліджуємо Прочитайте уривки з праці Плутарха, грецького письменника та філософа (близько 46 – близько 120 р.). Як пов'язані ці уривки? Поміркуйте, чому закони Драконта назвали «драконівськими». Як давньогрецький учений пояснює потребу змін у суспільному житті Афін?

Текст 1

Майже за всі злочини призначалася тільки одна кара – смерть. Отже, людина, що завинила в бездіяльності, мусила також померти; хто вкрав ярину або фрукти, підлягав тій самій карі, що святокрадці та вбивці... Коли Драконта питали, чому за більшість злочинів він призначив смертну кару, то він, подекуять, відповідав, що, на його думку, і найдрібніші провини заслуговують цієї кари, а для більших – він суворішої не знає.

Текст 2

Оскільки нерівність між бідними й заможними сягнула найвищої точки, то держава опинилася в дуже небезпечному становищі, і запровадження тиранії здавалося єдиним засобом, щоб покласти край смутам і відновити спокій. Увесь простолюд заборгував багатіям. Одні обробляли землю та платили багатіям шосту частину врожаю, інші за борги віддавали в заклад самих себе, а позичальники перетворювали їх на рабів, з яких одних примушували працювати вдома, а інших продавали на чужину. Багато боржників змушені були продавати своїх дітей – цього жоден закон не забороняв – і через жорстокість позичальників залишати свою батьківщину. Проте величезна кількість дужих людей гуртувалася тісніше; вони заохочували одне одного не терпіти цього далі, а обрати провідником чесну людину, звільнити боржників, що не розплатилися вчасно, поділити заново землю і цілком змінити державний лад.

На підставі уривків з джерела напишіть короткий лист мешканця Афін про життя простолюду.

2. 3 іменами яких діячів пов'язують формування афінської демократії?

У 594 р. до н. е. першим архонтом став мудрець і поет Солон. Спочатку Солон скасував усі боргові зобов'язання та заборонив боргове рабство. Селяни, що потрапили в рабство за борги, ставали вільними. Поверталися коштом держави

на батьківщину навіть ті греки, яких було продано за межі країни. Зміни в житті селян сприяли зміцненню та розвиткові їхніх господарств. Та найбільше важило те, що ці зміни підносили дух громадян, адже відтепер і найзлиденнішого селянина не можна було перетворити на раба.

Наступним кроком Солон став поділ усього вільного населення Аттики за майновою ознакою на 4 групи.

П'ятсотмірники – найбагатші люди, які мали врожай не менше ніж 500 медимнів	Вершники , які мали врожай не менше ніж 300 медимнів	Зевгіти з урожаєм 200 медимнів	Фети – усі, хто мав менше від 200 медимнів
--	---	---	--

Медимн дорівнював 52,5 л вина або олії

Становище громадян Аттики відтоді визначали не знатністю походження, а розміром їхнього прибутку. Від нього залежали їхні права й обов'язки. Громадяни першої групи оснащували кораблі, другої групи – служили в кінноті, зевгіти формували важкоозброєну піхоту. Фети під час війни служили в легкій піхоті або веслували на кораблях.

Зазнало змін управління державою. Найвищим органом влади стали народні збори, у яких брало участь усе чоловіче населення Аттики віком старше ніж 20 років. На державні посади могли обиратися лише представники перших трьох груп. Фети ж мали право тільки голосувати на народних зборах. Для кращої роботи зборів було створено *Раду чотирьохсот* (від кожної групи по 100 представників). Вона мала готувати справи для обговорення на народних зборах.

За ареопагом залишалися досить широкі повноваження, зокрема розгляд тяжких злочинів. Новим державним органом, який запровадив Солон, стала *рада суддів*. Вона обиралася щороку і складалася із 6000 громадян, що досягли 30-літнього віку.

Демократія – устрій, за якого влада в державі належить народу (від грецьких слів *demos* – «народ» і *kratos* – «сила», «панування», «влада»).

Хоч якими помітними були зміни, започатковані реформами Солон, вони не похитнули могутності знаті. Незабаром захисником демократії та прав бідних громадян проголосив себе Пісістрат. Він установив у Афінах тиранію.

Пісістрат роздавав землі біднякам, але запровадив для всіх податок, який становив десяту частину врожаю. Щоб праця селян Аттики давала більше прибутків, їм було наказано замість пшениці вирощувати виноград і маслини. Було вжито заходів для розвитку торгівлі з багатими причорноморськими колоніями.

За Пісістрата розбудовували Афіни. Було споруджено водогін, храм Афіни на Акрополі. За велінням Пісістрата було записано поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея».

Стратеги – воєначальники в грецьких полісах, що мали широкі військові та цивільні повноваження.

У 510 р. до н. е. тиранію в Афінах було повалено. Відбулися народні збори, які надали право провести нову реформу Клісфену. 507 р. до н. е. країну поді-

лили на 10 областей, кожна – з трьох частин (рівнинної, узбережної та гірської). Замість Ради чотирьохсот було впроваджено Раду п'ятисот, яка складалася з представників кожної області. Було створено нові урядові органи – колегії: одна з них відала податками, а друга – збройними силами (колегія *стратегів*). До них на один рік обирали по 10 громадян. Для боротьби з тиранією та задля збереження демократії Клісфен запровадив *остракізм*. За правління Клісфена було завершено побудову Афінської держави на демократичних засадах.

Які обставини життя в Афінах підштовхнули Солона до реформ? Як реформи посприяли розвитку народовладдя? Чому Пісістрата називають тираном? Що він зробив для Афін? Чому з ім'ям Клісфена пов'язують завершення формування Афінської держави?

Обговорюємо

Чи можна сучасні демократичні держави порівнювати з Афінами часів Солона? Що сучасні демократії успадкували від давньогрецьких, а чого позбулися?

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Z8h000n> або кодом, перегляньте відеореконструкцію життя в Афінському полісі. Як у відео передано велич і міць цієї грецької держави? Чим живуть і переймаються мешканці Афін? Укладіть перелік дієслів, якими можна переповісти про життя давньогрецького поліса.

На прикладі історичних діячів, про яких ішлося на уроці, поясніть, що означає вислів «уписати в історію своє ім'я». Чому одних діячів

характеризують як славнозвісних, а інших — як сумнозвісних? Відповідь обґрунтуйте прикладами з матеріалів уроку.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *демократія, реформи Солона*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/jVgzTuw> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Підготуйте повідомлення про одного з видатних діячів Афін за планом: 1. Коли жив? 2. Чим уславився? 3. На підставі яких джерел учені знають про його діяльність?

§ 26. Розквіт афінської демократії. «Золота доба» Перікла

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Чому на афінських монетах зображено сову? На підставі тлумачення символічного значення птаха зробіть висновок, що цінували давні афіняни. Із чим пов'язували розквіт своєї держави?

Монета Афінської держави.
Близько 480 р. до н. е.

У V–IV ст. до н. е. афінські «сови» були в обігу в усіх полісах Егейського моря, тобто вони виконували роль міжполісної грошової одиниці. Сова є символом знання та мудрості в уявленнях багатьох європейських народів. У давньогрецькій міфології цей птах супроводжував або уособлював Афіну — богиню мудрості, на честь якої елліни й нарекли квітуче місто.

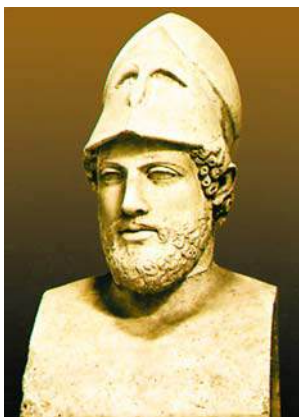

1. Яка роль Перікла в розбудові демократії в Афінах?

Вдалі реформи Солона сприяли розбудові Афінської держави, спричинивши піднесення в усіх царинах життя. Саме тому період 480–431 рр. до н. е. називають «золотим п'ятдесятиліттям».

У 462 р. до н. е. народні збори позбавили ареопаг права ухвалювати закони та заслуховувати звіти урядовців. Відтоді найважливіші питання вирішували народні збори та Рада п'ятисот. Державу очолив Перікл. Від 444 р. до н. е. його протягом 15 років обирали першим стратегом.

За правління Перікла кожен афінський громадянин міг бути обраним на будь-яку державну посаду. Претендентів на більшість посад, крім посад стратегів та командувачів війська, розподіляли жеребкуванням — «голосували» біли-

▲ Бюст Перікла.
V ст. до н. е.

ми та чорними бобами. Особлива колегія з 11 осіб наглядала за дотриманням громадського порядку та законності. Але оскільки афіняни вважали, що громадяни рівні між собою, обов'язки наглядачів, тюремників та катів виконував загін із 300 державних рабів.

Перікл запровадив платню суддям, а пізніше заробітну платню («діету») почали отримувати члени Ради п'ятисот. Почали платити й за військову службу на кораблях. Це дало Періклові змогу залучити до державної служби середніх та дрібних землевласників, які раніше

через нестатки не мали можливості брати участь в управлінні державою.

За Перікла розквітло містобудування. Було споруджено багато храмів. Саме тоді постав головний храм Греції – Парфенон. «...Тим часом поставали споруди, грандіозні за розмірами, виняткові за красою, – писав Плутарх. – Усі майстри прагнули перевершити один одного досконалістю роботи; особливо ж дивувала швидкість виконання. Споруди, кожна з яких, як гадалося, могла бути завершена працею багатьох поколінь і ціною багатьох людських життів, поставили в квітучий період діяльності одного державного мужа...».

Хто такий Перікл? Чому з його ім'ям пов'язують утвердження демократії в Афінах? Навіщо, на вашу думку, Перікл так наполегливо розбудовував Афіни? Поміркуйте, що було спільного в діяльності Солона та Перікла.

Досліджуємо Прочитайте уривки з праці Плутарха й поміркуйте, чому Перікл унікав панібратства. Які переваги він мав зі свого дару красномовця? Яким постає Перікл як військовий діяч? У чому виявлялася його безкорисливість? Зробіть висновок про те, які риси вдачі Перікла сприяли тому, що його багато разів, у супереч приписам закону, обирали на посаду стратега.

У місті бачили, як він прямує однією дорогою – на площу й у Раду. Він відмовився від запрошень на обіди й від будь-яких дружніх стосунків, отже, під час своєї довгої державної діяльності він не ходив ні до кого із друзів на обід... Перікл налаштовував свою мову, як музичний інструмент... Утім, дехто думає, що його нарекли Олімпійцем через ті

споруди, якими прикрасили місто, інші – через його успіхи в державній діяльності й у командуванні військом; ...ще твердять, що цим іменням він має завдячувати своєму дарові слова: він так говорив, начебто гримів і метав блискавки, коли говорив перед народом. ...Усі бачили його безкорисливість і непідкупність.

Хоча він зробив місто з великого найбільшим і найбагатшим, хоча він могутністю перевершив багатьох царів і тиранів, він на жодну драхму не збільшив свого майна проти того, яке залишив йому батько. Як стратег Перікл славився найбільше своєю обережністю: він добровільно не вступав у битву, якщо вона була небезпечною, а її результат був сумнівний; тих воєначальників, які шляхом ризику здобували блискучий успіх і збуджували загальне захоплення як великі полководці, він не наслідував і не вважав їх собі за зразок.

2. Які органи влади керували Афіньською державою та якими були права й обов'язки громадян?

За Перікла державну владу почали поділяти на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищим органом Афіньської держави були народні збори. Вони схвалювали закони, обирали урядовців та приймали їхні звіти, обговорювали питання війни чи миру, забезпечення продовольством, відзначення релігійних свят та інших подій. У народних зборах брали участь усі афіньські громадяни, які досягли 20 років. Збори відбувалися регулярно: кожні 9 днів. Порядок денний зборів визначали заздалегідь. Але кожен громадянин мав право внести будь-яку пропозицію чи законопроект, міг навіть порушити будь-яке питання, обговорення якого не передбачалося. Ухвали народних зборів завжди починалися словами: «Рада та народ постановили...».

Другим за значенням органом влади в Афіньській державі була Рада п'ятисот, що відала всіма питаннями в період між народними зборами. Щороку рада поповнювалася за жеребом громадянами, які досягли 30-літнього віку. Рада поділялася на 10 підрозділів, по 50 осіб від області.

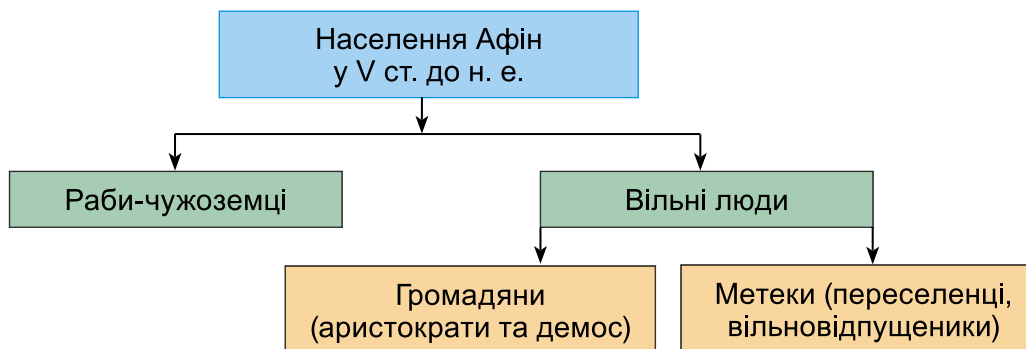
Виконавчі обов'язки покладалися на колегії. Винятковою була роль колегії десяти стратегів. Стратеги командували армією та флотом, наглядали за їхнім станом у мирний час, відповідали за будівництво військових укріплень, військові витрати.

Неабияку роль у державному житті Афін відігравав суд. У ньому могли брати участь усі афінські громадяни, незалежно від статків. Щороку за жеребом з охочих обирали 6000 суддів. Склад суддів під час розгляду судових справ був різним: від 500 до 1000 осіб. Судді заздалегідь не знали, які справи будуть розглядати, що внеможливлювало підкупи і зловживання. Кожен афінянин звинувачував та захищався сам. Афінянина не можна було ув'язнити без судового вироку. Ухвала народних зборів набувала ваги закону тільки після затвердження її судом. Записаний на дошці закон виставляли для загального ознайомлення.

Що визначало розвиток Афінської держави за часів Перікла?

Обговорюємо Роздивіться схему та прочитайте замітку. Зробіть висновки, чи все населення Афін користувалося громадянськими правами. Як ви думаєте, із чим це було пов'язано?

В Афінах кожен громадянин міг виступати на народних зборах із критикою посадових осіб, вносити пропозиції з різних буденних питань, воєнних походів, укладання угод з іншими державами тощо. У народних зборах брали участь до 6000 осіб, тобто близько п'ятої частини всіх громадян. Чимало учасників зборів не мали освіти, тому найчастіше виступали ті самі – красномовці та «демагоги» (так називали ватажків демосу).

Водночас не всі мешканці Афін мали громадянські права. Не лише раби, а й особисто вільний люд – метеки – не брали участі ні в народних зборах, ні в судових засіданнях, не могли бути обрані на керівні посади. Їм забороняли володіти землею на території Аттики, мати власні будинки, не давали громадянства, навіть якщо вони жили в Афінах

упродовж декількох поколінь. У державному житті Афін не брали участі й жінки.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/78h0MfJ> або кодом, перегляньте ще одну відеореконструкцію життя в Афіньському полісі. Які переваги цього відео перед тим, що переглядали попереднього уроку? Які деталі в тексті параграфу дають підстави припускати, що запропоновану реконструкцію доречно віднести до часів правління Перікла?

Скориставшись уявним мікрофоном, поясніть, чому Афіньську державу за Перікла характеризують як «золоту добу».

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OVgzAPv> або кодом та виконайте завдання онлайн.

За словами Плутарха, Перікл «не менше як п'ятнадцять років мав безперервну одноосібну владу, хоча посада стратега дається за законом на один рік»; «Перікл вів за собою народ переконанням і настановами... то стримуючи його зухвалу самовпевненість, то підбадьорюючи, втішаючи його... Перікл був рятівним підмурком державного ладу». Спираючись на оцінку Плутарха та факти, викладені в параграфі, напишіть есе «Чим уславився Перікл як державний діяч?» за планом:

1. Що змінилося в управлінні Афінами за Перікла?
2. Що мав на увазі Перікл, коли казав собі, одягаючи військовий плащ під час обрання на посаду стратега: «Будь обачним, Перікле: тобі керманити вільними людьми, і до того ж еллінами, і до того ж афінянами»?
3. Зробіть висновок про те, кому належала влада в Афінах: Періклу чи народові.

▲ Виступ Перікла. Художник Ф. Фольц. 1852 р.

§ 27. Давня Спарта – олігархічна держава

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Чим відрізняється зображення жінок на давньогрецьких пам'ятках? Які уявлення про життя та суспільні ролі жінок вони передають? Чим привертає увагу скульптурне зображення спартанської дівчини? Про які особливості життя в давній Спарті можна зробити висновок на підставі пам'ятки? Пофантазуйте, яким би міг бути діалог зображених жінок (запишіть 2–3 репліки цієї розмови).

Афінянки за грою на музичних інструментах. Малюнок на амфорі. V ст. до н. е.

Спартанська дівчина, яка бере участь у змаганнях з бігу. Фігурка V ст. до н. е.

1. Коли та як постала Спартанська держава й що визначало її розвиток?

У IX ст. до н. е. на півострові Пелопоннес в області Лаконія дорійці заснували кілька поселень. Згодом вони остаточно підкорили місцеві ахейські племена, а в VII ст. до н. е. приєднали до своїх володінь сусідню область Мессенію. Під час двох Мессенських війн і склалося державне утворення, що дістало назву *Лакедемон* (Спарта). Підкорене населення в

Спартіати – повноправні громадяни давньої Спарти.

5–6 разів було більшим за спартанську громаду, тому основним завданням дорійців-спартіатів було збереження панування.

Давньогрецькі історики та письменники віддають славу творця спартанських законів легендарному мудрецю Лікургові. За законами Лікурга, спартанський поліс очолювала рада старійшин (герусія) із 28 осіб віком понад 60 років. До складу ради належали також двоє царів (їх обирали з дорійського та ахейського родів) віком понад 30 років, які командували армією. Царська влада в Спарті була спадковою, а старійшин (геронтів) обирали зі спартанської знаті, і правила вони довічно.

Рішення старійшин затверджували на народних зборах. Народ міг лише схвалювати або відхиляти пропозиції старійшин і царів, однак у питаннях війни чи миру влада належала народним зборам. Щоправда, герусія могла відхилити ухвалу та розпустити народні збори, якщо вважала їх з якихось причин неправими. Таку організацію влади називають *олігархією*, що означає «влада небагатьох».

Герусія могла своїм рішенням засудити до страти, вигнати з країни, позбавити громадянських прав, а то й піддати суду спартанських царів. Не менш авторитетним органом Спартанської держави була колегія з п'яти ефорів («наглядачів»). Їх обирали один раз на рік з-поміж усіх спартіатів, а не з вузького кола спартанської аристократії, як це було з геронтами. Саме ефори повинні були не допустити посилення царської влади і переростання спартанської олігархії в монархію.

Незважаючи на олігархічний характер Спарти, рівність усіх громадян була гарантована законом. Усю землю було поділено на 10 тис. однакових наділів, які обробляли державні раби-ілоти. Кожен власник такого наділу отримував від них податок продуктами (апофору). Зброю та вироби ремесла виготовляли періеки – жителі невеликих приморських міст, які хоч і не були вільними, проте мали право на заняття ремеслами та торгівлею.

Як виникла Спарта? Скориставшись картою на с. 84, визначте, де розташовані грецькі області Лаконія та Мессенія. Хто і як здійснював державне управління у Спарті? Чому управління Спартанською державою називають олігархічним? Чим державне управління Спарти відрізнялося від Афін?

Обговорюємо

Прочитайте уривок із твору Плутарха. Поміркуйте, чому історик твердив, що «Спарта – єдине місто у світі, де діяло прислів'я, що багатство сліпе і лежить неживе й нерухоме, як на картині». Проаналізуйте джерело за запитаннями: 1. Чому із запровадженням нової «монети», за словами Плутарха, у країні зникла злочинність? 2. Для чого в Спарті було запроваджено спільне харчування спартіатів? 3. Як нововведення Лікурга вплинули на побут спартанців?

...Щоб остаточно знищити будь-яку нерівність, Лікург насамперед вилучив з обігу всю золоту та срібну монету, наказавши використовувати лише залізну, але й тій за її великого розміру та ваги визначив маленьку вартість, – так, збереження суми в десять мін вимагало мати вдома власний

склад, а для перевезення – вози. Крім того, він викоренив у Спарті зайві та непотрібні, на його думку, ремесла. А зрештою, більшість із них і без того зникла б разом із запровадженням нової монети, тому що мистецькі вироби не мали збуту... Не було в Спарті й торгівлі чужоземними товарами, у спартанські пристані не заходив жоден корабель. Щоб остаточно побороти пишність і цілковито знищити жадобу до багатства, Лікурґ запровадив спільне харчування. Згідно із цим наказом усі громадяни мусили сходитися й спільно їсти приписані страви; ніхто не смів у себе вдома їсти, розлігшись на дорогих подушках при багато прибраних столах.

2. Яким було буденне життя спартіатів?

Спартіати повсякчас були готові воювати. Саме це визначало їхню буденність. Вони не займалися ні господарством, ні торгівлею. Основним їхнім заняттям була війна, а сама Спарта нагадувала військовий табір. Спортивні змагання підтримували постійний дух суперництва. Спартіатам було заборонено без потреби виїздити за межі поліса, теревенити й розголошувати зміст навіть побутових розмов.

Для того щоб стати повноправним громадянином (спартіатом), треба було: по-перше, від народження отримати право на володіння земельним наділом; по-друге, отримати відповідне виховання, яким опікувалася держава, і, по-третє, отримати доступ до однієї з громадських їдалень, де харчувалися всі дорослі чоловіки. Останнє було можливим тільки після того, як чоловіку виповниться 30 років. Якщо хоч один із членів їдальні голосував проти, то кандидата не приймали.

Велику увагу спартанська влада приділяла вихованню дітей. Життя новонародженої дитини в Спарті залежало від рішення ради старійшин. Хворі діти, вважали спартіати, не потрібні ні батькам, ні державі. До семи років дитину виховували в сім'ї, а потім розпочиналося її навчання в громадських школах. У 14 років хлопчики проходили випробування в храмі Артеміді. Після іспиту (а потрібно було витримати удари різкою без сліз та зойків) хлопці могли продовжувати навчання. У 18 років їх зараховували до загонів ефебів, де вони займалися військовими вправами, іноді пошуками їжі та крадіжками, оскільки громади ці загони не утримували. Завершувалося виховання чоловіків у 30 років. Спартан-

ські дівчата мусили бути дужими, здоровими й витривалими. Досягали цього заняттями бігом, боротьбою, киданням списа. Повноліття в дівчат визначалося 18-річним віком, який давав можливість узяти шлюб.

Що визначало буденне життя спартіатів? Чого вони навчали дітей? Які уявлення про виховання вважаєте слушними? Із чим не можете погодитися?

Досліджуємо

Про які подробиці виховання спартанців довідуємося з розповіді Плутарха? Чому спартанці так суворо виховували своїх дітей? Скориставшись уривком із джерела, поясніть походження висловів *спартанське виховання* та *лаконічна мова*.

...Лікурґ позабирав семилітніх дітей, об'єднав їх у загони й виховував їх спільно, привчав до спільних ігор і навчання. На чолі загонів він ставив найкмітливішого й найхоробрішого в бійках. Діти в усьому брали з нього приклад, виконували його накази, терпіли покарання, відтак усе навчання полягало в тому, щоб виховувати в дітях покірливість. Читання та письма вони вчилися тільки в межах найменшої потреби. Виховання полягало в тому, щоб навчити безвідмовно коритися, терпляче зносити негаразди й перемогати супротивника.

Виховання старших було ще суворішим, їх стригли коротко, привчали ходити босоніж і грати голими. Коли вони досягали 12 років, хлопці переставали носити хітон, одержуючи раз на рік гіматій, ходили брудними, не вмивалися й не змащували нічим тіло, за винятком декількох днів на рік, коли їм дозволялося користуватися всім цим.

Дітей привчали висловлюватися гостро, але дотепно й небагатьма словами. Лікурґ вважав, що й кілька простих слів повинні мати глибокий зміст. Примушуючи дітей довго мовчати, він навчав їх давати влучні, глибокодумні відповіді... Сам Лікурґ, коли в нього хтось став вимагати, щоб він запровадив у державі демократію, відповів: «Запровадь спочатку демократію у своєму домі».

Хітón – довга натільна сорочка без рукавів.

Гіматій – верхній одяг у вигляді шматка тканини, який одягали поверх хітона.

Скориставшись розповіддю грецького історика Ксенофонта, поясніть, чим виховання спартанців відрізнялося від того, про яке йдеться в уривку.

Палестра – приватна гімнастична школа. Такі школи мали відкриті майданчики, бігові доріжки, гімнастичні зали, басейни.

...Зазвичай ті елліни, які про себе кажуть, що добре виховують своїх дітей, як тільки їхні діти почнуть розуміти, що до них говорять, негайно приставляють до них педагогів – своїх слуг і відправляють до вчителів учитися грамоти, музики та на заняття в палестрі. Водночас ноги їх зманіжують взуттям і все тіло безліччю одягу, а що стосується їжі, то мірою для них уважають їхній шлунок.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/h7poKsT> або кодом, прослухайте вірш давньогрецького поета Тіртея. Поділіться в загальному колі рядками з поезії Тіртея, які суголосні настановам спартіатів. Чому Афіни та Спарта сперечалися про походження поета? Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про легенду з приводу цієї суперечки.

Поверніться до завдання, яке виконували на початку уроку, складаючи діалог між зображеними на ілюстраціях давньогрецькими жінками. Що б ви додали до розмови на підставі опрацьованого на уроці матеріалу? У чому помилилися у своїх припущеннях, а щодого мали рацію?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття, назву та пов'язане з ними ім'я: *олігархія, Спарта, Лікурґ*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/xVgzKoT> або кодом та виконайте завдання онлайн.

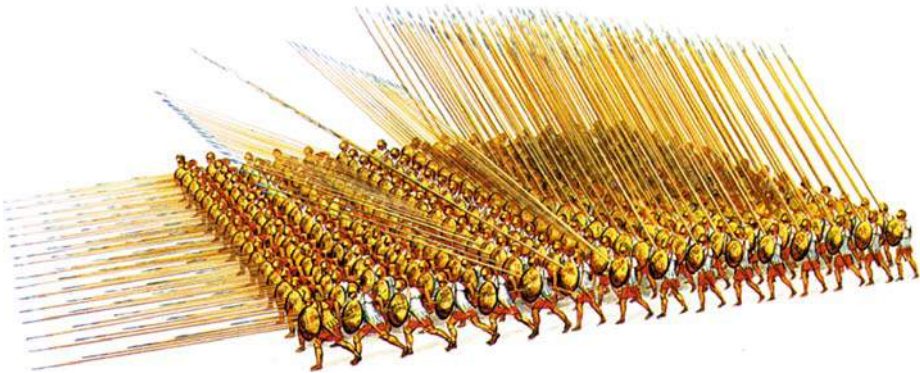
Роздивіться ілюстрацію. Джерела свідчать, що перед битвами спартанці вдягали плащі здебільшого червоного кольору. Поміркуйте чому. Напишіть листа від спартанця до афінянина, у якому він розповідає про свій вишкіл.

Фігурка спартанського воїна, який готується до битви, з розпущеним волоссям та в плащі. V ст. до н. е.

§ 28. Підкорення Греції Македонією

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, які переваги надавала фаланга македонській піхоті. У якому випадку фаланга ставала неприступною з усіх боків, перетворюючись, за словами сучасника, на «найжаченого залізного звіра»? Які держави Давнього Сходу прагнули мати розвинене й добре оснащене військо? Які це мало наслідки для цих держав та їхніх сусідів?

▲ Македонська фаланга (реконструкція)

1. Які зміни в житті Греції спричинили занепад грецьких полісів у першій половині IV ст. до н. е.?

У середині IV ст. до н. е. в житті Греції відбулися істотні зміни. Поступово еллінська єдність пішла в небуття. Активне використання рабської праці, розвиток ремесла та торгівлі поглибили прірву в статках громадян. Що далі, то більше еллінів біднішало, втрачаючи майно та землю. На вулицях Афін можна було зустріти громадянина, який жебракував разом зі своїм рабом. Від 500 р. до н. е. Греція вела війну проти Персії.

В останні роки цієї війни з'явилися загони професійних воїнів, які наймалися на службу за гроші. Тож обов'язок та привілей кожного громадянина – служба в народному ополченні – зійшов нанівець. На утримання найманої армії йшли чималі кошти, які сплачували жителі держави.

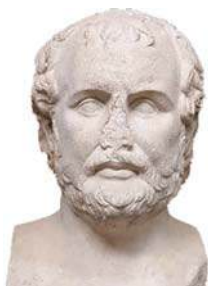
Кризю можна було пригальмувати лише спільними зусиллями. Спочатку здавалося, що об'єднати всю Грецію здатна Спарта. Але внаслідок війн з Персією та Фівами (у Беотії) вона втратила колишню могутність. Жоден з грецьких полісів не був у змозі згуртувати еллінів.

Від середини IV ст. до н. е. особливої ролі в історії Греції набуває Македонія. У цій країні, розташований у гористій місцевості, лише деякі землі на узбережжі були придатні для землеробства. Із місцевих землеробів та скотарів складалося народне ополчення. Державою правив цар. Македонська держава мала тісні зв'язки з Грецією. Мова македонців була близькою до грецької, та й самі македонці вважали себе греками. Царі Македонії брали участь у еллінських святах. Щоправда, греки ніколи не мали македонців за «своїх».

Що спричинило занепад грецьких полісів? Знайдіть у тексті підтвердження думки, що це відбувалося поступово. Коли особливу роль у житті Греції починає відігравати Македонія? Скориставшись картою «Велика грецька колонізація», визначте, яким було місце розташування Македонії відносно Греції. У чому виявлялися тісні зв'язки Македонії з Грецією?

Обговорюємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку. Про якого історичного діяча довідалися? Чому на монетах Філіппа II зображено давньогрецьких богів? Як ви розумієте наведений у тексті крилатий вислів, який приписують Філіппові II? Схарактеризуйте македонського царя Філіппа II трьома реченнями за поданими початками: *Філіпп II – це... Він прагнув... Для цього...*

▲ Бюст
Філіппа II

▲ Срібна монета Філіппа II
із зображенням Зевса

▲ Золота монета
Філіппа II із зображенням
Аполлона

Піднесення Македонії пов'язують із царюванням Філіппа II (359–336 рр. до н. е.). Цей володар знався на військовій справі, шанував грецьку культуру, був вольовим та хитрим політиком, який прагнув перетворити Македонію на могутню державу. Задля зміцнення своєї влади Філіпп II створив при царському дворі школи для дітей знатних македонців. Із цих товаришів («гетайрів») царя згодом виріс особливий загін армії – важкоозброєна кіннота. Піхоту набирали із землеробів та пастухів. Бойовим строєм піхо-

тинців була фаланга. Філіпп II запровадив щоденний суворий вишкіл для воїнів.

Заволодівши золотими копальнями на узбережжі Фракії, цар заснував там місто Філіппи й почав карбувати нову золоту монету. Маючи золото, Філіпп II не лише провів грандіозні військові реформи, а й закупив на Сицилії різноманітну військову техніку: балісти, катапульти, тарани тощо. Гроші македонський цар згодом використовував також і для підкорення противників. Він часто повторював, що «віслюк, навантажений золотом, здобуде будь-яку фортецю».

2. Унаслідок яких подій Македонія підкорила Грецію?

Македонський володар шукав привід, аби втрутитися в грецькі справи. І такий привід знайшовся: у Греції спалахнула війна. Об'єднання полісів на чолі з Фівами звинувачувало місто Фокіду в пограбуванні Дельфійського храму. Філіпп II втрутився у війну й покарав фокідян. Це уславило його як захисника грецьких святинь.

У той час у Афінах з'явилися політики, які вважали, що об'єднати Грецію зможе саме Македонія. Філіппові II пропонували організувати спільний похід проти Персії, а також прийти до Греції та об'єднати грецькі поліси. Проти такого плану різко виступив відомий красномовець Демосфен. Його викривальні промови проти Філіппа II назвали *філіппіками*.

Демосфенові вдалося організувати союз Афін, Коринфа й Мегар, Аргоса проти Філіппа II. Спарта відмовилася брати участь у війні. Біля міста Херонея 1 вересня 338 р. до н. е. відбулася битва, у якій греків було розбито. В Афінах почалася паніка, але на місто цар Македонії не пішов. Йому була потрібна покірна, а не розгромлена Греція. Філіпп II відпустив полонених і запропонував мир. За це його було навіть проголошено почесним громадянином Афін.

Гегемонія – у перекладі з грецької – «політичне верховенство».

Після цього в Коринфі було скликано представників усіх полісів і створено *Загальногрецький союз*. Македонського царя оголосили гегемоном союзу. Філіпп II ставав головнокомандувачем, у його розпорядження греки віддавали флот і сухопутну армію, доручили бути організатором спільного походу на Персію. Проте Філіппу II не судилося здійснити

цей похід. Його було підступно вбито. Армія проголосила царем сина Філіппа II – двадцятирічного Александра III (336–323 рр. до н. е.), у якому вбачала нового лідера походу на Персію.

За яких обставин над Грецією було встановлено гегемонію Македонії? Які деталі в тексті вказують на те, що для встановлення своєї влади Філіпп II скористався внутрішніми суперечностями в грецьких полісах? Який історичний діяч уславився намаганням перешкодити Філіппові II?

Досліджуємо Прочитайте текст клятви зі стели на афінському Акрополі, укладеної учасниками союзу грецьких міст та Філіппом II у Коринфі. Які умови договору мали виконувати греки? Яку роль у цьому союзі відігравав Філіпп II? Чи можна назвати цей документ мирним договором Філіппа II та грецьких полісів? Про що, на вашу думку, свідчить факт увічнення клятви учасників союзу грецьких міст та Філіппа II карбуванням на стелі?

Клятва. Я клянуся Зевсом, Геєю... всіма богами й богинями. Я залишуся вірний миру й не порушу того договору, що було укладено з Філіппом Македонським. Я не виступлю походом ні на суші, ні на морі й не завдам шкоди тим, хто дотримувався клятви. Я не захоплю якоюсь хитрістю або вивертами для військових цілей ні міста, ні фортеці, ні гавані, що належать учасникам мирного договору. Я не зазіхатиму на царську владу Філіппа та його нащадків, а також на державний устрій кожної з держав, коли приносилися клятви про мир.

Пізнайкам

Роздивіться скульптурне зображення Демосфена та, скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про його ораторський хист. Завдяки чому Демосфен став найшанованішим красномовцем Афін? Поясніть сенс напису на постаменті статуї.

Статуя Демосфена (скульптор Полієвкт, III ст. до н. е.), встановлена афінянами на міській площі. На постаменті викарбовано напис: «Якби, Демосфене, міць ти мав таку, як і розум, – владу в Елладі не зміг би захопити македонський Арей».

Прокоментуйте давньогрецький вислів «Разом з тілами полеглих під Херонесю було поховано й свободу греків». Свій коментар обґрунтуйте історичними фактами, про які йшлося на уроці.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/GVgReVvK> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Напишіть невелике есе за одним з висловів Демосфена: «Будь-який цар або тиран є ворогом свободи і противником законів»; «Не підкоряй собі закони, а підкоряйся їм сам: тільки цим зміцнюється народовладдя».

§ 29. Держава Александра Македонського

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, хто із зображених – Александр, а хто – Дарій III. Якими рисами наділив художник суперників? Як гадаєте, які якості цінували за античних часів у воїнах і полководцях? Які засуджували та зневажали? Чи втратили ці уявлення актуальність для нашого часу? Чому?

▲ Битва Александра Македонського з перським царем Дарієм III. Фрагмент мозаїки з будинку Фавна в Помпеях. Друга половина II ст. до н. е. Цю мозаїчну картину, зроблену з півтора мільйона камінчиків, присвячено битві біля м. Ісс, під час якої перський цар утік із поля бою

1. Як відбувався Східний похід Александра Македонського?

Навесні 334 р. до н. е. Александр Македонський на чолі війська рушив у похід проти Персії (цей похід ще називають *Східним*). Тоді йшлося про відвоювання в персів Малої Азії. Малоазійські сатрапи, які підкорялися Дарію III, вирішили дати бій Александрові біля річки Гранік, що впадає в Мармурове море. Битва відбулася в 334 р. до н. е. Перська армія зазнала розгрому, тож Александр рушив до малоазійських грецьких міст.

▲ Александр
Македонський.
Портрет роботи
Лісіппа.
IV ст. до н. е.

Наступна битва відбулася біля міста Ісс. Військо персів налічувало приблизно 130 тис. вояків проти 30–40 тис. армії Александра. Однак у найвідповідальніший момент Дарія III охопила паніка. Долю битви визначила втеча царя. У полон потрапили мати, дружина й дві доньки Дарія.

Після перемоги Александр рушив на південь. Спочатку він підкорив Сирію та Фінікію. Найскладнішою для війська Александра виявилася облога Тіра. П'ять місяців (січень–травень 332 р. до н. е.) трималися мешканці міста. Тільки заси-

павши протоку, що відділяла острів, на якому стояло місто, від берега, греко-македонці змогли захопити його.

І знову Александр рушив не на схід, а на південь – до Єгипту. Він звільнив цю державу від перського панування – македонського правителя в Єгипті зустріли як визволителя. Тут він заклав нове місто, яке назвали на його честь *Александрією*. Потім з невеличким загonom особистої охорони полководець пішов на захід від Нілу, у пустелю до оазиса Амона. Жерці бога Амона проголосили Александра сином Амона, тобто богом і фараоном, – тільки так народи Сходу могли визнати його законним правителем.

Навесні Александр рушив далі. Дарій III також готувався до битви. Біля селища Гавгамели (територія сучасного Іраку), 1 жовтня 331 р. до н. е. відбулася одна з найбільших битв давнини. Армія персів була вдвічі чисельніша за македонську, проте перси зазнали нищівної поразки. Як і в битві біля м. Ісс, Дарій III утік з поля бою, зупинившись у столиці Мідії. Александр тим часом без бою захопив Вавилон. Потім македонська армія взяла столицю Персії Сузи, а також резиденцію перських царів – місто Персеполь. Дарій III цього разу врятувався втечею до Парфії, проте дорогою його вбили його ж воєначальники.

Де і коли відбулася перша битва Александра з персами в Східному поході? Як було завойовано Сирію, Фінікію та Єгипет? Які воєнні операції призвели до загибелі Перської держави?

Обговорюємо Прочитайте уривок з джерела й замітку та поділіться міркуваннями про причини популярності Александра Македонського. На підставі *Тексту 1* (з твору Плутарха), у якому описано події, що передували

битві під Гавгамелами, поміркуйте, чому Александр учинив саме так, адже міг, скориставшись порадами своїх воєначальників, напасти на персів зненацька. Про які риси вдачі Александра свідчить наведений уривок? Як характеризує Александра переказ, покладений в основу *Тексту 2*?

Текст 1

Дарій вишикував своїх воїнів у бойовий порядок і всю ніч в оточенні солдатів зі смолоскипами об'їздив їхні ряди. До ранку, змучені безперервним напруженням, перські воїни ледве трималися на ногах.

Александр не хотів починати битву одразу. Після важкого переходу людям потрібно було дати відпочинок, і цар, упевнений, що перси не зйдуть з обраного місця, наказав своїм воїнам розташовуватися на ніч неподалік перських позицій.

Македонські полководці з жахом дивилися на величезну рівнину, звідки, як шум хвиль, долинав гомін голосів. Рівні ряди перських вогнищ починалися зовсім поряд і тяглися вдалину, наскільки сягав погляд. Налякані чисельністю ворожого війська, полководці на чолі з Парменіоном благали Александра, якщо вже він вирішив давати бій тут, негайно напасти, не чекаючи ранку, скориставшись темрявою. «Я не краду перемог!» – відповів Александр та, відпустивши наближених, заснув міцним сном.

Текст 2

За легендою, Александрові Македонському доповіли про дивакуватого філософа Діогена, який з доброї волі відмовився не тільки від розкошів, а й від звичайних побутових вигод, жебракував, а за житло обрав просту діжку. Зацікавлений розповідями, Македонський захотів познайомитися з філософом. Зустріч відбулася. Поспілкувавшись, цар запитав, що він може зробити для Діогена. «Не затуляй мені сонце!» – відповів філософ.

▲ Філософ Діоген та Александр Македонський.
Художник Дж. Б. Тьєполо.
XVIII ст.

Оберіть один з крилатих висловів, які приписують Александрові Македонському. Поясніть, про які риси вдачі цього історичного діяча він свідчить.

- Філіппові я зобов'язаний тим, що живу, а Арістотелеві тим, що живу гідно.
- Батько не залишив мені нічого, що я міг би завоювати!
- Якщо б я не був Александром, я хотів би бути Діогеном.
- Не можуть існувати два сонця на небі та два володарі на землі.
- Доля царів – робити хороше, а чути погане.

Досліджуємо Попрацюйте з історичною картою «Держава Александра Македонського» (знайдете її на форзаці підручника). Порівняйте територію Македонії з територією держави, утвореною після походів Александра. Якої країни на заході та річки на сході сягали межі держави Александра Македонського? Які водойми на півночі та на півдні омивали її? Яка битва відкрила греко-македонському військові шлях у глиб Малої Азії? Де відбулася битва, після якої Александр здійснив похід на Сирію, Фінікію та Єгипет? Де відбулася вирішальна битва, що призвела до падіння Перської держави?

2. Якою була держава Александра Македонського та як складалася її доля?

Після смерті Дарія III Александр став спадкоємцем його держави. Відтепер він вимагав до себе шани як до богообранця, адже перебрав на себе владу, якої до нього не мав жоден з правителів. Цар, зокрема, хотів, щоб усі перед ним падали на коліна згідно зі східним обрядом. Греків і македонян такі вимоги дратували й обурювали. Тож цар мусив шукати підтримки серед місцевої верхівки. У колишніх сатрапіях були залишені місцеві правителі, але їхню діяльність контролювали намісники Александра. Цар наказав карбувати нові срібні монети. Було побудовано нові міста (понад 30), майже всі вони були названі на честь Александра.

У 327 р. до н. е. Александр вирішив дійти до «краю землі» – Індії. Наступного року на березі річки Гідасп (східна притока Інду) він переміг військо місцевого царя Пора, яке використовувало бойових слонів. Ця битва була останньою великою битвою македонського царя в Східному поході. Втрати македонської армії були відчутними, складний перехід у тропічних джунглях і запекла боротьба індійців за свою землю вкрай виснажили стомлену армію, яка відмовилася йти далі. На цьому Східний похід Александра було

завершено. У 323 р. до н. е., розробляючи плани наступного походу, Александр захворів і невдовзі помер.

Чому державу, створену внаслідок Східного походу Александра Македонського 334–324 рр. до н. е., називають імперією? Припустіть, якими могли бути причини її швидкого розпаду.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/98bmwdP> або кодом, перегляньте відео. Поділіться в загальному колі новими деталями про перебіг воєнних операцій Александра Македонського та про його заходи з організації життя в імперії.

Що в матеріалах уроку вразило найбільше? Який історичний урок з епохи Александра Македонського вважаєте найважливішим для сучасного світу?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів. 2. Витлумачте поняття: *греко-перські війни, імперія Александра Македонського*. 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/eVgRjmt> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Підготуйте опис профілю Александра Македонського для сторінки в Instagram або Facebook.

§ 30. Елліністичні держави

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію. Які деталі в скульптурі дають підстави пов'язувати її з Давньою Грецією? Чи можливою була поява подібного твору мистецтва за часів розквіту Єгипетської держави? Чому, на вашу думку, поряд із фігурами бога Нілу та 16 маленьких хлопчиків є такі елементи, як сфінкс, крокодил, колосся?

▲ Бог Нілу. III–II ст. до н. е. Копія з втраченого оригіналу з Александрії в Єгипті

1. Чому розпалася імперія Александра Македонського?

Унаслідок Східного походу Александра Македонського було створено, як ви довідалися на попередньому уроці, нову світову державу. До її складу належали такі землі: Македонія, яка зберігала свій традиційний лад; поліси європейської Греції, які прагнули бути незалежними; Єгипет та Близький Схід, де наслідки об'єднання двох цивілізацій були найвідчутнішими, та Середній Схід (Іран, Середня Азія, північно-західна частина Індії), де існували лише острівці грецької культури в новозаснованих містах.

Александр був переконаний, що єдність велетенської держави можна забезпечити, згуртувавши підкорені народи в один, зокрема й завдяки змішаним шлюбом між греко-македонцями та жителями Сходу. Однак такі заходи царя не могли мати успіху, оскільки культура, світогляд та релігійні традиції цих народів мали багато відмінностей.

Діадох – у перекладі з грецької – «наступник».

Щоб керувати величезною державою, що постала на завойованих територіях, Александр мусив залучати до цього знать підкорених держав.

Водночас він рішуче знімав з посад і позбавляв життя всіх, хто викликав у нього підозру: і сатрапів, і колишніх соратників-командувачів. Майже в усіх частинах держави влада належала колишнім командирам його армії – діадокхам.

Кожен з діадохів мріяв про власну державу. Тож щойно помер володар, між колишніми соратниками Александра спалахнула запекла боротьба за владу та землі. Урешті вона призвела до розпаду імперії на декілька десятків держав, влада у яких була зосереджена в руках греків та македонців. Ці держави, що поєднували риси грецького та східного світів, називають *елліністичними*, а період їхнього існування – *еллінізмом*. Цей період, як ви вже знаєте, тривав від завоювань Александра Македонського до 30 р. до н. е. Щоправда, розквіт елліністичних держав був недовгим. Від II ст. до н. е. Римська республіка почала захоплювати території, які раніше були осердям елліністичної цивілізації. У 30 р. до н. е. під ударами армій Риму втратила незалежність остання елліністична держава – Птолемеївський Єгипет.

Як постали елліністичні держави? Який період в історії Давньої Греції називають еллінізмом? Які його хронологічні межі?

Досліджуємо

Скориставшись картою «Держава Александра Македонського», визначте, на які держави розпалася імперія Александра Македонського. Які з них були найбільшими? Які землі належали до їхнього складу?

2. Що визначало розвиток найбільших елліністичних держав?

Найбільшими елліністичними державами були Єгипет та держава Селевкідів.

У Єгипті правив Птолемей Лаг на прізвисько Спаситель, засновник династії Птолемеїв. До держави Птолемеїв належала частина Близького Сходу та Малої Азії. Столиця держави Александрія стала найбільшим містом світу, яке сучасники порівнювали із центром Всесвіту. Її рівні широкі вулиці перетиналися під прямим кутом. Близько третини міста займав комплекс царських споруд з палацом, багатьма іншими будівлями та парками. Александрія була великим портом. Уже в III ст. до н. е. Єгипет постачав продукти харчування всьому античному світу. Знаними були єгипетські вироби з кольорового скла, тканини з вовни та льону, папірус, посуд, вироби із заліза, міді й бронзи.

Крім вдалих заходів з розвитку господарства, Птолемей докладав зусиль для налагодження ефективного керівництва державою. Він спирався на військові гарнізони, розподілені по всьому краю. Проте фінансова система не належала до відання воєначальників. Цар намагався тримати рівновагу між греко-македонцями та єгиптянами.

Одним з мудрих рішень царя було добровільне зречення влади на користь сина Птолемея II Філадельфа. Цей учинок схвально сприйняло населення. Сам цар став простим учасником нарад у нового володаря. Він любив повторювати, що бути батьком царя краще, ніж володіти будь-яким царством.

Основним суперником Єгипту була держава Селевкідів. Засновником держави був Селевк, один з колишніх охоронців Александра Македонського. Тут також було встановлено монархію. Ядром Селевкідського царства була колишня перська сатрапія Вавилонія.

Селевк був видатним адміністратором і правителем. Він заснував до 75 міст. Столицею царства була Антіохія, розташована недалеко від моря, на річці Оронт. Міста держави Селевкідів користувалися самоврядуванням подібно до грецьких полісів. Процвітання держави сприяла жвава торгівля.

Проте розквіт царства Селевкідів тривав недовго. Час від часу різні частини держави проголошували незалежність. Наприкінці III ст. до н. е. від неї, зокрема, від'єдналася Парфія. У 83 р. до н. е. вірменський цар Тигран II завоював більшу частину держави Селевкідів, і лише невеличке володіння в Сирії проіснувало ще 20 років, після чого його підкорив Рим.

У самій Греції занепадали всі галузі господарства, особливо землеробство та тваринництво. Водночас з'явилися нові ремесла та їх осередки. Приміром, острів Кос уславився виготовленням прозорих тканин, а на острові Парос видобували рідкісний мармур. Відбулося небачене зростання кількості античних «банків» (трапезитів – від грецького «трапеза» – стіл) – обмінних пунктів та місць, де можна було віддати та взяти гроші під відсотки або коштовності й покласти гроші на збереження.

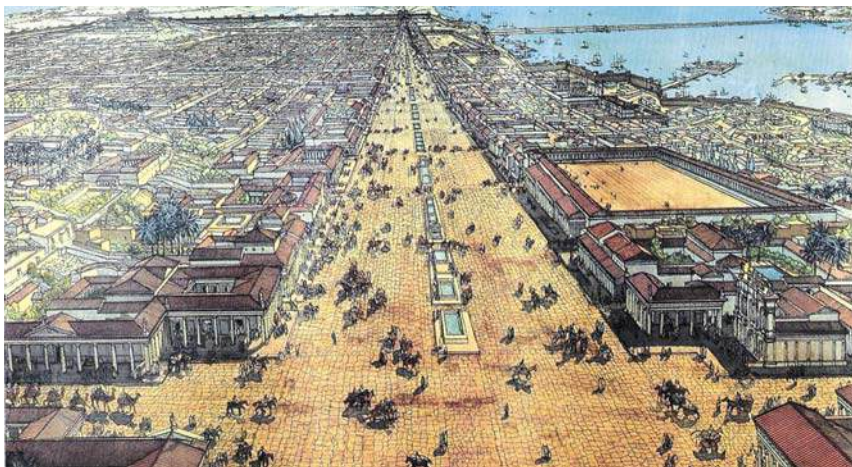
Греки неодноразово повставали проти македонського панування, адже прагнення до демократії елліни не втрачали ніколи.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Обговорюємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте уривки з джерел. Що вирізняло Александрію серед інших відомих вам міст давнього світу? Як у цьому елліністичному місті переплелися грецькі та східні традиції?

▲ Александрія Єгипетська (реконструкція). Центральна вулиця перетинала місто із заходу на схід, починаючись на сході Воротами Сонця й закінчуючись на заході Воротами Місяця

Текст 1

Вінець усіх міст – Александрія. Славу її підносило багато що: і велике ім'я засновника, і мистецтво архітектора Динократа. У місті є дуже високі храми. Вирізняється серед них Серапейон. Моя мова безсила описати його. Просторі, оточені колонадами двори, статуї, що дихають життям, і безліч інших творів – нічого чудеснішого не знає Всесвіт. У цьому храмі зберігалися книжкові скарби неоціненної вартості (*Амміан Марцеллін*).

Текст 2

Майже по центру місто прорізає вулиця, що вражає довжиною і красою, – вона тягнеться від одних воріт до інших. Уся вона забудована розкішними будинками та храмами. Завдяки майстерному розташуванню вулиць місто відкрите вітрам, що дмуть з моря, приносячи прохолоду й роблячи тутешній клімат помірним і здоровим (*Діодор Сицилійський*).

Пізнайкам

Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про одне із Семи чудес стародавнього світу – Александрійський маяк. Розкажіть у загальному колі про цю споруду. Поділіться припущеннями, на підставі чого вона потрапила до поважного рейтингу унікальних пам'яток давнини.

Скориставшись уявним мікрофоном, обґрунтуйте або спростуйте ставлення до імперії Александра Македонського як до прояву «зустрічі цивілізацій». Чи зміг цей володар, об'єднавши в одній державі багато народів, створити одну цивілізацію?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/2VgRUll> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Узагальніть знання про розвиток державності в Давній Греції у словничку, який оформіть як «абетку», розташовуючи поняття, назви, імена за алфавітом (роботу доречно оформити як книжечку-складанку; завдання можете виконувати як індивідуально, так і в парах або групах).

§ 31. Військова справа в Давній Греції

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Які деталі спорядження воїнів указують на те, що воно потребувало чималих коштів? Що довідалися про військовий обов'язок у Давній Греції? Хто його виконував?

Перський воїн
(реконструкція)

Грецький гопліт – перший воїн
з важким озброєнням
(реконструкція)

1. Чому розвиток військової справи визначав долі давніх держав?

Поява держав супроводжувалася боротьбою за ресурси, безпеку, території. Перші армії створили єгиптяни та шумери. Ще більше опікувалися розбудовою війська в імперіях. Ассирія вигравала битви завдяки чисельності та досконалій організації армії, що складалася з професійних воїнів. Своїми завоюваннями перси також завдячували вишколеному та добре оснащеному війську. Наприклад, за володарювання Кіра II перські воїни пересіли на бойові колісничі нового типу – ширші й міцніші, у які запрягали четверо, шестеро і навіть восьмеро коней. На осях коліс цих колісниць з обох боків прикріплювали метрові шаблі, від ударів яких за великої швидкості годі було врятуватися.

Про силу зброї дбали й давні греки. Спочатку основні військові клопоти було покладено на військових вождів. Під час Троянської війни грецьке військо складалося з не надто організованих загонів. Прості воїни

Конфлікт – зіткнення інтересів; серйозні розбіжності у відносинах між державами, що може призвести до збройної сутички.

не могли похвалитися гарним спорядженням. Добру зброю мали лише герої-ватажки. Річ у тім, що доля воєнного конфлікту між грецькими племенами могла бути вирішена поєдинком таких героїв.

Розбудова полісного державного ладу зумовила зміни в організації війська. Оскільки влада належала громаді землевласників, то захист землі став правом та обов'язком кожного громадянина. Успіх у війні досягався колективно – знаменитою грецькою фалангою, де кожний воїн захищає щитом не себе, а свого сусіда. Найбагатші утворювали загін кінноти, що захищала правий фланг фаланги як найбільш уразливий. Усі греки самі мали забезпечити себе озброєнням. Спорядження гопліта – шолом, наголінники, щит, меч, спис – вони зберігали вдома. Ці обладунки передавали від батька до сина. На заможних громадян покладалося й оснащення бойових кораблів – трієр. Незаможні запасалися дротиками, працями (зброя для метання каменів) та стрілами й утворювали легкоозброєну піхоту.

▲ Грецький гопліт з Північного Причорномор'я. VI–V ст. до н. е. (реконструкція А. Папакіна)

Коли і чому постали перші армії? Чим відрізнялася справа організації війська в Давній Греції? Які зміни відбулися в організації війська з утвердженням полісів?

Досліджуємо

Прочитайте уривки з «Іліади», у яких відтворено деталі двобою Гектора, сина троянського царя Пріама, та Ахілла, який брав участь у війні на боці ахейців. Проаналізуйте джерело за планом: 1. Якими рисами наділяє Гомер обох воїнів? 2. Які деталі в оповіді свідчать про те, що двобій був чесним? Які рядки в тексті доводять, що супротивники ставилися один до одного з повагою? 3. У чому, за уявленнями давніх греків, полягала вояцька честь?

Перший Ахіллові Гектор сказав тоді шоломосяйний:
«Більш я не буду, Пеліде, як досі, тебе уникати.
Тричі оббіг я Пріамове місто священне, не смівши
Стріти твій напад. А зараз – дух мій мене спонукає
Стати грудьми проти тебе – здолаю чи смертю загину»...
Мовивши так, розмахнувся і свого довготінного списа
Кинув, та вгледів його й ухилився осяйливий Гектор,
Вчасно присів, і спис мідногострий, над ним пролетівши,
В землю уп'явся...

Гектор тоді бездоганному сину Пелея промовив:
 «Схибив ти! Видно, усе ж таки, богоподібний Ахілле,
 Ти не від Зевса дізнався про долю мою, як хвалився.
 Був балакун ти, словами готовий мене ошукати,
 Щоб з переляку я сили позбувся й снаги бойової!
 Не утікати мені, не вженеш мені списа у спину!
 Прямо іду проти тебе, проймеш мені груди, як тільки
 Дасть тобі бог. А тим часом і сам ти мого стережися
 Мідного списа. Бодай би цілком ти прийняв його в тіло!
 Легшою стала б, напевно, війна й для троян із твоєю
 Смертю. Для них-бо усіх найбільше являєш ти лихо!».

Обговорюємо Прочитайте замітку. З якими уявленнями давніх греків про війну та воїнів погоджується, а які вважаєте надбанням історії? Чому війни і сьогодні не відійшли в минуле? Поділіться ідеями, як поклас-ти край війнам у сучасному світі.

Античні автори вважали війну буденним і вічним явищем. За словами одного з них, «війна – цар всього, отець всього. Одних вона представляє богами, інших – людьми; одних вона робить вільними, інших – рабами».

Греки були переконані, що, доки природа людини незмінна, війни триватимуть. Війна – один із різновидів того, що вони називали *агон* – «змагання», «протиборство», «бій» (від цього слова походить «агонія» – бій життя і смерті). Водночас елліни усвідомлювали й лиха, породжені війнами.

Грецькі мудреці поділяли війни на *внутрішні* (між грецькими полісами), вважаючи їх великою бідою, та *зовнішні*

Громадянська війна – збройна боротьба між громадянами одного суспільства чи держави.

(боротьба греків з іншими державами). До внутрішніх (громадянських) війн штовхали несправедливість, брак суспільної злагоди та боротьба демосу й аристократів за власні інтeреси. Зовнішні війни вони поясню-

вали відмінностями між Грецією та варварами – чужинцями, які не розуміли грецької мови, релігії та культури.

За допомогою міфів, а згодом літературних творів, зокрема й тих, що розігрували як театральні вистави, у грецькому суспільстві плекали образ воїна-героя. Такими постають Геракл, Ахілл, Тесей та Одисей. Возвеличення людини-героя – характерна риса грецької міфології. Поступово елліни перенесли риси міфічних героїв на звичайних воїнів, які беруть до

рук зброю, переборюючи страх перед смертю. Подібно до героїв міфів, після смерті воїна очікує слава, що увічніює його ім'я і дарує історичне безсмертя.

2. Що передбачав вишкіл давньогрецьких воїнів та якими були воєнні звичаї?

Війни в Давній Греції супроводжувалися особливими ритуалами. Починати війну належало восени, після збору врожаю. Перед початком війни проводили жертвоприношення. Жерці ворожили на нутрощах жертовних тварин, намагаючись визначити, чи сприятимуть боги воєнним планам. Найбільший авторитет у цих передбаченнях мала віщунка з храму Аполлона в Дельфах.

Місце для вирішальної битви вибирали стратеги. Після перемоги на полі бою переможець споруджував *трофей* – стовп, на якому навішували обладунки переможених. Війна припинялась угодою або примусовим об'єднанням грецьких полісів проти порушників традицій («священна війна»).

«Зі щитом або на щиті» – так промовляли жінки-спартанки до своїх синів та чоловіків. Це означало повернутися живим або померти, здобувши славу та вдячність співвітчизників. Переможці опікувалися похованням своїх воїнів чи доправляли тіла на батьківщину для траурних церемоній. Тіла загиблих противників після перемовин передавали їхнім побратимам. Поховання мертвих було обов'язковим, за його виконанням греки стежили дуже суворо.

Основною бойовою одиницею на полі бою був гопліт. Тільки повноправні громадяни мали право брати участь у формуванні грецької фаланги. Метеків та рабів залучали до загонів легкоозброєних воїнів поза бойовим строєм фаланги. У разі перемоги метекам могли надати громадянство, а рабам – волю.

Кількість гоплітів залежала від числа громадян. Основа спартанської армії – 2–6 тис. гоплітів, які складали одну фалангу. Загони лучників та пращників захищали фалангу попереду, а з початком наступу відходили на її фланги та в тил.

Озброєння афінських гоплітів було значно легшим на відміну від спартанських. Спартанська фаланга йшла в бій під звуки барабанів та флейт і супроводжувала наступ співом. Афінська фаланга була сильнішою в битвах на короткі відстані. Відмінність була і в керівництві. Афінськими збройними силами керували 10 стратегів, яких обирали на народ-

них зборах. Спартанців у бій вели царі. Царя охороняв загін із 300 вершників. Щоб потрапити до такого загону, потрібно було скласти іспит – виняток стосувався лише олімпійських чемпіонів (олімпіоніків). Відбували військовий вишкіл і афіняни. У 18 років афінські юнаки ставали до числа ефебів і протягом двох років отримували військову підготовку. Після першого року вони опановували зброю і вивчали тактику; у кінці цього року виступали перед народом у театрі на урочистому огляді, після якого отримували спис і щит для захисту батьківщини.

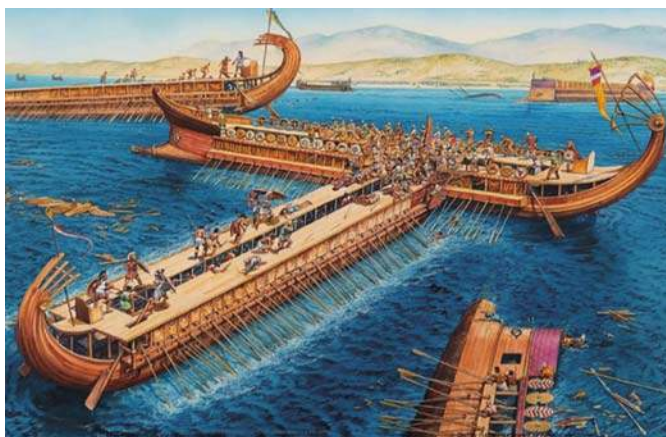
Спартанці вигравали завдяки мужності та дисципліні. Їх навчали віддавати лаконічні накази. Для виховання вояків спартанці застосовували фізичні покарання. Афіняни підтримували військову дисципліну і бойовий дух почуттям громадянського обов'язку.

Чому війни в давніх греків супроводжувалися спеціальними ритуалами? Чим відрізнялися організаційні заходи та військовий вишкіл в Афінах та Спарті?

Роздівіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Складіть короткий опис морського бою за участю трієр.

▲ Фрагмент Саламінської битви 480 р. до н. е. Художня реконструкція

Трієра – бойовий корабель з веслами, які розташовані в три ряди один над іншим у шаховому порядку. Екіпаж трієри складався зі 170 веслярів. Рухом корабля керував кермовий. Окрім веслярів, на кораблях були матроси, які порядкували біля вітрил, та десантні солдати – гопліти. Загальна чисельність екіпажу трієри сягала 200 осіб. Трієра могла розвивати швидкість 17 км/год. Найбільшим військовим флотом володіли Афіни – він нараховував від 200 до 300 трієр.

Спираючись на уявлення давніх греків, поділіться міркуваннями про те, чому війни досі не стали прикметою минулого.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/mVgRL54> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись матеріалами цього та попередніх параграфів, поясніть у невеликому есе, чому участь у війнах була для давніх греків святим обов'язком. Свої міркування підтверджуйте історичними фактами та свідченнями джерел.

§ 32. Греко-перські війни

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію. На підставі коментаря до неї та матеріалів попереднього параграфа опишіть спорядження зображеного давньогрецького воїна. Як ця пам'ятка доводить повагу до військового обов'язку? Про що свідчить той факт, що давні греки берегли пам'ять про обставини греко-перських війн?

Двобій грецького та перського воїнів.
Зображення на грецькому посуді.
V ст. до н. е.

Спорядження грецького воїна-гопліта складалося зі списа довжиною 2–3 м, короткого двогострого меча довжиною 60 см або меча-шаблі. Для захисту використовували круглі щити, шоломи різних типів, панцир на грудях та наголінники для захисту ніг. Загальна вага озброєння становила 30 кг. Легкоозброєні воїни мали легкий спис, дротик чи лук зі стрілами. Захисного спорядження вони не мали.

1. Коли розпочалися і чим були зумовлені греко-перські війни?

Як ви вже знаєте, у 522 р. до н. е. Дарій I став правителем Перської держави. Невдовзі перси захопили Лідію й почали збирати данину з грецьких міст Малої Азії. Незабаром Дарій I вирушив у похід проти скіфів і оволодів протоками між Європою та Азією.

У 500 р. до н. е. розпочалося повстання в грецькому місті Мілет проти перського панування. Його вважають початком греко-перських війн. Мілет підтримали інші міста Малої Азії. Вони звернулися до полісів Греції за підтримкою. На

це прохання відгукнулися лише Афіни та місто Еретрія на острові Евбея. Спочатку успіх був на боці повсталих, але згодом перси взяли гору в битві на морі й штурмом захопили Мілет. Місто було зруйноване, а його жителів перетворили на рабів. Афіняни розуміли, що перси не залишать без уваги втручання Афін у війну, і почали збирати сили.

У 492 р. до н. е. Дарій I вирушив у похід проти греків, який закінчився невдало. Перський флот, що йшов у Грецію, потрапив у бурю біля мису Афон, і майже 300 кораблів потонуло. Через два роки Дарій I висунув містам Греції вимогу визнати його владу: «...Цар царів, великий цар Дарій I, володар усіх людей від сходу до заходу, вимагає від вас землі та води...». Деякі поліси підкорилися. В Афінах послів Дарія скинули в море, а спартанці кинули їх у колодязь зі словами, що там перси знайдуть достатньо і води, і землі.

Нове військо персів вирушило на кораблях через Егейське море. Перший бій афінянам довелося прийняти 490 р. до н. е. Він відбувся на Марафонській рівнині за 42 км на захід від Афін. Перська армія мала 30 тис. воїнів, а ополчення афінян – 10 тис. та тисячу союзників з фіванського міста Платеї. Ударною силою греків була важкоозброєна піхота, вишикувана у фалангу. Серед стратегів вирізнявся Мільтіад. Мужність і витримка забезпечили грекам перемогу, а перська армія вперше зазнала поразки. Гонець, який, не зупиняючись, пробіг відстань від Марафона до Афін, щоб сповістити городянам радісну звістку, упав мертвим від перенапруження. На його честь до сьогодні проводяться змагання з бігу на марафонську дистанцію (42 км 192 м).

Які особливості Перської держави спричинили завойовницькі війни Дарія I? Яка подія була початком греко-перських війн? Як розгорталася перша переможна битва греків проти персів? Як у сучасному житті зберігається пам'ять про ту подію?

Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, які слова міг сказати воїн, що сповістив про результат битви.

Перший марафонець.
Художник Т. Ловелл

2. Які битви визначили перебіг греко-перських війн?

У 480 р. до н. е. Ксеркс, син померлого Дарія I, повів на Грецію величезну армію. На персів уже чекали. Талановитий державний діяч архонт Фемістокл зробив багато, щоб об'єднати грецькі міста. Було збудовано 200 нових трієр. До союзу для боротьби з персами долучився 31 поліс. Аби заручитися підтримкою Спарти, Фемістокл навіть поступився командуванням і в армії, і на флоті. Греки вирішили затримати персів у вузькій Фермопільській ущелині. Туди попрямували 7 тис. воїнів на чолі зі спартанським царем Леонідом.

7 тисяч проти 150 тисяч! Перси не могли здолати греків чотири дні. Проте зрадник з місцевих мешканців показав персам гірську стежку, що вела в обхід ущелини. Дізнавшись про це, Леонід наказав грекам відходити для з'єднання з основними силами. Сам цар і 300 спартанців залишилися – їхні традиції забороняли відступати. Усі вони загинули.

Одночасно з битвою біля Фермопіл бойові дії проти персів вів грецький флот. Більшість жителів Афін вивезли на острів Саламін. Шлях на Афіни було відкрито. Проте перси здобули лише безлюдне місто, спаливши більшу його частину. Грецький флот стояв у протоці біля острова Саламін. Саме тут 28 вересня 480 р. до н. е. відбулася морська битва з персами. Невдале розташування перського флоту призвело до того, що їхні кораблі не могли маневрувати. 300 грецьких трієр уміло таранили кораблі персів гострими носами, обкутими міддю, і порівняно легко перемогли.

Навесні наступного року перси знову спустошили Аттику та сплюндрували Афіни. Греки ухвалили провести вирішальну битву. Біля беотійського міста Платеї персів було розгромлено. Майже одночасно із цією битвою грецький флот здобув перемогу біля мису Мікале. Тож війна завершилася на користь об'єднаних грецьких полісів.

У 449 р. до н. е. між персами і греками нарешті було укладено мир. Персія зобов'язувалася не посилати свої кораблі у протоки та в Егейське море. Вона мусила тримати свої війська не ближче триденного переходу від берегів Малої Азії. Перемога мала велике значення для подальшого розвитку Греції. Під час війни з персами греки вперше об'єдналися для того, щоб захистити від нападників усю Грецію, а не лише своє рідне місто. Водночас посилилося суперництво двох найсильніших держав – Афін і Спарти.

Як розгорталися події греко-перських війн під час походу Ксеркса? Про яких історичних діячів довідалися? Чому для перебігу греко-перських війн важливе значення мали морські битви? Якими були наслідки греко-перських війн?

Скориставшись картою, розкажіть про похід Ксеркса 480–479 рр. до н. е. та про місця основних битв.

▲ Греко-перські війни 500–449 рр. до н. е.

Обговорюємо

Прочитайте уривок з «Історії» Геродота й поміркуйте, чому битву захисників Фермопіл у світовій історії вважають символом вояцької мужності. Що означає вислів *триста спартанців* у сучасних мовах?

Чотири дні Ксеркс звелів перечекати, усе ще сподіваючись, що спартанці кинуться навтьоки. Нарешті на п'ятий день цар у люті послав проти них мідійців з наказом узяти їх живими й привести перед його очі. Мідійці із завзяттям кинулися на еллінів; за кожної атаки багато мідійців падало, на місце полеглих ставали інші, але не відступали, незважаючи на важкі втрати. Тоді, можна сказати, усім стало ясно, і особливо самому цареві, що людей у персів багато, а мужів серед них мало. Під час цих сутичок цар, як розповідають, спостерігав за перебігом бою й, охоплений страхом за своє військо, тричі підхоплювався з трону. Так вони билися того дня, але й наступний не приніс персам удачі. Більшість спартанців уже зламала свої списи й потім заходилася вражати персів мечами... Спартанці захищалися мечами, у кого вони ще були, а потім руками й зубами, поки варвари не засипали їх градом стріл.

Досліджуємо

Про Саламінську битву залишив свідчення її учасник, грецький поет Есхіл. Які рядки втілюють прагнення греків до перемоги? На основі уривка відтворіть перебіг битви. Поміркуйте, чому Саламінську битву вважають визначальною в історії греко-перських війн.

...І дружній заклик несподівано
 Потряс повітря: «Гай же, діти еллінів!
 Отчизну порятуйте, жон, дітей своїх,
 Богів оселі – наші храми батьківські
 Й дідів могили! Нині в бій за все йдемо!».
 По-своєму і перси відгукнулися,
 Й пора настала не вагатись – діяти.
 ...судна тут носами міднокутими
 Зіткнулись. Еллін перший на таран пішов
 І проломив з розгону фінікійцеві
 Корму. Тоді вже сміло й інші вдарили.
 Спочатку перські судна, напливаючи,
 Протистояли грекам. Та, згромадившись
 У вузині протоки, одне одному
 Лиш заважали, бо ж, носами мідними
 Вдаряючи, змітали веслярів ряди.
 Тоді-то греки – так було задумано –
 В тісне кільце взяли...
 Все те, що з війська персів залишилося,
 Вдалось до втечі – хто куди метнувсь тоді.

Чим можна пояснити, що маленькі грецькі держави-поліси подолали велетенську Перську імперію? Які уроки греко-перських війн?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку: *греко-перські війни...*
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/CVgR5VE> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Розв'яжіть хронологічні задачі, пригадавши за потреби матеріал попередніх уроків.

1. Скільки років минуло від реформ Солона до першої битви греків з персами?
2. Скільки минуло років від битви під Марафоном до Саламінської битви?

§ 33. Родина, виховання та повсякденне життя в Давній Греції

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Про які деталі буденного життя жінок свідчать розписи на давньогрецьких вазах? У якому грецькому полісі суспільна роль жінок, їх виховання та заняття істотно відрізнялися від решти грецьких держав? У чому відмінності зображення жінок на грецьких пам'ятках і пам'ятках Давнього Сходу? Поділіться припущеннями, із чим пов'язані ці відмінності.

1. Якими були звичаї та побут давніх греків?

Від самого початку грецька цивілізація формувалася як суспільство дозволля. Погляди греків влучно висловив Арістотель: «Людина створена для щастя, а поліс – для того, щоб вона могла жити щасливо». Рабська праця дала змогу більшості громадян не перейматися клопотами про пошук

засобів до існування. Навесні та влітку греки працювали не більше ніж шість годин на добу. Решту часу вони присвячували атлетичним заняттям, відвідуванню центральної площі – агори, де виступали політики, філософи, поети, письменники. Місця, де греки проводили дозвілля, називалися палестри та гімнасії – спеціально обладнані спортивні майданчики. Тут були навіть лазні.

Елліни влаштовували урочисті вечери, на які запрошували поетів, танцюристок. На таких вечерях люди спілкувалися, вели розмови на філософські, літературні та буденні теми. Заходячи до будинку, гості знімали взуття, а раби омивали їм руки та ноги. Миття рук повторювалося часто, оскільки їли без ножів, виделок та ложок. Після того як гості почастувалися першими стравами, починалася розмова. Раби приносили десерт і вино, яке на дві третини розбавляли холодною водою.

Грецькі будинки поділялися на чоловічу та жіночу половини. Своє приватне життя греки не виставляли напоказ. Будинки виходили на вулицю глухим муром. Стіни будівель були потиньковані, а в багатих людей іноді оздоблені мозаїкою. Меблі греки мали надзвичайно прості: лежа для сну та їжі, низенькі столи, скрині, лави, крісла. Для освітлення використовували бронзові лампи, у які заливали оливкову олію. Посуд – чаші, горщики, амфори – здебільшого виготовляли з глини.

Чоловіки вдягали довгу, до колін, сорочку без рукавів – хітон – та плащ, який обгортали навколо тіла, – гіматій. У жінок хітони були довшими – сягали землі. Взуттям слугували сандалії.

Звідки ми знаємо про деталі повсякдення еллінів? На підставі тексту поясніть, що означає поняття «суспільство дозвілля». Які особливості суспільного життя греків сприяли формуванню способу життя, який визначають цим поняттям? Які давньогрецькі уявлення про буденне життя успадкувала сучасна європейська цивілізація?

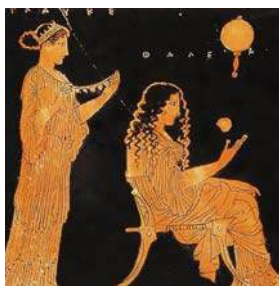
Обговорюємо

Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації на давньогрецькому посуді. Чому традиції давньогрецького одягу надихають сучасних дизайнерів, слугуючи за взірцем простоти та досконалості? Яким елементам давньогрецького одягу дала нове життя сучасна мода?

Сучасних дизайнерів надихають традиції давньогрецького одягу: світлі тканини білого, бежевого і світло-блакитного

Мода (від латинського *міра, образ*) – нетривале панування певного смаку в одязі та інших сферах життя.

кольорів, численні вертикальні складки, драпірування, пояси. Спершу одяг виготовляли без крою та шиття – відріз вовняної тканини обмотували навколо тіла і закріплювали на плечах. Краєм плаща жінки вкривали голову. Чоловіки ходили з непокритою головою, і лише ремісники та мандрівники одягали шапки. Верхню частину хітонів прикрашали вишивкою чи аплікаціями. До традиційного грецького одягу належав і плащ-фарос, виготовлений із яскравих пурпурових полотен.

Зображення на давньогрецькому посуді дають уявлення і про традиційні зачіски еллінок. Популярними були завивка та фарбування волосся. Жінки зав'язували довге волосся у вузол, залишаючи кілька закручених пасм вільно спадати. Голову прикрашали сіточками, стрічками, вінками та діадемами.

2. Яких традицій дотримувалися давні греки в родинному житті?

Греки першими з давніх народів почали дотримуватися звичаю, за яким у чоловіка повинна бути одна дружина. Здебільшого майбутнього чоловіка вибирав батько дівчини. Він запрошував наречених і певний час спостерігав за їхньою поведінкою. Тільки в Спарті майбутню дружину треба було (за погодженням з нею) викрасти.

Шлюб передували заручини, але обіцянку давала не дівчина, а її батько чи брат. На весілля запрошували родичів і друзів сім'ї. На ньому не було нареченої, яка сиділа під фатою серед подруг. Після бенкету молоді їхали в будинок чоловіка. Чоловік на руках вносив наречену в будинок, а гості обсипали молодят фініками, горіхами, дрібними монетами.

Виходячи заміж, жінка втрачала самостійність. Вона не ухвалювала жодних рішень, не мала права виходити без дозволу з жіночої половини будинку. Жінки сідали за стіл лише тоді, коли сім'я обідала без гостей. З дому жінка могла вийти лише для того, щоб піти до храму, та й то разом із чоловіком.

На відміну від афінянок, спартанки були цілковитими господарями в домі, оскільки їхні чоловіки нічим, крім полювання, спорту та війни, не займалися. За переказами, одна знатна спартанка на закид якоїсь чужинки, що спартанські жінки верховодять над своїми чоловіками, відповіла: «Але ж ми їх і народжуємо».

Поява на світ дитини була в грецькій родині великим святом. Коли народжувався хлопчик, на двері будинку чіпляли гілки оливи, а коли дівчинка – вовняні нитки. До семи років дитина перебувала під опікою матері або годувальниці. Греки вважали дітей відповідальними за вчинки батьків.

У різних полісах дітей виховували по-різному. У Спарті, зокрема, їхнім вихованням та освітою опікувалася держава. Але в інших полісах виховання було домашнім. Дитину із семи років передавали під опіку раба, якого називали *педагогом*. Пізніше хлопчики починали відвідувати школу. Найчастіше вони мали трьох учителів. Перший навчав читати, писати та рахувати. Другий – музики, а третій стежив за їхнім фізичним розвитком. За подальше навчання треба було платити. Основними предметами з 12 років були граматики (література, здебільшого поезія), риторика – мистецтво красномовства. До 16 років ця освіта завершувалася, і наставав період 2–3-річних атлетичних вправ. У 18 років юнак вступав у вік ефебів (початкова 2-річна військова або прикордонна служба). Після її завершення чоловік вважався повнолітнім. Він міг продовжити навчання у філософських школах. Крім риторики, у них навчали мистецтва *діалектики* – правильного розмірковування.

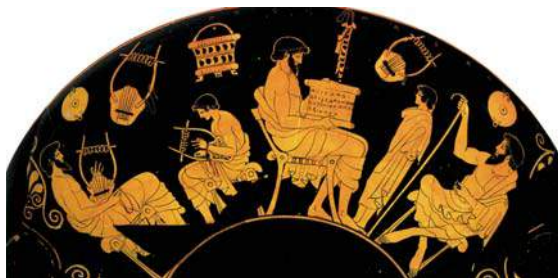
 Чи доводилося вам бути на весіллі? Чи мають спільні риси весільні обряди українців та давніх греків? Поділіться припущеннями про причини цього. Які особливості освіти та виховання давніх греків успадкувала сучасна школа?

Заповніть таблицю про виховання та освіту давніх греків.

До 7 років	Від 7 років	Від 12 років	Від 16 років	Від 18 років
------------	-------------	--------------	--------------	--------------

Досліджуємо Роздивіться ілюстрацію. Про які шкільні заняття свідчить розпис? До яких деталей привертає увагу вазописець? Чим таке навчання відрізнялося від спартанського? Що, на вашу думку, робить чоловік із тростиною, зображений праворуч?

Пізнайкам Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/K8bmiPx> або кодом, перегляньте відео про одяг давніх греків. Поділіться в загальному колі відомостями, які доповнюють інформацію підручника. Намалюйте зразки грецького одягу, про які довідалися.

Узагальніть зміст параграфа, поміркувавши про те, що вразило б мешканця однієї з країн Давнього Сходу в побуті еллінів, їхньому родинному житті, вихованні дітей, якби він потрапив до Еллади.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, важливих для теми уроку. 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/LVgTiBA> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись матеріалами параграфа та уривками з поеми Лесі Українки «Кассандра» (подано уривки з авторськими коментарями – ремарками), складіть розповідь про побут та життя жінок у Давній Греції.

- Кімната в гінекеї (жіночій половині) Пріамового дому. Гелена сидить на низькій різьбленій стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужілці; сама пишно вбрана, на поясі висить кругле срібне свічадо.

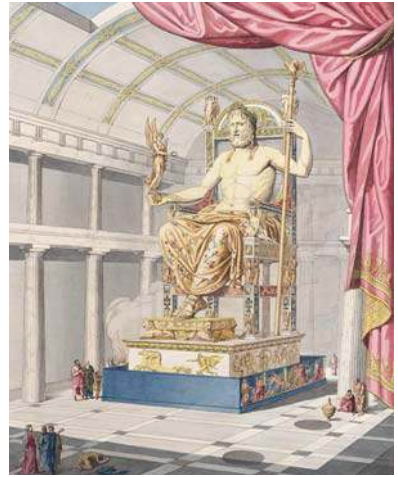
- Кассандрин pokій. Кассандра пише Сівільнську книгу на довгій пергаменті. Коло неї великий триніг з запаленим курином.

- Поліксена (у білих убранні, червоні стрічки й червоні квітки з гранати в косах).

- Гінекей Андромахи. Рабині прядуть і тчуть, деякі гаптують і шиють. Андромаха тче великий білий плат, обходячи навколо високі кросна.

§ 34. Давньогрецька міфологія та релігія

Міркуємо Роздивіться реконструкцію статуї Зевса Олімпійського роботи Фідія. Поділіться припущеннями, чому скульптура мала такі грандіозні розміри та чим був зумовлений вибір найдорожчих матеріалів для її виготовлення. Як ви думаєте, яке враження справляла статуя на відвідувачів храму?

1. Як давні греки уявляли походження світу?

У грецькому міфі про створення світу йдеться про часи, коли існувала безодня Хаос. У ній народився Ерос (сила кохання), що постав зі світового яйця. Він спричинив рух у Всесвіті. Богиня землі Гея народила Урана (небо) та Понта (море). Згодом вона народила однооких велетнів (циклопів) і дванадцятьох титанів. Головним серед них був Кронос. Згодом його син – Зевс – скинув титанів і став верховним богом, царем і батьком богів та людей. Бог неба, покровитель грому й блискавки Зевс, сидючи на високому троні, поділяв владу над світом з братами та сестрами. Його брат Посейдон став володарем моря, покровителем мореплавства. Він здіймав або гамував на морі бурю, викликав землетруси. Своїм тризубцем Посейдон підіймав кораблі, що сіли на мілину, а тим, хто зазнав кораблетрощі, посилав швидкі течії, які несли їх до безпечних берегів.

Інший Зевсів брат, Аїд, став володарем у підземному світі. За віруваннями давніх греків, ворота в царство Аїда охороняв триголовий пес Цербер. Коли душа людини проходила крізь браму царства мертвих, вона потрапляла на суд Аїда, де зважували її вчинки за час земного життя. Душі праведників потрапляли в країну вічного щастя та неминущої весни. Грішників доправляли в Тартар, оточений вогненною рікою.

З грецьких міфів дізнаємося, що Аїд з дозволу Зевса викрав дочку Деметри й Зевса – Персефону, зробивши її своєю дружиною. Розгнівана Деметра наслала на землю неврожай, тому Зевс, аби врятувати життя на Землі, наказав Аїдові відпускати Персефону до матері на три чверті року. Саме на цей

час природа щороку оживає. Так давні греки пояснювали зміни пір року.

Як, за уявленнями еллінів, виник світ? Які боги поділили між собою владу над природою та людьми? Як давні греки пояснювали зміни пір року?

2. У що вірили та що шанували давні греки?

Елліни вірили, що боги на чолі із Зевсом живуть на горі Олімп. Боги мали людську подобу та людські бажання, думки, почуття, властиві людям чесноти і вади.

Важлива роль серед богів-олімпійців належала сестрам Зевса та Посейдона: богиням Гестії, Деметрі та Гері. Гестію вшановували як покровительку домашнього вогнища; Деметра, богиня землеробства, уособлювала родючість та хліборобство; Гера, покровителька заміжніх жінок і дітей, родинного життя, подружньої вірності.

Шанували греки й дітей Зевса. Арес був богом війни, Гефест – вогню та ковальства; Артеміда – богиня полювання й покровителька тварин. Її зображували в довгому жіночому вбранні або в короткому, зручному для швидкого бігання одязі. За плечима в неї був сагайдак, а в руках – лук зі стрілами. Поряд з Артемідою зображували лань – її священну тварину.

З особливою шаною давні греки ставилися до Афіні – богині мудрості, покровительки наук та мистецтва, жіночої праці (ткацтва). Міфи розповідають про народження Афіні з голови Зевса в повному військовому спорядженні. Тому зображували її в обладунках, зі списом, щитом і в шоломі. За легендою, саме Афіна подарувала афінянам оливкове дерево.

Аполлону, богові сонячного світла, покровителю мистецтв та цілительства, були підвладні дев'ять муз, які уособлювали різні мистецтва, – серед них Клію, покровителька історії. Грецькі митці зображували Аполлона в образі вродливого стрункого юнака з лірою в руках.

Шанували греки також Гермеса – вісника богів, опікуна пастухів, торговців, шахраїв і злодіїв. Щоб устигати виконувати всі доручення, Гермес змушений був зробити собі на ногах маленькі крильця. Зображували його юнаком у пласкому капелюсі, у руці він тримає чарівний жезл.

Одним з найпопулярніших богів був Діоніс – бог виноградарства та виноробства. Саме він навчив людей вирощу-

вати виноградну лозу й робити вино. Зображували цього бога вродливим юнаком, у вінку з плюща або виноградного листа, з гроном винограду.

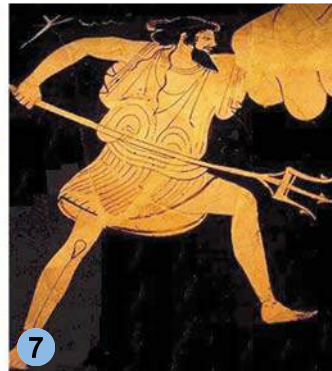
Богиня кохання та краси Афродіта, за легендою, народилася з морської піни, і всюди, де ступала її нога, виростали квіти.

Поміркуйте, про що свідчить той факт, що греки зображували своїх богів як людей. Поясніть, як пов'язана поява богів зі способом життя та заняттями давніх греків. Хто з богів уособлював явища природи?

Досліджуємо

Роздивіться зображення з грецького посуду. Яких богів зображено? На підставі чого ви зробили цей висновок? Покровителями яких занять або явищ природи вони були? Які людські якості уособлювали? Як ці якості втілено в деталях зображення?

Обговорюємо

Прочитайте замітку. Кого в Греції називали героями? Чому героїв греки поважали не менше за олімпійських богів? Кого в наш час називають героями? Поясніть походження та значення висловів: «геркулесова сила», «прометеїв вогонь», «очистити авгієві стаї».

Не менше шанували греки героїв – напівбогів, народжених від богів і смертних жінок або від богинь і смертних

чоловіків. Герої допомагали людям, а також приборкували або знищували страшних чудовиськ. Найулюбленішим з героїв був Геракл. Він убив велетенського лева, знищив гідру – потвору з тілом змії та дев'ятьма головами дракона, уполював дикого кабана, який мав дивовижну силу. Геракла шанували й за те, що він навів лад у стайнях царя Авгія (які ніхто не чистив 30 років). Герой вичистив стайні від гною за один день, спрямувавши туди води двох річок. Загалом Геракл уславився 12 подвигами, за які Зевс зробив героя безсмертним, узявши його на Олімп.

У міфах про Геракла розповідається, що під час своїх мандрів герой зустрів титана Прометея, прикутого за наказом Зевса до скелі за те, що той викрав вогонь з Олімпу та приніс його людям. Тіло титана не переставав клювати орел. Геракл стрілою вбив орла, розірвав ланцюги й визволив Прометея.

Так само шанованим героєм був Персей. Йому випало знищити страшну горгону Медузу. Гермес подарував юному героєві всепереможного меча, Афіна обдарувала Персея блискучим, мов дзеркало, щитом. Персей знав, що той, хто погляне на Медузу, негайно перетвориться на камінь, тому дивився на її віддзеркалене зображення на щиті. Відтявши голову горгоні Медузі, Персей запхав її в чарівну торбу й знявся на летючих сандаліях у повітря, тікаючи від інших горгон. Дорогою додому Персей урятував від морського чудовиська красуню Андромеду й одружився з нею.

Пізнайкам

Переїшовши за посиланням <https://cutt.ly/V8bmfra> або кодом, прочитайте кілька переказів давньогрецьких міфів. Перекажіть сюжет, що справив найбільше враження, у загальному колі.

Поділіться враженнями про урок, обміркувавши, у чому відмінності грецької релігії від релігій народів Сходу. Чи пов'язаний з уявленнями греків про зовнішність богів розвиток скульптури та живопису?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/tVgTneZ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Оберіть одну з ілюстрацій та схарактеризуйте її в невеликому есе, виклавши відповіді на запитання: 1. Який міфічний сюжет про героїв

покладено в основу пам'ятки? 2. Уособленням яких чеснот був зображений герой? Чому саме ці якості цінували греки?

▲ 1. Бій Геракла з диким кабаном. 2. Персей з головою горгони Медузи. 3. Геракл поборює гідру. 4. Поєдинок Геракла з левом

§ 35. Олімпійські ігри. Наука в Давній Греції

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Усі зображені на давньогрецькому посуді спортивні змагання передбачено програмою Олімпійських ігор. Визначте їх. Утіленням яких настанов щодо виховання та особливостей суспільного життя в Давній Греції є Олімпійські ігри? Чому подібні спортивні змагання не виникли в державах Давнього Сходу?

1. Які свята були улюбленими в давніх греків та як відбувалися Олімпійські ігри?

З релігійних уявлень постали звичаї та традиції еллінів. Особлива роль у житті грецьких полісів належала святам. Їх присвячували богам – покровителю поліса. Наприклад, у жителів Афін найважливішим святом були Панафінеї. До свят прагнули завершити роботу над мистецькими творами. У святкові дні проводили спортивні змагання.

Деякі зі свят стали загальногрецькими. Чи не найурочистішими з-поміж них були *Олімпійські ігри* на честь Зевса Олімпійського. Від 776 р. до н. е. вони відбувалися в Олімпії кожні чотири роки – ця традиція існувала до 393 р. до н. е. На час проведення ігор припинялися війни та збройні сутички, а в Олімпію з усіх куточків Еллади сходилися учасники змагань та глядачі.

Програма ігор передбачала парад учасників, спортивні змагання в п'ятиборстві (біг, стрибки в довжину, метання списа й диска та боротьба), кулачні бої, перегони колісниць (пізніше додався панкратіон – боротьба без правил і змагання на кулаках) та жертвоприношення Зевсу.

Переможців ігор називали *олімпіоніками*, в останній день свята вони одержували вінки з гілок оливкового дерева. Імена переможців та назви їхніх міст урочисто оголошували, влаштовуючи на їхню честь бенкет. Олімпіонік повертався до рідного поліса в пурпуровому плащі й на колісниці. Його зустрічало все місто. На честь олімпіоніка співали гімни та влаштовували гуляння.

Традицію давньогрецьких Олімпійських ігор відновили наприкінці ХІХ ст., коли за ініціативи П'єра де Кубертена було створено Міжнародний олімпійський комітет (МОК). Перші Олімпійські ігри під егідою МОК відбулися в Афінах у 1896 р. Сучасні Олімпійські ігри – це міжнародні спортивні змагання, які проводять кожні чотири роки. Відбуваються літні та зимові Олімпійські ігри. Олімпійський рух сьогодні – важливий складник міжнародної співпраці.

Загальнонародне значення в Елладі мали свята на честь бога Діоніса. Відбувалися вони в Афінах щорічно в березні–квітні впродовж 6 днів. Пишними були свята й на честь богині родючості Деметри, які проходили восени, збігаючись зі святом урожаю. Важливе місце посідали також Піфійські свята в Дельфах на честь Аполлона, Істмійські свята на

честь Посейдона. Були також загальнодержавні свята на честь перемог під Платеями та Марафоном.

Що святкували давні греки? Як свята еллінів пов'язані з їхніми релігійними уявленнями? Хто такі олімпіоніки? Які цінності утверджували Олімпійські ігри за давнини і утверджують сьогодні?

2. 3 іменами яких давньогрецьких учених пов'язують зародження і розвиток філософії та наук?

Виняткове значення для європейської цивілізації мало виникнення нового, відмінного від міфології, пряму пізнання світу та людини – філософії. Філософія зародилася наприкінці VII ст. до н. е. в Іонії. Спочатку філософська думка Греції не була відокремлена від природничих та математичних знань. Потім стали формуватися окремі науки – астрономія, математика, медицина та географія.

Неабиякої слави зажили філософи **Геракліт** та **Демокріт**. Геракліт уважав, що світ не створили ні боги, ні хтось із людей. У природі, у житті, уважав філософ, триває вічний рух, усе тече й змінюється. «Двічі не увійдеш у ту саму річку», – запевняв Геракліт. Демокріт висловив припущення, що все в природі складається з маленьких часточок – атомів.

Науки так швидко розвивалися, що деякі філософи почали твердити, ніби всі наукові істини мінливі та непевні. Чимало послідовників мав **Сократ**. Він уважав, що істинне (точне, достовірне) знання попри обмежені можливості людини існує. «Я знаю, що я нічого не знаю», – казав мудрець, наголошуючи, що людина не народжується з готовими знаннями й за життя не може пізнати всього. «Істина народжується в суперечці» – ще одне переконання Сократа, яке вказало шлях розвитку наукового пізнання.

Учення Сократа розвивав його учень **Платон**. Неподалік від Афін він заснував першу філософську школу, у якій навчалися всі охочі. Цей заклад отримав назву *Академія* від назви священного гаю, посадженого на честь героя Академа, де його було розташовано.

Надзвичайною широтою знань вирізнявся **Арістотель**. Учений залишив по собі твори з філософії, математики, ботаніки, медицини, правознавства тощо. Основою світу, на

Слово **філосо́фія** – грецького походження. Воно перекладається як «любов до мудрості». Філософія досліджує найзагальніші закони розвитку природи, суспільства, людини.

думку Арістотеля, є матерія, тобто атоми. Арістотель також створив неподалік Афін філософську школу – *Лікей*. Так її називали, тому що розташовано її було біля храму Аполлона Лікейського. Там Арістотель читав лекції учням, прогулюючись. Хто встигав за ним, той встигав і в навчанні, хто ж відставав – мав прогалини в знаннях, тобто «відставав у навчанні».

Із часом від філософії відокремилася нова наука – математика. Найшанованішою була математична школа, яку створив **Піфагор**. На острові Кіос при храмі бога цілительства та покровителя лікарів Асклепія виникла відома медична школа, засновником якої був лікар **Гіппократ**. Гіппократа вважають засновником наукової медицини. До сьогодні лікарі багатьох країн світу дають клятву Гіппократа – обітницю бути гідним лікарем.

У V ст. до н. е. з'явилися перші історичні твори. Найвидатнішими істориками того часу були **Геродот**, якого називають «батьком історії», та **Фукідід**.

Багато наукових відкриттів належить ученим доби еллінізму. Слави найбільшого наукового центру елліністичного світу зажила Александрія. Тут було створено наукову установу, яка дістала назву *мусейон* (музей), що в перекладі означає «житло муз». При александрійському мусейоні постала й перша в історії людства бібліотека, якою могли користуватися і городяни, і мандрівники. Писали в той час або на папірусі, або на спеціально обробленій шкірі – пергаменті (від назви міста Пергам, де вперше стали виготовляти цей матеріал для письма). Дослідники твердять, що александрійська бібліотека налічувала понад 500 тис. рукописних книг.

Відомими вченими були **Евклід** з Александрії, автор математичної енциклопедії, та **Архімед** із Сиракуз – засновник кількох розділів фізики. Свою філософську школу мав також **Діоген**, яким захоплювався Александр Македонський.

Випишіть з тексту імена найвідоміших давньогрецьких філософів та вчених. Доберіть до кожного стислу характеристику.

Обговорюємо

Роздивіться фреску «Афінська школа» (1511 р.) із залу Папського палацу у Ватикані роботи італійського митця Рафаеля Санті. У центрі зображення – постаті Арістотеля та Платона в оточенні учнів. Ліворуч угорі бачимо Сократа; а поруч – група з Піфагором. На передньому плані самотня фігура Геракліта. Спираючись на текст, спробуйте пояснити

розташування видатних давньогрецьких філософів на фресці. Чим філософський світогляд відрізняється від міфологічного?

Досліджуємо

Прочитайте перекази про Сократа. Поміркуйте, якими буденними справами переймалися греки, які філософські та етичні проблеми їх турбували. Чи пов'язане виникнення філософії з особливостями грецького суспільства, що їх дослідники узагальнюють поняттям «суспільство дозвілля»? Які прикмети суспільного життя давніх греків сприяли зародженню науки?

Текст 1

До Сократа прибіг якийсь чоловік і схвильовано почав:

– Послухай, Сократе, я мушу тобі сказати, що твій приятель...

– Стривай, – урвав його філософ. – Спершу дізнаємося, чи те, що ти мені скажеш, просіюється крізь три сита.

– Три сита? – здивувався чоловік.

– Так, любий приятелю, крізь три сита! Перше сито – це правда. Ти переконаний, що все в твоїй розповіді правда?

– Я чув про це від... – ніяковіючи почав той.

– Так, так. Спробуймо друге сито. Це сито добра. Те, що ти мені хочеш сказати, напевно, добре?

– Мабуть, навпаки...

– Тоді випробуймо третє сито. Скажи, чи мені конче потрібно знати те, що тебе так схвилювало?

– Та ні...

– Тоді, – усміхнувся мудрець, – коли те, що ти хотів мені сказати, ні правдиве, ні добре, ані необхідне, то поховай його в собі й не переобтяжуй ні себе, ні інших...

Текст 2

Один марнотрат, скаржачись, що йому завжди бракує грошей, запитав Сократа, де йому позичити чималу суму.

– Позич у себе, обмеживши свої витрати, – порадив філософ.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/68bmk8z> або кодом, перегляньте відеолекцію від науковиці Національного музею історії України. Поділіться в загальному колі відомостями про розвиток математичних знань у давніх греків та про те, як у грецьких полісах навчали математики. Що в розповіді зацікавило найбільше?

Наведіть кілька фактів з обговорюваних на уроці, які, на вашу думку, слугують переконливим підтвердженням думки істориків про те, що давньогрецька цивілізація є колискою цивілізації європейської.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку: *Олімпійські ігри, П'єр де Кубертен...* 3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/WVgUKHV> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись додатковими джерелами, підготуйте презентацію про виникнення однієї з наук та давньогрецьких учених, яким завдячуємо її розвитком.

§ 36. Мистецтво архітектури та скульптури в Давній Греції

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте текстівку до неї. Яку архітектурну споруду зображено? Чи будували культові споруди в державах Давнього Сходу? Чим подібний до них давньогрецький храм, а чим відрізняється? Чи доводилося вам бачити сучасні споруди, схожі на зображену? Про що це свідчить?

Один з найвідоміших храмів Давньої Греції – храм Артеміди в Ефесі на узбережжі Малої Азії (нині Туреччина), збудований у VI–V ст. до н. е. Споруда мала грандіозні розміри: завширшки вона сягала 51 м, завдовжки – 105 м, заввишки – 18 м. Будівлю прикрашали 127 колон. У 356 р. до н. е. храм спалив мешканець Ефеса Герострат, який хотів увічнити своє ім'я в історії за будь-яку ціну. Тож вислів «геростратова слава» означає – ганебна слава.

1. У чому своєрідність давньогрецької архітектури?

Про розквіт архітектури Давньої Греції свідчать храми. Давньогрецькі митці створили новий тип храмової споруди, яка стала центром найважливіших подій суспільного життя. Храми розташовували в центрі акрополя чи міської площі. Грецькі храми мали прямокутну форму й були з усіх боків оточені колонами. Колони будували в кількох стилях. Найдавнішими були *доричні* колони, які уособлювали мужній та войовничий характер дорійців, – вони були важкими та масивними. Верхня частина колони мала вигляд круглої подушки й накладеної на неї важкої плити. Колони іншого стилю – *іонічні* – ошатні й стрункі. Їм притаманна легкість та витонченість. Верхня частина іонічної колони прикрашена двома великими завитками. Пізніше з'явилися колони *коринфського* стилю: іще вишуканіші, з верхньою частиною, схожою на кошик з квітами. Греки прикрашали колонами не тільки храми, а й театри, гімнасії, палестри. Іноді в невеликих храмах колони замінювали скульптурами дівчат у довгих сукнях. Такі колони називають *каріатидами*.

Найвідомішою архітектурною пам'яткою Давньої Греції став комплекс будівель на афінському Акрополі. Після перемоги над персами тут почалося велике будівництво. Його ініціатором став Перікл, який залучив до будівництва свого друга Фідія. До парадних воріт Акрополя, які називалися *пропілеями*, вели мармурові сходи. Ліворуч розташовувалася картинна галерея – *пінакотека*. Праворуч від пропілеїв стояв храм Ніки – богині перемоги, скульптуру якої афіняни позбавили крил задля того, щоб перемога ніколи не залишала місто. Центральною спорудою Акрополя був храм Парфенон – пам'ятник перемоги греків над персами і символ могутності Афінської держави. Він розташований на верхній терасі Акрополя, на висоті 150 м над рівнем моря. Його було видно навіть з кораблів, що прямували до Афін. Храм будували архітектори Іктін та Каллікрат. Прямокутний храм оточували 46 колон. Оздоблювали його 92 зображення різних сцен з міфів і рельєф, присвячені іграм на честь Афін (так звані великі Панафінейські ігри). У храмі встановили грандіозну статую богині Афін, яку виготовив Фідій із золота та слонової кістки.

Ще один храм Акрополя – Ерехтейон, за легендою, збудовано на місці суперечки Афін та Посейдона за владу над

Афінами. Південний бік храму прикрашають шість мармурових фігур дівчат-каріатид.

Як традиції будівництва еллінів пов'язані з особливостями їхнього суспільного життя? Про які видатні архітектурні пам'ятки довідалися?

Роздивіться ілюстрації. До якого стилю належать зображені колони? Відповідь обґрунтуйте відповідним фрагментом з тексту.

1

2

3

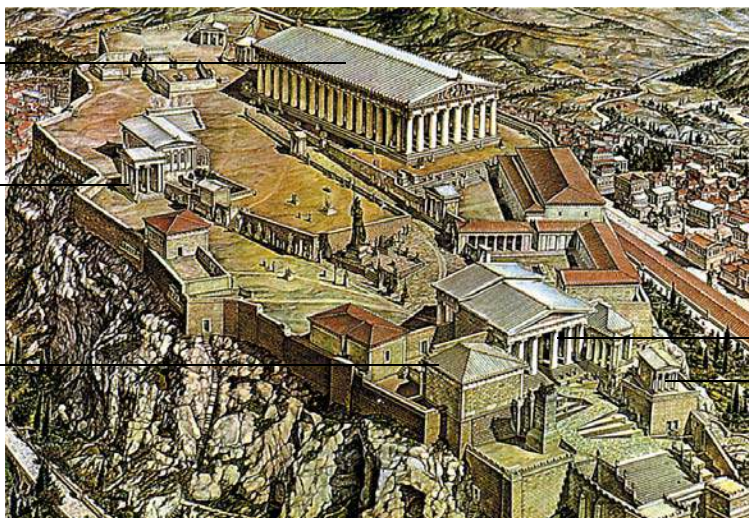
Досліджуємо

Спираючись на текст параграфа, укажіть споруди Акрополя відповідно до цифр.

1

2

5

3

4

2. Як у Давній Греції вдосконалювалося мистецтво скульптури?

Найдавніші скульптурні зображення, що їх виготовили давньогрецькі майстри, не надто вражають: їх вирізняє нерухома поза, притиснуті до тіла руки, спрямований уперед погляд. Проте від V ст. до н. е. грецька скульптура наближується до реальності: постаті стають динамічними й анатомічно правильними. Людську красу й досконалість – ось що прагнули відтворити грецькі скульптори.

Митці створювали статуї богів та героїв, прикрашали храми рельєфами. У скульптурних зображеннях увічнювали також державних діячів або переможців на Олімпійських іграх. Статуї виливали з бронзи або вирізьблювали з мармуру. Найвідомішими скульпторами V ст. до н. е. були Фідій, Мирон та Поліклет. Фідій, як ви вже знаєте, був творцем статуї Зевса Олімпійського, установленної в храмі Зевса в Олімпії. Йому належать і статуї Афіни, про які йшлося вище.

Статуї Мирона та Поліклета сповнені життя та руху. Їхні твори – зразки перших об'ємних скульптур у грецькому мистецтві, які можна розглядати з різних боків, обходячи навколо. Найвідоміша статуя Мирона – «Дискобол»: атлета зображено в момент розмаху перед киданням. «Дорифор» («Списник») – статуя роботи Поліклета. Списника зображено так, що він спирається тільки на одну ногу, інша залишена вільною.

Від IV ст. до н. е. митці почали шукати способи втілення в скульптурному зображенні внутрішнього світу людини. Тож скульптури стали більш легкими й граціозними, а пози статуй – різноманітнішими. Найвідомішим скульптором тієї доби був Пракситель. У мармуровій статуї Гермеса митець, приміром, зобразив юнака, який у задумі спирається на стовбур дерева та позирає на немовля Діоніса, якого тримає на руках. Інша статуя Праксителя – Афродіта Кнідська – є зображенням богині, яка, збираючись зайти у воду, скидає одяг на вазу, що стоїть поруч. Уже за тих часів твір вважали найдосконалішою скульптурою.

 Чому про грецьку скульптуру V–IV ст. до н. е. сучасники говорили: «Вона жива, вона дихає, ось-ось щось скаже»? Чи була властива ця риса найдавнішим творам давньогрецьких скульпторів? Про що це свідчить? Чи могла бути створена така скульптура, як «Дискобол», у країнах Давнього Сходу? Чому?

 На підставі тексту параграфа встановіть імена скульпторів – авторів зображених нижче статуй.

Обговорюємо Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації на с. 160–161. Як розвинулися традиції давньогрецької архітектури в елліністичних державах? Порівняйте витвори мистецтва доби еллінізму зі скульптурою Давньої Греції часів розквіту. Що спільного та відмінного в цих творах?

За доби еллінізму не бачених доти масштабів досягло містобудування. Найяскравіша риса архітектури еллінізму – прагнення до грандіозності. Прикладом цього може слугувати вівтар Зевса та Афіни, споруджений у 180 р. до н. е. на акрополі столиці Пергамського царства, що, за задумом архітекторів, мав затьмарити велич афінського Парфенона. Вівтар – величезний мармуровий поміст для жертвоприношень верховному богові греків – було прикрашено величним рельєфом. Пам'яткою культури еллінізму є одне із Семи чудес світу – Колос Родоський – 37-метрова бронзова статуя бога Геліоса, зведена на Родосі близько 285 р. до н. е.

За доби еллінізму з'являються скульптурні портрети, що передавали індивідуальні риси, а також статуї дітей і літніх людей. Прикладом таких творів є портрет Александра Македонського роботи Лісіппа, статуя хлопчика з гусаком скульптора Боефа.

▲ Колос Родоський
(сучасна
реконструкція)

▲ Хлопчик з гусаком.
Кінець III – початок
II ст. до н. е.

▲ Скульптурна група
«Фарнезький бик».
Кінець II ст. до н. е.

Скульптори доби еллінізму досягли майстерності у втіленні людських переживань. Показовою щодо цього є скульптурна група «Лаокоон та його сини». Лаокоон у грецькій міфології – жрець Аполлона в Трої. Під час Троянської війни цей звитяжець застерігав троянців не заносити в місто дерев'яного коня. Переймаючись, що троянці прислухаються

до Лаокоона, богиня Афіна наказала двом зміям задушити його разом із синами. У творі родоських скульпторів зображено момент відчайдушної боротьби з чудовиськами, сповненої невимовних страждань, болю, розпачу від усвідомлення її марності. До нашого часу збереглася скульптурна група «Фарнезький бик». Чудовими зразками елліністичного мистецтва є статуї Афродіти (Венери) Милоської та Ніки Самофракійської. Довгий час статуя Аполлона Бельведерського роботи скульптора Леохара вважалася вершиною античного мистецтва.

▲ Пергамський вівтар. Модель-реконструкція з фрагментами вцілілих деталей з Пергамського музею в Берліні

1

2

3

4

▲ 1. «Лаокоон та його сини». Скульптурна група. I ст. до н. е.

2. Афродіта (Венера) Милоська. 120 р. до н. е.

3. Ніка Самофракійська. II ст. до н. е. 4. Аполлон Бельведерський.

Скульптор Леохар. Середина IV ст. до н. е.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/o8bmc6y> або кодом, перегляньте відеореконструкцію афінського Акрополю. Порівняйте зображення та коментарі до нього з текстом параграфа. Що нового довідалися з відео? Поділіться в загальному колі цікавинками, які привернули вашу увагу.

Яка з пам'яток давньогрецького мистецтва в матеріалах уроку сподобалася вам найбільше? Чим особливо вразила?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/WVgUN1I> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Складіть «пам'ятку» для відвідувача віртуальної екскурсії в афінський Акрополь: що обов'язково варто побачити, яке значення мають ті або ті споруди та скульптури.

§ 37. Література та театр у Давній Греції. Історичне значення давньогрецької культури

Міркуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Чи має слушність твердження, що мистецький світогляд давніх греків постав з міфологічного? Наведіть приклади з попередніх уроків, які підтверджують цю думку.

1

2

3

- ▲ 1. Одиссею трапився на шляху острів сирен – казкових істот, які своїм співом приваблювали мореплавців, після чого ті гинули. На фрагменті давньогрецької вази зображено, як корабель з прив'язаним до щогли Одиссеєм пропливав повз острів сирен. 2. Ахілл на давньогрецькій вазі. 3. Одиссей осліплює циклопа Поліфема

1. Що визначало розвиток давньогрецької літератури?

Як і в інших народів, словесна творчість у давніх греків постала з фольклору. Міфи та легенди еллінів спершу жили в усній формі. Їх переказували, точніше, переспівували мандрівні співці, яких у Греції називали *рапсодами*. Від тих часів збереглася пам'ять про сліпого співця Гомера. Він жив у VIII ст. до н. е. Гомерові належить слава першого

поета Греції. Він створив дві епічні поеми – «Іліаду» та «Одіссею», у яких переповів давні міфи. Поеми є не лише високохудожніми літературними творами, а й надзвичайно цінними історичними джерелами. Адже автор, розповідаючи про події чотирьохсотлітньої давнини, водночас відтворював сучасну йому дійсність. Саме тому в «Іліаді» й «Одіссеї» визначають два історичні плани: уславлену «ахейську давнину» та добу післямікенського занепаду.

В основу «Іліади» покладено Троянський цикл міфів. Назва цієї поеми походить від грецької назви міста Трої – *Іліон*. «Іліада» розповідає тільки про п'ятдесят один день з 10-річної облоги Трої військом ахейців. Головним героєм поеми є фессалієць Ахілл – син богині Фетіди та царя Фтії, що у Фессалії, Пелея.

В «Одіссеї» події розгортаються після Троянської війни. Трою вже зруйновано, грецьке військо повернулося додому. Лише Одиссей ніяк не може потрапити на батьківщину. Причина, яка перешкоджає героєві дістатися дому, проста – він образив Посейдона, бога морів, і той постійно збиває його зі шляху. У деякі пригоди Одиссей потрапляє через свою допитливість, але врешті-решт він досягає мети й повертається на рідний острів Ітаку.

Давньогрецька література відома не лише епічними поемами, які дійшли до нашого часу. Річ у тім, що їй належить слава найдавнішої національної літератури в Європі, що визначила розвиток мистецтва слова в наступні епохи. Саме в Давній Греції зародилися й розвинулися всі літературні роди: антична літературна спадщина – це й епос, і лірика, і драма, які представлені розмаїттям творів різних жанрів. Елладу вважають батьківщиною таких літературних жанрів, як байка (легендарний байкар Езоп), трагедія («батьком» драматичних творів цього жанру називають Есхіла, а його послідовниками Софокла та Евріпіда), лірична поезія (творчість Архілоха, Алкея, Сапфо). До здобутків давньогрецької літератури належать твори з філософії, риторики, історичні праці.

 Узагальніть одним-двома реченнями, про що йдеться в поемах Гомера. Поміркуйте, чому в «Іліаді» описано лише останні п'ятдесят один день десятилітньої війни. Які історичні відомості почерпнули з уривків з поем Гомера, наведених у попередніх параграфах?

2. Як постав давньогрецький театр?

Яскрава сторінка життя грецьких міст – театр. Театральне мистецтво розвинулося з пишних свят – діонісій, які греки влаштовували на честь Діоніса – бога виноградарства та виноробства. Під час діонісій виступали хори одягнених у козячі шкури співців, які виконували урочисті пісні – *дифірамби*. Ці обряди започаткували театральні вистави – *трагедії* (у перекладі з грецької – «пісня цапів»). Діонісії закінчувалися святковими діями з піснями, танцями та бенкетами, які називали «комос». Від цього слова походить назва інших вистав – *комедій*.

▲ Давньогрецькі театральні маски

Спочатку не було спеціальних приміщень для вистав: глядачі споглядали видовища зі схилів пагорбів. Згодом інсценізації почали розігрувати в призначених для цього спорудах – театрах. Місця для глядачів розташовувалися півколами, розділеними проходами. Їх називали *театрон*, від грецької – «дивлюся».

Грецькі театри вміщали кілька десятків тисяч глядачів. Театр як споруда складався ще із кількох частин: майданчик – *орхестра*, де відбувалася вистава, *скене* – намет для перевдягання акторів, на місці якого згодом стали споруджувати постійну будівлю, а на ній – вішали декорації. Артисти почали вбиратися в гарні костюми, на обличчя надівали маски – веселу чи сумну, залежно від ролі. Актори носили взуття на високих підборах – *котурни*, щоб їх можна було побачити здалеку. Акторами були лише чоловіки, які виконували й жіночі ролі.

Значення театру особливо зросло в період розквіту полісної демократії. Творчість славетних давньогрецьких драматургів слугує джерелом для дослідження суспільного й духовного життя еллінів, а їхні п'єси й досі правлять за взірць для театральних творів.

Поміркуйте, чому в Давній Греції театр називали «школою для дорослих», а авторів трагедій – «вождями мудрості».

Обговорюємо

Прочитайте замітку та поміркуйте, у чому значення давньогрецької культури (свої роздуми обґрунтуйте прикладами з творчості Лесі Українки). Чи зацікавив вас твір поетеси, про який довідалися? Випишіть із замітки власні назви, поняття та терміни, пов'язані з давньогрецькою культурою, сформулюйте запитання до них та обговоріть їх у загальному колі.

З античною міфологією і літературою Леся Українка була знайома з дитинства. Ще тринадцятилітньою вона присвятила один з перших віршів грецькій поетесі Сапфо. Лесі Українці належить також переклад трьох пісень із «Одісеї». Неодноразово згадувала українська поетеса Прометей, окрему драму присвятила віщунці Кассандрі. Є в її доробку й невеликий віршований твір, у якому відтворено епізод античного міфу про Іфігенію, дія якого відбувалася на території Південного Криму.

На початку 1898 р., перебуваючи на лікуванні в Ялті, Леся Українка мешкала на віллі «Іфігенія». Двоповерховий будинок було споруджено «в античному дусі». У нішах стін та на веранді стояли копії давньогрецьких статуй – дискобола й Афродіти, простінки між вікнами прикрашали псевдоколони в дорійському стилі.

У листах з вілли Леся Українка так чи так торкалася того, що було пов'язане з її назвою і скульптурними оздобами. Під цим впливом в уяві поетеси ожив давньогрецький міф про Іфігенію: вождь грецького війська Агамемнон перед походом на Трою приніс свою дочку Іфігенію в жертву богині Артеміді, яка замінила її на жертвовному вогнищі ланню, а саму дівчину перенесла в далеку Тавриду. Довгий час Іфігенія була жрицею у святилищі своєї рятівниці. Згодом її брат Орест відвіз Іфігенію в Аттику разом з викраденою дерев'яною статуєю Артеміді.

Досліджуємо

Прочитайте початок трагедії Есхіла «Прометей закутий» (переклад українською Бориса Тена). На які особливості, властиві й сьогодні драматичним творам, звернули увагу? Що покладено в основу цитованого твору «батька трагедії»? За що Есхіл оспівує Прометей? Як цей образ пов'язаний із цінностями суспільного життя в Давній Греції?

Дійові особи:

Влада й Сила – слуги Зевсові
Гефест – бог-коваль
Прометей – титан
Океан – титан

Хор Океанід – дочок Океанових
Іо – діва-телиця, дочка Інахова
Гермес – вісник Зевсів.

Пролог

Скеляста гірська пустеля. Три божества – Гефест з молотом і ланцюгом в руках, Влада і Сила – підводять в'язня Прометея до скелі.

Влада

От і прийшли ми аж на самий край землі,
В безлюдну далеч Скіфії пустельної.
Пора, Гефесте, повеління виконать
Отцеве і до кручі стрімковерхої
Оцього міцно прикувать зухвалого
Нерозривними ковами залізними.
Твій квіт укравши, на усе придатного
Вогню він сяйво смертним дав, – за гріх оцей
Повинен кари від богів зазнати він,
Щоб навчився Зевсові коритися
І так прихильно до людей не ставився...

Пізнайкам

Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся, як пов'язані давньогрецький герой Ахілл та український острів Зміїний у Чорному морі. Поділіться в загальному колі найцікавішими легендами, що розкривають цей зв'язок. Які історичні факти проливають світло на появу легенди про те, що Ахілл похований на острові Зміїному?

▲ Острів Зміїний

Які надбання давньогрецької культури справили на вас найбільше враження? Які моральні цінності в них утверджено? Скористайтесь уявним мікрофоном і доповніть твердження, не повторюючи слова своїх попередників: *Історичне значення давньогрецької культури полягає в тому, що...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/mVgKlxw> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Довідайтеся про перекладачів відомих давньогрецьких творів українською мовою. Підготуйте коротке повідомлення про одного з них.

§ 38. Кіммерія та Скіфія. Сармати

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар. На підставі інформації про пам'ятки зробіть висновок про життя та побут скіфів.

Скіфська пектораль
з кургану
Товста Могила.
IV ст. до н. е.

Скіфський гребінь
з кургану Солоха.
IV ст. до н. е.

Оскільки скіфи були кочовиками, вони не залишили після себе поселень. Пам'ятками їхнього життя є могили-кургани, облаштовані як підземні житла. У глибоких ямах з дерева споруджували кілька приміщень. Небіжчика ховали, убраного в найошатніший одяг, у коштовних прикрасах і зі зброєю, поряд ставили посуд з їжею та напоями. З господарем ховали і його бойового коня у спорядженні, а також рабів. Зверху підземне житло перекривали дошками й насипали над ним курган. Що шанованішим був небіжчик, то вищий курган здіймався над його могилою.

1. Хто такі кіммерійці і звідки про них відомо?

Кіммерійці – іранськомовний народ, який примандрував із Нижнього Поволжя в Причорноморські степи в IX ст. до н. е. й панував тут упродовж двох століть. Це перший народ на наших землях, назва якого відома. Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в «Одіссеї» Гомера, а найдокладніша – у праці Геродота. Гомер називав кіммерійців «дивними доярами кобилиць і молокоїдами». Багаті на подоробиці їхнього життя свідчення ассирійців та вавилонців.

Усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з воєнними походами. Наприкінці VIII – на початку VII ст. до н. е. кіммерійські загони пішли війною на держави Закавказзя та Малої Азії, здійснювали походи проти могутньої Ассирії. Джерела свідчать про перебування кіммерійців на ассирійській службі.

Військо кіммерійців складалося з рухливих загонів вершників. Основною їхньою зброєю був далекобійний лук. У ближньому бою вони застосовували залізні мечі завдовж-

ки понад метр. Саме кіммерійці були першими з мешканців українського Степу, хто навчився виробляти залізо. Ось чому з ними пов'язано початок залізного віку на наших степових теренах.

Кіммерійці були першим кочовим народом на українських землях. Вони не будували постійних жител, а мандрували степом верхи на конях або в кибитках, запряжених волами. Основою їхнього господарства було конярство. Хоч якими непереможними воїнами здавалися кіммерійці, від другої половини VII ст. до н. е. їх підкорили племена скіфів.

Чому кіммерійців називають «воїнами-молокоїдами»? Про які події історії Західної Азії могли знати кіммерійці?

Попрацюйте з історичною картою на с. 169. Знайдіть річки Дніпро, Дністер, Чорне та Азовське моря. Використовуючи ці назви, визначте, яку територію заселяли кіммерійці. Проти яких держав вони воювали?

2. Що було характерним для скіфського та сарматського панування?

У Причорноморські степи скіфи примандрували зі степових районів Передкавказзя. Як і кіммерійці, вони були кочовиками, основою їхнього господарства було конярство. Так само мали скіфи неабиякий досвід походів у країни Західної Азії. Проте, наразившись на вперту відсіч, мусили змінити напрямки походів. Як і кіммерійці, скіфи були іранськомовними. Тож, підкоривши кіммерійські племена, швидко стали з ними одним народом.

«Кожен з них – кінний лучник», – писав про скіфів Геродот. Розкопуючи скіфські поховання, археологи найбільше знаходять залишків зброї. Це й не дивно, адже дві справи скіфи вважали благородними – догляд за худобою та війну. Скіфські воїни мали у своєму спорядженні мечі двох різновидів – короткі (для ударів колінням) та довгі, якими рубали. Скіфи вірили в надприродну силу мечів і використовували їх у магічних ритуалах. Уважають, що скіфи винайшли складний далекобійний лук, стрілу з якого вправний воїн міг послати на відстань понад 500 м.

Свою вояцьку вправність скіфи виявили в багатьох походах. Проте слави непереможних зажили після війни проти персів наприкінці VI ст. до н. е. «Раніше, ніж коли ми того зажадаємо, битися ми не будемо», – так відповіли скіфи пер-

▲ Кіммерійці та скіфи на українських землях

ському царю Дарію I, який, прагнучи їх підкорити, привів у Причорноморські степи величезне військо. Та це військо не здолало скіфів.

Відбита перська навала сприяла піднесенню Великої Скіфії, а найвищого розквіту вона досягла в IV ст. до н. е., за часів царя Атея. Він об'єднав усі скіфські землі від Дунаю до Дону, контролював грецькі міста Північного Причорномор'я та карбував власну монету. Про скіфську могутність тих часів свідчать царські кургани. Більшість із них виявлено в Нижньому Подніпров'ї, а найвідоміші – Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила.

Територію Скіфії, за свідченням Геродота, населяли скіфські та нескіфські племена. До скіфських племен давньогрецький історик зараховував власне скіфів (скіфів-кочовиків), царських скіфів, скіфів-орачів, скіфів-землеробів. На межі IV–III ст. до н. е. Скіфія занепадала, а самі скіфи відійшли на південь, де створили нову державу – Малу Скіфію.

У II ст. до н. е. скіфів у причорноморських степах заступили іранськомовні племена сарматів. Античні автори розрізняли кілька угруповань сарматів: аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани.

Запанувавши в українських степах, сармати упродовж шести століть змушували рахуватися із собою античний світ, атакуючи римські провінції в Подунав'ї та міста на узбережжі Чорного моря. Недарма римський історик Тацит писав, що, коли з'являється сарматська кіннота, ніхто не може їй протистояти. Але в III ст. володарювання сарматів закінчилося. Спершу нищівного удару їм завдали готи – германські племена, які просувалися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. їх розгромили гуни – кочівники, які прийшли у степову Україну з Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу та Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ і долучилася до племінного союзу, рештки якого археологи вивчають як носіїв черняхівської культури.

Хто такі скіфи, який спосіб життя вони вели? Чому скіфи, підкоривши киммерійців, швидко стали з ними одним народом? Що відомо про Велику Скіфію? Хто такі сармати та як склалася історична доля цього кочового народу?

На карті на с. 169 знайдіть території, які заселяли царські скіфи та скіфи-кочовики, скіфи-орачі і скіфи-землероби. Визначте місце розташування найвідоміших скіфських курганів. Спираючись на текст, назвіть території, на які поширили владу сармати. Коли це було?

Обговорюємо

Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації на с. 171. Яке враження справили на вас зображені пам'ятки? Чому серед них подано й знахідки з грецької колонії – міста Пантікапея? Порівняйте культурні досягнення скіфів та народів Західної Азії. У чому полягає істотна відмінність? Поміркуйте, чи можна твердити, що скіфські пам'ятки свідчать про контакти мешканців Степового Причорномор'я із грецькими колоністами. У чому цей контакт міг виявлятися?

▲ Скіфський воїн
натягує на лук тятиву.
Фрагмент келиха
з кургану Куль-Оба

▲ Скіфський лучник.
Грецький таріль.
520–500 рр. до н. е.

▲ Келих з кургану
Куль-Оба (поблизу
Керчі в Криму)

▲ Золота риба – зразок
скіфського
«звіриноного стилю»

▲ Чаша з кургану
Гайманова Могила
на Запоріжжі

▲ Ювелірні
прикраси
з Пантікапея

Племена Великої Скіфії не мали писемності. Про їхній духовний світ довідуємося зі скіфських прикрас, посуду, а також із розповідей давніх греків. Посуд, зброю, прикраси скіфи оздоблювали сценками зі своїх міфів, легенд. Пам'ятки скіфської культури вирізняються неповторним «звіриним стилем», прикметою якого є майстерне зображення оленів, баранів, коней, барсів, левів, птахів, риб, фантастичних істот.

Ставили скіфи й кам'яні скульптури – на вершині курганів. Із граніту, вапняку чи піщанику вирубували фігури, що віддалено нагадували людські. Іноді на них прорізували риси обличчя, руки, деталі одягу та зброї, проте ці зображення не мали портретних рис.

Досліджуємо

Проаналізуйте документ за запитаннями: 1. Про яку подію йдеться у фрагменті джерела? 2. Чому скіфи не вступали у відкритий бій з персами? Чи мали перси шанс перемогти скіфів у Причорноморських степах? Запропонуйте своє тлумачення «дарунків» Дарію. 3. У чому цінність фрагмента джерела?

Після здобуття Вавилону Дарій вирушив у похід на скіфів... Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії, він натрапив там на обидві об'єднані частини

скіфського війська і почав їх переслідувати, а вони уникали зустрічі з ним, тримаючись від нього на відстані одного дня шляху.

...Нарешті Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі довідалися про це й послали вісника з дарами до Дарія: птахом, мишею, жабою і п'ятьма стрілами. Перси спитали людину, що принесла ці дари, яке значення вони мають, але той відповів, що він одержав доручення лише передати їх і якнайшвидше повернутися. «Хай самі перси, – сказав він їм, – якщо вони розумні, розгадають, що означають ці дари».

Коли перси про це почули, вони почали міркувати. На думку Дарія, це означало, що скіфи піддаються й приносять землю і воду, і такий висновок він робив із того, що миша народжується із землі й годується тими самими плодами, що й людина, жаба перебуває у воді, птах дуже схожий на коня, а стріли означають, що скіфи складають зброю. Таку думку висловив Дарій, але зовсім протилежна до неї була думка Гобрія... Він дійшов висновку, що дари означали таке: «Якщо, перси, ви не станете птахами і не полетите високо в небо, або мишами і не сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас загублять оці стріли». Так перси витлумачили ці дари.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/l8bmmWI> або кодом, перегляньте онлайн-екскурсію з Національного музею історії України. Поділіться в загальному колі враженнями про експонати музею, які справили на вас найяскравіше враження. Які деталі в розповіді екскурсовода допомогли вам краще уявити життя в українському Степу за часів панування скіфів?

Узагальніть свої уявлення про давні народи, про які довідалися на уроці, короткими реченнями, що містять відповіді на запитання «Хто? Що? Коли? Звідки? Як?».

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *кіммерійці*, *скіфи*, *сармати*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OVgKHK8> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Розв'яжіть хронологічну задачу.

Відомо, що похід перського царя Дарія I проти скіфів відбувся в 514 р. до н. е. Обчисліть, на який рік його царювання припав цей похід.

§ 39–40. Проєкт та узагальнення з теми «Давня Греція та її сусіди»

Проєкт Систематизувати знання про Давню Грецію вам допоможе проєктне завдання, результатом якого має бути сторінка видатного давньогрецького діяча в соціальній мережі. Це завдання ви можете виконувати як індивідуально, так і в парах чи малих групах. Аби уникнути дублювання постатей, укладіть їх перелік.

Щоб укласти перелік історичних постатей, пов'язаних з історією Давньої Греції, скористайтеся таблицею, яку заповнюйте за поданим зразком (за потреби залучайте додаткові джерела інформації).

Ім'я історичного діяча	Перікл
Реконструйований або засвідчений пам'ятками портрет	
Коли жив	495–429 рр. до н. е.
У якій галузі уславився (правитель, полководець, митець тощо), у яких подіях брав участь	Державний діяч, стратег, полководець
З яких історичних джерел знаємо про нього	Плутарх. «Порівняльні життєписи» Фукидід. «Історія»
Крилаті вислови, які характеризують цього діяча або які йому належать	«Будь обачним, Перікле: тобі керманити вільними людьми, і до того ж еллінами, і до того ж афінянами»

Готуючись до захисту проєктної роботи, скористайтеся пам'яткою, яку знайдете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/17poEyu> або кодом.

Поділіться враженнями про проєктну роботу, давши відповіді на запитання: Якою є роль особистості в історії? Як писемні джерела допомагають дослідникам з'ясувати обставини життя та діянь історичних діячів? Чому не про всі постаті вони є однаково багатими на свідчення? Чому відомості писемних джерел про діячів минулого часто бувають суперечливими?

Повторіть матеріал з теми. Перевірити, як його засвоїли, чого навчилися та що зрозуміли, вам допоможуть завдання, виконати які зможете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/87nHL4d> або кодом.

Розділ 4. Давній Рим і його сусіди

§ 41. Природа і населення Апеннінського півострова

Міркуємо Роздивіться краєвиди та прочитайте коментарі до них. Які природні умови характерні для Апеннінського півострова, де виникла і розквітла давньоримська цивілізація? Поділіться припущеннями, як природні умови вплинули на життя та заняття мешканців.

▲ Виноградники в П'ємонті

▲ Краєвиди Неаполя, на горизонті – вулкан Везувій

1. Які особливості визначають географічне положення давньої Італії?

Італія перекладається як *країна телят*. У III ст. до н. е. так почали називати весь півострів.

Римська держава була розташована на Апеннінському півострові. Ще в давнину греки стали називати його *Італією*. Спочатку цю назву вживали щодо південної частини півострова, багатой на пасовиська для худоби.

Природним північним кордоном Італії є високі Альпійські гори. На південь від Альп відгалужуються Апенніни, що тягнуться вздовж усього півострова. Це досить молоді гори, тому й досі там є діючі вулкани. Найбільша річка Італії – По. На захід і схід з гір збігали річки Рубікон, Арно, Тибр. Покладів корисних копалин небагато: золото та мідь, у середній частині півострова – залізо, мідь, олово, срібло. У дельті Тибру видобували сіль.

Як і Греція, Італія поділялася на історичні області, пов'язані з розселенням племен. Найпривабливіші за природними умовами були Етрурія, Лацій, Кампанія та Апулія.

Віками в Італії осідали племена італіків, етрусків, греків, галлів, іллірійців. На острові Сицилія жили переселенці з Карфагену. Італіки прийшли з півночі й оселилися в центрі півострова. Вони виготовляли залізо, займалися землеробством та тваринництвом. Разом з італіками з Балкан переселилася й невелика частина іллірійських племен.

Приблизно в X ст. до н. е. північніше від річки Тибр оселилися етруски. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, виноград. З льону виготовляли одяг, вітрила для кораблів. Осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Успішно торгували: вивозили морем сировину, кераміку, мідні, бронзові, залізні речі, ювелірні вироби, дорогі тканини.

До початку нашої ери етруски розчинилися серед інших племен Італії, проте залишили в історії помітний слід. Вони були засновниками першого державного утворення на землі Італії, яке об'єднувало 12 незалежних міст. Суперниками етрусків були греки та карфагеняни. Саме в греків етруски та римляни запозичили абетку.

У IV ст. до н. е. з півночі в Італію прийшли *галли* – кельтські племена, які оселилися в північній частині півострова.

Як географічне положення вплинуло на виникнення цивілізації в давній Італії та заняття її мешканців? Які народи заселяли давню Італію? Хто такі етруски, у чому загадковість їхньої цивілізації?

2. Кого вважають першовідкривачем давньоримської цивілізації?

Кожна цивілізація, як ви переконалися, має своїх першовідкривачів. В історії давньоримської цивілізації цю роль відіграв німецький дослідник Теодор Моммзен. Учений опублікував півтори тисячі наукових праць, найґрунтовнішою з яких стала чотиритомна «Історія Риму», відзначена 1902 р. Нобелівською премією з літератури. Моммзен був натхненником та автором видання творів античних авторів і багатотомної збірки латинських написів.

Дослідження вчених дали підстави виокремити в історії Риму три основні періоди. Найдавніший період усталено називати *царським* (753–509 рр. до н. е.). У цей період збиралися родові відносини, а Римом керували цар, рада старійшин (сенат) і народні збори. За наступної доби – *республіки* (509–27 рр. до н. е.) – Римом правили консули, яких обирали на один рік, та римський сенат. Найвищим органом рес-

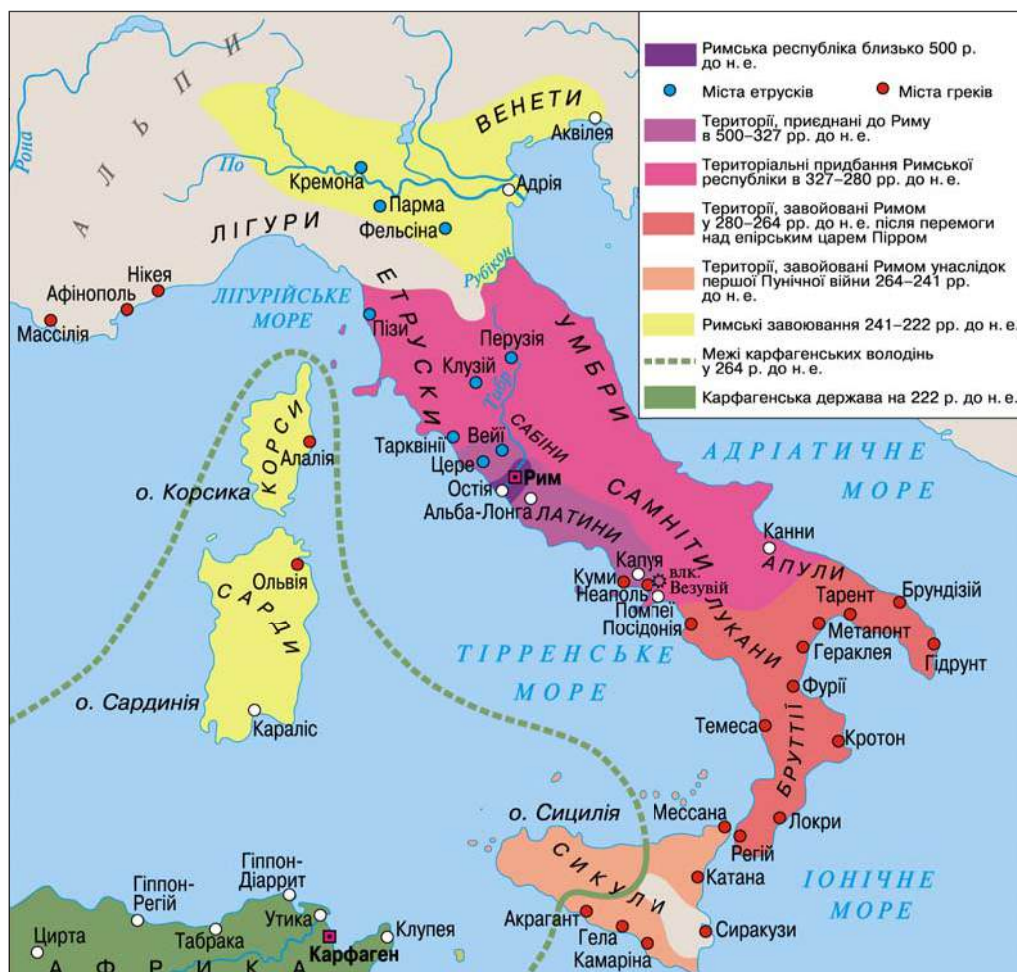
публіки були народні збори римських громадян. Після падіння республіки розпочався новий період – *Римська імперія* (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.), період одноосібної влади римських імператорів. 476 роком – роком загибелі Західної Римської імперії – завершується історія стародавнього світу.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?». На які періоди поділяють історію Давнього Риму?

Досліджуємо

Попрацюйте з історичною картою. Знайдіть Апеннінський півострів. Які моря його омивають? Знайдіть річки По та Тибр. Покажіть історичні області давньої Італії, схарактеризуйте їхнє розташування.

▲ Давня Італія. Римська республіка в V–III ст. до н. е.

Обговорюємо

Прочитайте уривок з праці Теодора Моммзена «Історія Риму». У чому вчений убачав основну причину піднесення і величі давньоримської держави? Яка самобутня риса, на думку дослідника, визначала життя римського суспільства? Як указані особливості сприяли великим територіальним надбанням Риму?

Історія Риму доводить якнайкраще, що сила і держави, і приватних осіб найбільше ґрунтується на володінні землею. ...Жителі Риму були зобов'язані служити у війську не за походженням, а за володінням землею.

Подальший розвиток внутрішнього устрою громади неминуче мав іти шляхом зрівнювання станів, і водночас чітко позначилося прагнення захистити римське громадянство від нових прибульців: римлянин мав докорінно відрізнитися від чужинців, у серце народу глибоко закарбувалося усвідомлення могутності і національної єдності – і ніколи вона не притлумлювалася в римлян до кінця їхньої історії... Усі зусилля були спрямовані лише на обмеження свавілля вищих представників влади в державі.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/S8OEspg> або кодом, ознайомтеся з відеооглядом руїн Помпеї – давньоримського міста, яке загинуло внаслідок виверження вулкану Везувій у 79 р. Що найбільше вразило у відеоекскурсії? Чим пам'ятки Помпеї нагадують давньогрецькі, а чим відрізняються?

Що спільного та відмінного між природно-географічними умовами Італії та Греції?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/SVgKBv1> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Позначте на лінії часу періоди історії давньоримської цивілізації. Порівняйте їхні часові межі з іншими цивілізаціями стародавнього світу. Доберіть приклади подій з історії інших держав, що відбувалися в той самий час, у який розгорталися періоди історії Риму.

§ 42. Давній Рим у часі та просторі

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. За легендою, засновників міста Рим вигодувала вовчиця. Вовка вважали священною твариною римського бога Марса (за давнини бога родючості, рослинності й дикої природи, а згодом – бога війни). Як ви гадаєте, чому саме ця тварина, за уявленнями давніх римлян, врятувала Ромула й Рема? Чи пов'язано це з історичною долею міста, яке вони заснували?

Капітолійська вовчиця.
Бронзова етрусська статуя
кінця VI – початку V ст. до н. е.

Ця статуя протягом багатьох століть стояла на Капітолійському пагорбі. Давні зображення Ромула й Рема, засновників Рима, не збереглися (відомі з монет). Скульптури братів виготовлено в XVII ст.

1. Як, де й коли виникло місто Рим?

Приблизно в X–IX ст. до н. е. на пагорбах, розташованих у місцевості Лацій, на лівому березі річки Тибр, жили племена італіків – латини та сабіни. За якийсь час ці племена об'єдналися та побудували нове поселення з фортецею на пагорбі Капітолій. Згодом до них приєдналася частина етрусків. Так виникло місто Рим, назване на честь легендарного засновника – Ромула. Пізніше римські історики писали, що ця подія сталася 21 квітня 753 р. до н. е. Від цієї дати римляни вели своє літочислення.

Для найдавніших мешканців Рима були характерні родові відносини. Кожен рід мав свою назву і складався з великих патріархальних сімей. Населення об'єднувалося в 3 триби (племені), кожна з яких складалася з 10 курій. Курії – це громади чоловіків-воїнів, що об'єднували піших воїнів та вершників. Згодом триби перетворилися на райони міста. Спочатку кожен рід спільно володів землею, обробляв її гуртом. Поступово землю розподілили між найбагатшими сім'ями. Ці сім'ї отримували найкращі ділянки на завойованих територіях. Зможних землевласників називали *патриціями*. Вони володіли рабами, обіймали важливі посади в державі.

Проте більшість римлян не належала до старих родів. Особисто вільні, вони не володіли землею, не мали права обій-

мати державні посади, одружуватися з патриціями. Збідніле або прийшло населення Рима називали *плебеями*. Якщо, позичивши гроші, плебеї не могли їх повернути, то ставали борговими рабами.

Від якого року римляни вели своє літочислення? Як відповів би римлянин на запитання про те, у якому році Солон провів реформи в Афінах? До яких прошарків грецького населення подібні патриції і плебеї?

Досліджуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте легенду про заснування Рима. Пригадайте літописну оповідь про заснування Києва. Які спільні риси властиві легендам? Поміркуйте, яка роль у легенді про заснування Рима належить Енею – синові Афродіти, одному з найславніших героїв Трої. Про що свідчить зображення легендарного сюжету на давніх римських монетах?

Срібна римська монета III ст. до н. е.

Після Троянської війни ватажок троянців Еней прибув разом зі своїми товаришами в місцевість Лацій. Одружившись із дочкою місцевого царя Латина Лавінією, він заснував царство. Його столицею стало місто Альба-Лонга. Чотирнадцятого наступника Енея, царя Нумітора, з престолу скинув та ув'язнив брат. Дочка Нумітора мала двох синів-близнюків – Ромула й Рема. Боячись помсти, новий цар наказав кинути їх у Тибр. Хвилі винесли кошик з дітьми на берег біля пагорба Палатин. Дітей спочатку нагодувала вовчиця, а потім їх знайшов пастух і виростив. Ромул та Рем повернулися до Альби-Лонги і скинули царя. Нумітор, який за підтримки братів знову став царем, дозволив їм заснувати місто на тому місці, де їх годувала вовчиця. Під час будівництва виникла сварка – Рем загинув. Ромул назвав місто своїм іменем.

2. Чому найдавніший період історії Рима називають царським?

Найдавнішим Римом керували цар, сенат та народні збори. Цар очолював військо, був верховним суддею та верховним жерцем. Його обирав увесь римський народ. Сенаторів обирали по одному від кожного роду. Сенат разом із царем затверджував або відхиляв рішення народних зборів, які збирали по куріях. Кожна курія мала один голос.

Сенат – рада старійшин, яку обирали з патриціїв. У найдавнішому Римі – головна державна рада при цареві.

Царі правили Римом від 753 до 509 р. до н. е. Загалом в історії держави було сім царів. Першим з них став Ромул. Після правління латинянина Ромула до влади прийшли

сабіняни. Потім у Римі царювали представники етрусків.

Царі запозичили в етрусків знаки царської влади: золоту корону у формі вінка з дубового листя, скіпетр з орлом, пурпурну туніку, гаптовану золотом. Особливою відзнакою влади царя був спеціальний пучок різок, у який устромляли сокиру – символ могутності. Останній цар, Тарквіній Гордий, став зловживати владою. Це обурювало мешканців міста, і, коли цар виїхав на військові навчання, вони вирішили скасувати царську владу. Ополчення перейшло на бік містян, і замість царя було обрано двох консулів. Відтоді Рим став нагадувати грецькі поліси.

Які повноваження мав римський цар? Якою була роль сенату? Що означає це слово в сучасних державах? Розв'яжіть хронологічну задачу: Скільки років тривала царська доба в історії Рима?

Обговорюємо

Як в італійських прислів'ях підкреслено значення Рима як давньої столиці? Чому Рим називають «вічним містом»? Поділіться припущеннями, чому не набули загального поширення подібні прислів'я (навіть якщо такі вислови були) про центри давньогрецької державності.

- Всі дороги ведуть у Рим.
- Помаленьку їдеш – швидко в Римі будеш.
- Рим не один день будували.
- Язик до Рима доведе.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/X8OELsT> або кодом, перегляньте проморолик, присвячений Капітолійському музею. Чи сподобалося вам відео? З якою метою, на вашу думку, його створили? Як у відео поєднано різні періоди історії славетного міста? Які з пам'яток, що про них ішлося на уроці, побачили у відео? Чому автори ролика не оминули їх увагою?

Що найбільше зацікавило в матеріалах уроку? Про що хотіли б довідатися докладніше?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку: *патриції, плебеї, сенат...*
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/7VgK8mX> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Намалюйте комікс за легендою про створення Рима.

§ 43. Римська республіка V – середини III ст. до н. е.

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Яке враження справляє дорога, збудована в 312 р. до н. е.? Що свідчить про те, що цю дорогу будували з надзвичайною ретельністю (її не ремонтували 900 років!)? Яким давнім італійським прислів'ям можна прокоментувати подану ілюстрацію? Чому римляни надавали великого значення будівництву доріг?

Частина Аппієвої дороги між Римом і Капуєю. Сучасна світлина

Перша брукована дорога в Італії – «цариця» римських доріг. Названа на честь римського державного діяча – Аппія, за наказом якого її проклали.

1. Коли постала Римська республіка і хто та як керував нею?

Вигнавши останнього царя, римляни проголосили, що відтепер управління Римом має стати «суспільною справою». Так у 509 р. до н. е. в Римі було утворено *республіку*.

Республіка (з латинської *суспільна справа, справа народу*) – держава, якою керують люди, котрих обрав народ на певний термін.

Найвищим органом управління республіки були народні збори, на яких ухвалювали рішення про найважливіші державні справи. Утім, після створення республіки всі виборні посади прибрали до рук патриції. З них обирали двох консулів терміном на один рік. Консул – найвища державна посада в Римі. Консули скликали народні збори й засідання сенату, вони керували військом. Короткий термін їхнього перебування на посаді, а також одночасне правління двох осіб мали запобігти тиранії.

Плебеї були зобов'язані служити в лавах римської армії, проте не тільки не брали участі в керуванні республікою, а й потрапляли в рабство за борги. Шлюби між патриціями та плебеями були заборонені. Прагнення плебеїв мати ті самі права, що їх мали патриції, зумовило багатовікову боротьбу між ними.

Для тиску на патриціїв плебеї скористалися тим, що на них трималася армія: одного разу вони зібрали свій домашній

скарб і разом із сім'ями залишили місто. Оскільки Рим у цей час воював, такий відхід був небезпечним для всіх його мешканців. Патриції вирішили поступитися. Насамперед плебеї отримали право обирати двох представників для захисту своїх інтересів. Цих представників називали *народними трибунами*. Трибун мав право вето (заборони), яке він міг накласти на будь-який закон або розпорядження представника влади. Особу трибуна вважали недоторканою, він не мав права виїздити за межі Рима більш ніж на 24 години.

У V ст. до н. е. було ухвалено писемні закони, їх склали представники плебеїв і патриціїв. Через те що записали ці закони на таблицях-дошках, їх стали називати *Законами 12 таблиць*. Поступово плебеї домоглися нових поступок. У IV ст. до н. е. закон заборонив за борги перетворювати римського громадянина на раба. Систему правових норм, що визначали права й обов'язки римського громадянина, називають *римським правом*. З появою римського права було остаточно завершено формування Римської республіки.

Чому між плебеями й патриціями точилася боротьба? У чому значення Законів 12 таблиць? Що спільного та відмінного між Римською (IV–III ст. до н. е.) та Афінською (за доби Перікла) державами?

2. Унаслідок яких подій відбулося підкорення Римом Італії?

Від початку існування Рим постійно воював з племенами, що населяли Апеннінський півострів. Перші війни точилися з етрусками, до яких звернувся по допомогу вигнаний цар Тарквіній Гордий.

На початку III ст. до н. е. Римська держава запанувала на Апеннінському півострові. Італійські племена мусили віддавати частину своїх земель, посилати солдатів до римського війська, їх було позбавлено політичних прав. Щоправда, служили італійці лише в допоміжних частинах римської армії.

Незавойованою залишалася тільки Південна Італія. Грецька колонія Тарент на допомогу у війні проти римлян покликала талановитого полководця з Греції Пірра. Спочатку у двох битвах Пірр переміг римлян. У його армії було 20 слонів, яких римляни доти не бачили. Перемога дісталася Пірру ціною таких утрат, що він навіть сказав: «Ще одна така перемога, і мені не буде з ким повернутися до Греції!».

Із цією подією пов'язаний крилатий вислів «піррова перемога». У 275 р. до н. е. біля містечка Малевентум Пірр зазнав поразки. Після перемоги римляни влаштували тріумф. Вони провели по місту тисячу полонених та чотирьох захоплених слонів. До 265 р. до н. е. Римська держава підкорила всю Середню та Південну Італію.

Римська держава й римське суспільство загалом були дуже воєнізовані. У Римі було запроваджено загальну військову повинність. Кожен римський громадянин віком від 17 до 46 років міг бути взятий рядовим солдатом до війська (офіцери та командувачі — до 60 років). Воєнний досвід (участь у 10 воєнних кампаніях) був неодмінною умовою для всіх кандидатів на державні посади.

Тріумф — урочистий в'їзд і хода Римом полководця та армії. Менш урочистий спосіб пошанування — **овація**.

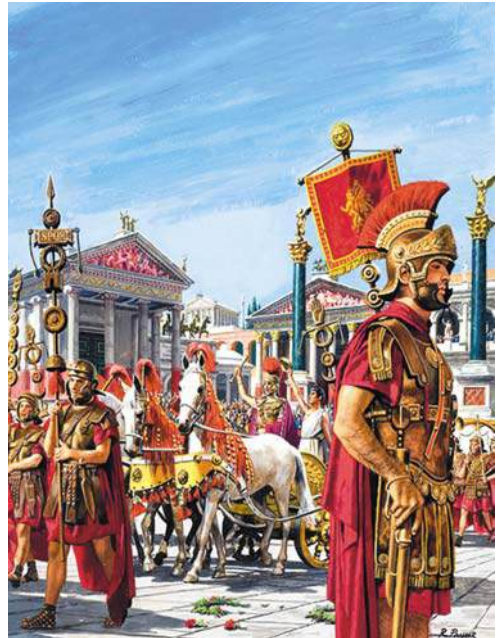

Розв'яжіть хронологічні задачі.

1. У якому році за римським літочисленням Рим завоював Італію?
2. Скільки минуло років від установлення в Римі республіки до завоювання Римом Італії?

Обговорюємо

Роздивіться ілюстрації, присвячені тріумфальній ході римських полководців. Користуючись картиною, поясніть походження словосполучень *полководець-тріумфатор* та *тріумфальна арка*.

Досліджуємо Попрацюйте з історичною картою на с. 176. Яких меж сягала територія Риму на середину III ст. до н. е.? Які народи підкорив Рим, завойовуючи Італію? Де розташовані острови Сицилія, Корсика, Сардинія? Кому вони належали?

Пізнайкам Прочитайте замітку. Про походження яких крилатих висловів довідалися? Прокоментуйте в загальному колі, з якими подіями вони пов'язані та що означають у сучасних мовах. Розіграйте сценку за одним з висловів, використовуючи засоби пантоміми, тобто за допомогою міміки, жестів, пластики тіла.

У 390 р. до н. е. Рим захопили галльські племена. Трималася лише фортеця на пагорбі Капітолій. Коли захисники поснули, галли почали штурм. Гуси почули ворога і своїм криком розбудили варту. Так з'явився вислів «гуси Рим урятували».

Галли погодилися звільнити місто за викуп. Римляни принесли золото й почали важити, але галли вдалися до хитрощів: відхиляли стрілку терезів на свою користь. На протести римлян їхній вождь кинув свій меч на ту шальку терезів, де лежали гирі, мовивши: «Горе переможеним». На зворотному шляху на галлів напав римський полководець Камілл, який, відібравши золото, заявив: «Батьківщину захищають залізом, а не золотом».

Оцініть оплесками різні форми роботи на уроці: обговорення ілюстрацій, роботу з текстом, виконання завдань до текстів, розігрування сценок. Який різновид роботи викликав овації? Про що свідчить той факт, що багато понять, пов'язаних з історією Давнього Риму, стали загальновживаними словами?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *Римська республіка, римське право, вето*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/6VgLuAQ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Складіть ребус за одним з крилатих висловів, про які довідалися на уроці.

§ 44. Військова справа та завойовницькі війни в Давньому Римі

Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Із чого складалося спорядження римського легіонера? Поміркуйте, для чого були потрібні зображені речі. Навіщо на підоснову взуття легіонерів прибивали цвяхи?

- ▲ Спорядження римського легіонера: 1. Списи. 2. Меч та кинджал. 3. Взуття. 4. Кирка. Вовняний плащ (згорнутий). Лопата. Сумка для особистих речей та фляга для води. 5. Панцир та вовняна туніка. 6. Шолом

1. Яку роль у Давньому Римі відігравала військова справа?

Римська держава формувалася в умовах загарбницької політики. Під час війни Рим міг виставити 800 тис. солдатів, чого не здатна була зробити жодна з тогочасних держав. До військової служби міг бути залучений кожен римський громадянин, навіть найбідніший (з обов'язками санітара, візника чи музиканта). В останнє сторіччя республіки та в добу імперії військова служба оплачувалася.

Основним підрозділом у римській армії був *легіон* із 4200 воїнів. У легіони набирали винятково римських громадян, які мали земельні наділи. Легіон підсилювали загони союзників – так називали воїнів з італійських громад, які не мали римського громадянства, але отримували його після закінчення служби. Загони союзників об'єднувалися в *когорти* по 500 або 1000 чоловіків.

▲ Римський легіонер часів Гая Марія

Римські легіони поділялися на менші загони – *маніпули* – чисельністю по 120 воїнів. Вони шикувалися в бойовий стрій, що нагадував шахівницю. У першій лаві билися молоді воїни, озброєні списами. За ними йшли досвідченіші – зі щитами. У третій, останній, лаві билися найстарші за віком (40–46 років) солдати. Піших воїнів легіону прикривали загони кінноти. 800 воїнів складали *центурію*. Її очолювали два офіцери – центуріон та його помічник. Легіоном командував старший офіцер – *легат*.

Римське військо відзначалося суворою дисципліною, яку підтримували не лише покараннями, а й заохоченнями. Вояків, які вели перед під час атак, нагороджували вінками.

Слави талановитих римських полководців зажили Фабій Максим, Гай Марій, Корнелій Сулла і Гай Юлій Цезар.

Вишкіл римського війська постійно вдосконалювався. Доказом військової міці Риму стали війни проти Карфагену. Ця колишня фінікійська колонія поступово перетворилася на потужну державу. Карфаген мав власні колонії на острові Сицилія. Тож Рим шукав приводу, щоб розпочати війну проти Карфагену.

Захищаючи сицилійське місто Мессану від карфагенян, римляни у 264 р. до н. е. послали на острів свої війська. Так почалася *Перша пунічна війна*. Війну називають Пунічною тому, що римляни називали карфагенян *пунійцями*. Силою зброї римляни примусили підкоритися правителя Сиракуз – союзника Карфагену. Утім, для продовження бойових дій римлянам потрібен був власний флот – і за кілька років він мав 120 кораблів. Незабаром вони захопили острови Сардинія та Корсика.

Перша пунічна війна завершилася у 241 р. до н. е. перемогою Риму. На островах Сардинія та

Провінція – область або країна, яку завоювали римляни; підвладна Риму територія, якою керували намісники.

Корсика римляни створили перші *провінції*. Згодом римською провінцією стала й Сицилія.

Чим подібна, а чим відрізнялася організація війська в давніх Римі та Греції? Які деталі в розповіді про римське військо свідчать про те, що його призначенням було здійснення активної загарбницької політики? Чому війну проти Карфагену називають Пунічною? Чим вона закінчилася?

Обговорюємо

Прочитайте замітку. Чим уславився римський полководець Камілл? Як ви розумієте вислів «закони війни»? Як пов'язана поява цих настанов із розвитком суспільства? Чи мали подібні моральні уявлення давні греки? На підставі яких джерел ми знаємо про це?

Перемогу над галлами Римові приніс полководець Камілл. Його вислів про те, що батьківщину треба звільняти залізом, «тримаючи перед очима храми богів, з думкою про дружин, дітей, про рідну землю», став гаслом героя-захисника. З постаттю Камілла пов'язують утвердження неписаних законів війни. У 394 р. до н. е. під час облоги етрусського міста Фалерії один з учителів, якому заможні громадяни віддавали в навчання своїх дітей, задумав зраду. Він привів дітей до Камілла і запропонував їх як заручників. Цей учинок обурих полководця. «Війна так само має свої закони, як і мир, а ми вміємо воювати справедливо, так само як і хоробро. Наша зброя спрямована не проти тих, кого через вік мусимо захищати, навіть захоплюючи міста... Я ж збираюся перемогти по-римськи: доблестю, облогою та зброєю». Камілл дав дітям різки, якими ті погна-ли зрадника в рідне місто.

2. Як змінилося суспільне і господарське життя в Давньому Римі у зв'язку з приєднанням нових територій?

Втративши Сицилію та острови Середземномор'я, Карфаген заснував колонію в Іспанії – Новий Карфаген. Її очолив Ганнібал. Він розпочав *Другу пунічну війну* (218–201 рр. до н. е.). На бік Ганнібала перейшли міста півдня Італії та Сицилії. Шістнадцять років Ганнібал воював в Італії і не програв жодного бою. Проте після кожної поразки Рим виставляв нову армію, а сподівання Ганнібала на військову допомогу місцевих племен не виправдалися.

У 202 р. до н. е. у битві під Замами римляни здобули вирішальну перемогу. Сицилія знову стала римською провінцією, влада Риму поширилася і на південь Іспанії. У Пів-

Контрибу́ція – грошові виплати, які накладає держава, що перемогла, на державу, що зазнала поразки.

нічний Італії були організовані нові колонії. Римляни почекали, поки Карфаген виплатить *контрибуцію* в 10 тис. талантів, а потім оголосили йому нову війну. *Третя пунічна*

війна (149–146 рр. до н. е.) була просто знищенням слабшого. Після трирічної облоги місто було захоплене.

Уже в часи Другої пунічної війни армії Риму воювали в різних кінцях Європи. У 148 р. до н. е. римською провінцією стала Македонія. У 146 р. до н. е. римляни захопили місто Коринф: Грецію було перетворено на римську провінцію Ахайя. Лише Спарті та Афінам було дозволено зберегти обмежене самоуправління. У 133 р. до н. е. римськими провінціями стали землі Пергамського царства (Мала Азія) й Іспанії.

Унаслідок завойовницьких війн Рим перетворився на найсильнішу державу, що зумовило зміни й у господарстві. По-перше, істотно зросла кількість рабів. По-друге, відбувалося безжальне пограбування провінцій: переможені сплачували величезні контрибуції й податки.

Однак постійні війни призводили до зубожіння селян, що підважувало боєздатність римського війська: втрата землі позбавляла права служити в легіоні. Ті, хто виступав за реформи в державі, обрали своїм лідером Тіберія Семпронія Гракха. У 133 р. до н. е. Гракх запропонував земельний закон, що обмежував розмір земельної ділянки. Надлишки землі держава вилучала та розподіляла між безземельними. Закон забороняв продаж та дарування цих наділів.

Невдоволені великі землевласники спровокували сутичку, під час якої Гракха було вбито. Справу Тіберія продовжив його молодший брат Гай Гракх. У 123 р. до н. е. його було обрано народним трибуном. Щоправда, незабаром і його вбили, тож реформа звелася нанівець.

Закон 111 р. до н. е. проголосив приватними власниками тих, хто на той момент володів державною землею. Це був перший у світі закон про приватизацію землі. Підсумком суспільних протистоянь стало схвалення реформи консула Гая Марія, яка перетворила римську армію з ополчення на найману. Відтепер римські громадяни, ставши до лав війська, отримували платню, а після закінчення служби – земельну ділянку.

Чому протягом IV–III ст. до н. е. римляни жили майже за безперервних війн? Про які війни ви довідалися? Чому римляни перемагали в цих війнах? Що спонукало братів Гракхів удатися до реформ? Як ці реформи позначилися на римському війську?

Досліджуємо

Прочитайте уривок з праці Плутарха. Поясніть, на яких законах ґрунтувалися реформи братів Гракхів. Як ці закони захищали права плебеїв? Якою є оцінка діяльності Гая Гракха в джерелі?

Із законів, які він запропонував на угоду народів та з метою послабити вплив сенату, один стосувався заснування колоній. Цей закон передбачав водночас і розподіл громадської землі між бідняками. Другий стосувався воїнів, зобов'язуючи видавати їм одяг коштом державної скарбниці, а також забороняв брати до війська осіб, яким не виповнилося сімнадцять років.

Закон про союзників надавав італійцям однакові права з римськими громадянами. Хлібний закон передбачав продаж хліба бідним за дешевою ціною. Судовий закон найвідчутніше підважував владу сенату. Потім Гай вніс ще й законопроект про нові колонії, про будівництво доріг і хлібних комор, причому сам керував цими роботами, сам за ними наглядав, анітрохи не втомлюючись ні від кількості, ні від важливості занять.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/o8OOnaX> або кодом, перегляньте анімацію про один день з життя римського воїна Сервія. Які деталі відео доповнюють інформацію про спорядження, організацію та побут римського війська, викладену в параграфі? Поясніть, яку думку втілено у вислові грецького поета «Війна є солодкою лише для тих, хто її не куштував», що ним розпочинається відео.

Поділіться міркуваннями з приводу того, в ім'я чого воював Рим у IV – середині III ст. до н. е. Які факти з обговорюваних на уроці доводять зв'язок між війнами і внутрішнім життям держав?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку: *Пунічні війни...*
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/ZVgLDQ1> або кодом та виконайте завдання онлайн.

За матеріалами уроку складіть хронологічну задачу, запропонуйте розв'язати її в загальному колі.

§ 45. Диктатура Гая Юлія Цезаря

Міркуємо Роздивіться монету із зображенням Юлія Цезаря. Пригадайте, що зображено на монетах Афін – поліса, який історики називають взірцем демократичної держави. Про що свідчить перше в Римі прижиттєве зображення людини на грошах?

Монета з портретом Юлія Цезаря

1. Як Юлій Цезар здобув владу в Римі?

На початку I ст. до н. е. прибічники правління сенату й противники реформ – *оптимати* – об'єдналися навколо представника давнього аристократичного роду, полководця Луція Корнелія Сулли. У 89 р. до н. е. його обрали командувачем армії для відсічі понтійському цареві Мітрідату VI Євпатору. Перемігши в тій війні, Сулла повернувся до Італії. Проти нього виступила наспіх зібрана армія *популярів* – тих, хто обстоював реформи в державі. 1 листопада 82 р. до н. е. відбулася битва між двома римськими арміями.

Диктатор – у Давньому Римі посадова особа, яку призначав сенат на шість місяців у випадку внутрішньої або зовнішньої небезпеки, що загрожувала державі. Диктатора було наділено необмеженою цивільною та військовою владою.

Сулла переміг і був проголошений *диктатором* без обмеження терміну. Майном знищених ворогів Сулла нагороджував своїх прихильників і солдатів, скасував закони, що їх раніше видали популяри. Він, зокрема, посилив роль сенату, передавши йому судові справи. Було також обмежено права народних трибунів.

Але в 79 р. до н. е. Сулла склав із себе повноваження, а наступного року помер.

Після диктатури Сулли внутрішні суперечки в Римській державі стали ще гострішими. Точилася громадянська війна в Іспанії, Мітрідат знову напав на римські провінції. У 74 р. до н. е. спалахнуло повстання рабів, яке очолив гладіатор Спартак. Виступ було придушено лише через кілька років зусиллями трьох римських армій.

У 60 р. до н. е. троє політиків Риму – Гней Помпей, Марк Красс та Юлій Цезар – утворили перший *тріумвірат*. Вони

поділили між собою керівництво провінціями й домовилися підтримувати один одного. Союз тримався передусім на військовій славі учасників. Помпей та Красс відзначилися в боротьбі з Мітрідатом та Спартаксом, а Цезар 58–50 рр. до н. е. завоював усю Галлію (сучасна Франція) і навіть переправився на Британські острови. Ці землі увійшли до складу Римської держави як провінція Галлія.

Гладіатори – у Римі так називали рабів, які виступали в боях для розваги римських громадян.

Тріумвірат – у Давньому Римі союз трьох політичних діячів задля захоплення найвищої влади.

У 53 р. до н. е. Марк Красс вирішив розпочати війну з могутньою Парф'янською державою. Проте військо Красса було розбите, а сам він загинув у бою. У тріумвіраті лишилося двоє: Помпей та Цезар. Помпей, наляканий успіхами Цезаря в Галлії, переконував сенат відкликати Цезаря із завойованих ним земель. У 49 р. до н. е. сенат ухвалив відповідний наказ.

У розпорядженні Юлія Цезаря було лише два легіони. Він розумів, що, перетнувши річку Рубікон, розпочне нову війну. Зваживши всі «за» та «проти», зі словами «Жереб кинуто!» він переправився через річку. Ця подія дала життя крилатому вислову «перейти Рубікон».

Несподівано Помпей залишив Італію та переправився в Грецію. Шлях на Рим було відкрито. Вступивши в місто, Цезар нікого не переслідував. Завдяки цій політиці «милосердя», як називав її сам Цезар, він швидко здобув багато нових прихильників. За кілька днів Цезар почав переправляти свою армію в Грецію, куди відвів військо Помпей. Тут, поблизу міста Фарсал, у 48 р. до н. е. відбулася битва двох видатних римських полководців, яка закінчилася перемогою Цезаря.

Укладіть переліки понять, географічних назв та імен, доречних у розповіді про те, як Юлій Цезар здобув владу в Римі. Скориставшись нотатками, перекажіть одне одному цей історичний сюжет.

2. Що було характерним для диктатури Юлія Цезаря?

Після поразки Помпей утік до Єгипту, де його вбили наближені царя Птолемея XIV. За три дні до Александрії прибув Цезар, який переміг вояків Птолемея і посадив на

египетський трон його старшу сестру Клеопатру. Через кілька місяців Цезар повів своє військо до Сирії проти понтійського царя, що загрожував римським провінціям в Азії. У серпні 47 р. до н. е., здобувши перемогу, Цезар надіслав найкоротший в історії звіт до Риму: «Прийшов, побачив, переміг». Згодом він придушив опір прихильників Помпея в Африці та Іспанії та завершив громадянську війну.

Диктатура Цезаря, встановлена в 46 р. до н. е., істотно відрізнялася від правління Сулли. Хоча за блискучі перемоги його було проголошено диктатором на 10 років, він щороку обирався консулом і діяв через органи влади республіканського Риму. Основною метою політики Цезаря

Плебс – від *плебеї*, простолюди.

було відновлення нормального життя держави. Він ухвалив закони про устрій міст у провінціях, про безплатну роздачу хліба *плебсу*.

Цезар намагався зменшити вплив сенату, налагодити роботу органів місцевого самоуправління, скоротити витрати, особливо на розкіш та марнотратство заможних, дати захист малозабезпеченим прошаркам населення. Для втілення цих заходів Цезар створив особисте угруповання, до якого належали Марк Антоній, Емілій Лепід та інші – переважно військові командири. Проте, як і кожний політик, Цезар не уник прорахунків. Політика «милосердя» зумовила появу в сенаті групи людей, які хотіли усунути його від влади. Саме ці сенатори поширювали чутки про прагнення Цезаря стати царем і перенести столицю з Рима до Александрії.

У березні 44 р. до н. е. під час засідання сенату Цезаря підступно вбили. Головними учасниками змови були Марк Юній Брут і Кассій Лонгін. За переказами, Цезар намагався чинити опір. Коли ніж для удару над ним заніс Брут, Цезар кинув фразу, що стала крилатою, – «І ти, Бруте?».

Загибель диктатора штовхнула державу в новий вир міжусобиць та війн.

Обчисліть, скільки років тому почалася диктатура Юлія Цезаря, скільки років тому закінчилася. Як відповів би римлянин на запитання: у якому році Юлій Цезар став диктатором? Які території завоював Юлій Цезар протягом 58–46 рр. до н. е.?

Досліджуємо

Розгляньте таблицю, у якій зазначено основні віхи правління Сулли та Цезаря. Поміркуйте, хто з диктаторів більше прагнув зберегти республіку.

Луцій Корнелій Сулла	Гай Юлій Цезар
<ul style="list-style-type: none"> • Сам себе проголосив диктатором • Спирався на сенатську олігархію • Належав до оптиматів • Переслідував своїх політичних противників • Ухвалював закони в інтересах знаті • Добровільно відмовився від диктатури 	<ul style="list-style-type: none"> • Диктатором став за рішенням сенату • Мав підтримку середніх та дрібних землевласників • Належав до популярів • Провадив політику «милосердя» • Ухвалював закони в інтересах середніх прошарків населення й плебсу • Був убитий під час засідання сенату

Обговорюємо

Прочитайте уривок з джерела. Яким постає Юлій Цезар з розповіді Плутарха? Які зі свідчень видалися вам найцікавішими? Чи маємо підстави довіряти характеристиці давньоримського історика? Як ви думаєте, чому він не розповідає про негативні риси характеру диктатора?

...Його здатності наражатися на небезпеку не дивувалися з огляду на його честолюбність, та всіх вражала його стійкість долати випробування понад власні тілесні сили, позаяк був він слабкої статури, з білою й ніжною шкірою, страждав від головного болю... Проте він не виправдовувався слабким здоров'ям, аби вести розманіжене життя. Навпаки, за ліки від слабосилості правила йому військова служба. Він прагнув частими походами, простим харчуванням, постійним перебуванням просто неба і в несприятливих умовах подолати свою кволість і загартувати тіло...

Розповідають, що, коли Цезар перейшов Альпи і їхав через якесь нужденне містечко з нечисленним населенням, друзі, сміючись, жартома запитали: «Невже й тут мають місце змагання за посади, суперництво за перше місце і чвари серед знаті?». На це Цезар цілком поважно відповів: «Щодо мене, то я волів би бути тут першим, ніж у Римі другим». Іншим разом, уже в Іспанії, читаючи на дозвіллі якусь книжку про Александра Македонського, Цезар надовго поринув у задуму, потім навіть пустив сльозу. Здивовані друзі запитали його про причину цього. Тоді він відповів їм: «Невже вам здається, що немає в мене підстави для смутку, якщо Алек-

сандр у моєму віці правив стількома народами, а я досі не здійснив жодного славетного подвигу?».

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/S8ORAKs> або кодом, перегляньте відео, у якому викладено цікаві факти про Юлія Цезаря. Поділіться враженнями та міркуваннями, чи маємо підстави вважати Юлія Цезаря видатною особистістю. Пограйте в загальному колі в гру «Чи правда?», узагальнивши відомості про Юлія Цезаря.

Що означають крилаті вислови: «жереб кинуто», «перейти Рубікон», «прийшов, побачив, переміг», «І ти, Бруте?»? Які події лежать у їх основі?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку: *диктатура Юлія Цезаря, громадянська війна, гладіатор...*
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/mVgLQPF> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про видатного римського оратора Цицерона. На основі отриманих відомостей та свідчень Плутарха складіть за поданою картиною розповідь про роботу римського сенату.

▲ Виступ Цицерона в сенаті [Цицерон викриває Катіліну].
Художник Ч. Маккарі. 1880 р.

Плутарх розповідає, що одного разу «...у сенаті Цицерон виголосив промову проти нового законопроекту і так налякав його укладачів, що вони не наважилися заперечити йому жодним словом. Коли ж вони взялися за справу знову, Цицерон нітрохи не розгубився... і не тільки провалив законопроект, а й примусив трибунів відмовитися від усіх інших планів – до такої міри їх вразило його красномовство».

§ 46. Створення Римської імперії. Правління Октавіана Августа

Міркуємо Роздивіться прикрасу. Припустіть, де на ній зображено Октавіана Августа. Чому поряд з Августом бачимо богиню Рому – уособлення міста Рим та всієї держави? Кого зображено на нижній частині прикраси? Поміркуйте, чи могли подібні зображення з'явитися в Греції за правління Перікла. Які зміни в управлінні Римом призвели до появи такого твору?

Камея (вирізьблене на камені зображення), що прославляє Октавіана Августа. I ст.

1. Як Октавіан став єдиним володарем у Римі?

Після смерті Цезаря влада перейшла до рук сенату, який поквапився укласти з Марком Антонієм угоду: усі розпорядження Цезаря залишилися чинними, його вбивць було помилувано. Невдовзі в Римі заявив про себе новий політичний діяч – родич Цезаря Гай Юлій Цезар Октавіан, якого Цезар усиновив незадовго до смерті та назвав у заповіті основним спадкоємцем.

У листопаді 43 р. до н. е. Октавіан, Марк Антоній та намісник в Іспанії Лепід створили *другий тріумвірат*, поставивши собі за мету покарати вбивць Цезаря. Через рік у Македонії тріумвірат переміг армію заколотників. Після цього Антоній залишився на Сході, а Октавіан відбув до Італії. Згодом Октавіан усунув від влади Лепіда та виступив проти Антонія, якому цариця Єгипту Клеопатра надала допомогу. У вересні 31 р. до н. е. між флотами Октавіана та Антонія відбулася битва біля мису Акцій. Антоній зазнав поразки – його армія перейшла на бік Октавіана.

Переслідуючи Антонія, Октавіан підійшов до мурів Александрії. Він пообіцяв залишити Клеопатру царицею в Єгипті та захистити її дітей, вимагаючи натомість видати Антонія. Але Антоній і Клеопатра наклали на себе руки. 1 серпня 30 р. до н. е. війська Октавіана вступили в Александрію. Єгипет став римською провінцією.

Після завоювання Єгипту та смерті Антонія Октавіан став єдиним, з необмеженою владою, володарем.

Принципát (з латинської *керівна роль*) – державний устрій у Давньому Римі в I ст. до н. е. – II ст. н. е., за якого зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала імператорові.

У 27 р. до н. е. на засіданні сенату Октавіан оголосив, що громадянські війни припинено, відновлено мир і що він відмовляється від влади. Сенатори, злякавшись відповідальності, стали благодіяти його не полишаючи державне кермо й висловили

згоду пристати на всі його умови. Так Октавіана проголосили довічним трибуном, консулом та цензором. У нових списках сенаторів ім'я Октавіана стояло першим: він став *принцепсом* – найавторитетнішим серед сенаторів, тим, хто визначав порядок денний, головував на засіданнях. Тож форму правління в Римі за Октавіана історики називають *принципатом*.

Октавіан мав найвищу військову владу – *імперій* (звідси – «імператор» як частина титулу принцепса), міг скликати народні збори та збори сенату, вносити законопроекти або накладати вето на закони. Згодом йому присвоєно титул верховного жерця, почесний титул Августа («поважний», «возвеличений богами»), трохи пізніше – титул «батька вітчизни».

Імператор Октавіан Август правив Римом від 27 р. до н. е. до 14 р. н. е.

Як постав другий тріумвірат і чому події 30-х років I ст. до н. е. називають новою громадянською війною? Чому правління Октавіана Августа називають принципатом? Чим ця форма правління відрізнялася від республіки?

Досліджуємо

Попрацюйте з історичною картою «Римська держава в I ст. до н. е. – II ст. н. е.» (знайдете її на форзаці підручника). Визначте території, які римляни завоювали за Октавіана Августа, назвіть нові провінції, які постали за часів його правління.

2. Якою була внутрішня та зовнішня політика Октавіана Августа?

Октавіан Август постійно наголошував, що він лише відновив Римську республіку. Але насправді він створив нову форму управління державою. Римська знать підтримувала

нові порядки, бо вбачала в них силу, здатну придушувати повстання рабів і припиняти громадянські війни. Нова держава стала називатися *Римською імперією*. Від часів Октавіана Августа всіх правителів Римської держави називали *імператорами*.

Август запровадив нові посади – префекта Рима і префекта преторіанської гвардії. Префекта Рима обирали із сенаторів, до обов’язків цього посадовця належало наглядати за порядком у місті. Префект преторіанської гвардії командував охороною імператора.

Було підвищено платню солдатам і офіцерам. Як головнокомандувач армії Август керував провінціями, де перебували війська (імператорські провінції). Він призначав намісників, які командували гарнізонами. Сенату для управління було надано спокійніші й розвинутіші провінції. Їх називали *сенаторськими провінціями*.

За Октавіана Августа західний кордон Римської держави досяг Атлантичного океану й пролягав по Рейну. Північні кордони сягнули Дунаю, де було створено нові провінції. Кордони на сході посунули до річки Євфрат та Парф’янського царства, з яким імператор уклав мир.

Август зажив неймовірної популярності – римляни назвали його найщасливішим принцепсом. Він виправдав їхні надії. Октавіан роздавав гроші плебсу та землі легіонерам, відновлював храми й відбудовував Рим. Він піклувався про звичаї й шанував традиції римлян. Його оспівували поети та історики, звеличували скульптори. Це й не дивно, адже Август був покровителем тих митців, які вміли йому догодити. Найулюбленішими поетами за доби Октавіана були Вергілій та Гораций. Зокрема, Вергілій уславив імператора Октавіана Августа, утіливши ідею його божественного походження. Узявши за взірць гомерівську «Іліаду», він написав поему «Енеїда», у якій ішлося про пригоди троянського героя Енея. Після втечі з Трої Еней, нащадком якого і був Октавіан, перебрався до Італії, де заклав нову державу. За часів правління Октавіана жив видатний римський історик Тит Лівій – автор «Історії Рима від заснування міста», що складалася зі 142 книжок.

Як відповів би римлянин на запитання: у якому році почалося правління Октавіана Августа? Обчисліть, скільки років воно тривало.

Обговорюємо Прочитайте уривки з твору Светонія. За *Текстом 1* поясніть, чому Августа називають будівничим Рима. Навіщо імператор розбудовував столицю? Як, на вашу думку, мали ставитися мешканці Рима до Августа? За *Текстом 2* зробіть висновки про спосіб життя, здоров'я, риси вдачі правителя Риму. Яку цінну інформацію про повсякденне життя римлян містить уривок?

Текст 1

Август так відбудував місто, що мав підстави пишатися тим, що прийняв Рим цегляним, а залишає мармуровим; і він зробив усе, що може передбачати людський розум для безпеки міста на майбутні часи... Громадських будинків він вибудував дуже багато; з них найважливіші – форум із храмом Марса, святилище Аполлона на Палатині, храм Юпітера Громовержця на Капітолії...

Усе місто він поділив на округи й квартали, наказавши, щоб округами відали за жеребом посадові особи щороку, а кварталами – старости, яких обирали з місцевих мешканців. Для охорони від пожеж він розставив пости й запровадив нічну варту, для запобігання повеням розширив і очистив русло Тибру, за багато років занесене сміттям і звужене обвалами будівель.

Текст 2

За обідом бувало три зміни, якнайбільше – шість; усе подавалося без особливої вишуканості, але з найбільшою привітністю. Свята й урочистості влаштовував він з більшою пишністю, а іноді – тільки жартома. Що ж до їжі, то їв він дуже мало й невибагливо. Любив грубий хліб, дрібну рибу, вологий сир, відтиснутий руками, зелені фіги другого збору; під'їдав і в передобідні години, коли й де завгодно, щойно зголодніє. Дуже піклувався про своє слабе здоров'я. Насамперед, він рідко купався: натомість зазвичай обтирався олією або розпарювався перед відкритим вогнем, а потім обливався водою кімнатної температури або підігрітою на сонці.

...Ніколи не говорив ні перед сенатом, ні перед народом, ні перед військом, не обміркувавши й не склавши свою промову заздалегідь, хоча не позбавлений був здатності говорити й без підготовки.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/N8ORMou> або кодом, перегляньте відеореконструкцію Рима часів імперії. Що найбільше вразило в побаченому? Як у відео передано ускладнення суспільного життя від цивілізації до цивілізації (у порівнянні з переглянутими раніше реконструкціями)? У якій давній столиці ви хотіли б побувати? Що хотіли б довідатися, потрапивши до Рима часів Октавіана Августа?

Узагальніть матеріал уроку, висловивши міркування про те, чому Октавіана Августа, а не Юлія Цезаря називають засновником імперії.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/IVgLOAq> або кодом та виконайте завдання онлайн.

У короткому есе визначте роль Октавіана Августа в історії Риму, дайте йому оцінку як людині та державному діячеві.

§ 47. Організація влади в Давньому Римі: від республіки до імперії

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Як можете витлумачити крилатий вислів «хліба і видовищ»? Якої групи населення Давнього Риму стосувалася ця настанова? Підтвердіть фактами з матеріалів попередніх уроків, як володарі Римської держави в різні часи намагалися втілювати її.

Роздавання хліба міській бідноті.
Фреска з Помпеї

Від першої половини I ст. до н. е. Римська держава почала утримувати незаможних плебеїв, яким щодня видавали півтора кілограма хліба. Відомо, що Октавіан Август утримував 200 тис. незаможних мешканців Рима.

1. Як була організована державна влада за часів республіки?

У Римі населення поділялося на три верстви: нобілі (знатні, найбагатші громадяни-землевласники), вершники (торгівельно-ремісничі знаті та землевласники середньої руки) та плебс («народ»). Найбідніших римських представників плебсу називали *пролетарями* (від латинського слова «пролес» – «діти, нащадки») – єдиним багатством цих людей були їхні власні діти. Прикметно, що кордони між верствами в Давньому Римі не були жорсткими: син нобіля міг стати вершником або, навпаки, син представника плебсу міг посісти горішні щаблі суспільної піраміди.

Говорячи про суспільний лад своєї держави, що за ознаками нагадувала грецький поліс, римляни вживали слово «цивілізований», яке походило від поняття *цивітас* – «громада». Вони мали народні збори («комісії») двох типів: центуріатні та трибутні. Обидва типи передбачали участь усіх громадян в ухваленні рішення. Римські громадяни голосували ногами: вони переходили через спеціальні містки, а контролери рахували всіх, хто здійснив цей перехід, віддаючи голос «за».

Народні збори обирали керівні посади («магістратури») й ухвалювали закони. Найвищими в державі були посади: 1) двох консулів (були вповноважені командувати армією та втілювати в життя ухвали народних зборів); 2) народних трибунів (захисників прав римських громадян); 3) цензорів (відповідальних за власність громади та дотримання моралі); 4) преторів (відповідальних за здійснення судочинства). Нижчими були посади еділів (чиновників поліцейської магістратури) та квесторів (скарбників і слідчих).

Усі посади в Римі були виборними (посадовців обирали здебільшого на рік) та неоплачуваними. Особливістю римського громадського життя було те, що всі посади дублювалися – їх було зазвичай дві або й більше.

Важливим органом управління в державі був римський сенат, який діяв від доби царського Риму, хоч із часом його повноваження змінилися. Він керував зовнішньою політикою та фінансами. У кризові періоди, за рекомендацією сенату, римляни могли замінити двох консулів посадою диктатора. Диктатор міг обіймати свою посаду лише пів року.

На які верстви поділялося населення Давнього Риму? Чим цей поділ відрізнявся від поділу на касты в Давній Індії? Назвіть важливі посади в римській державі та поясніть, кого і як на них призначали (спробуйте укласти відповідну схему).

Досліджуємо

Прочитайте уривки з праць римського політика, оратора та філософа Цицерона. Як давні римляни уявляли відносини громадянина та держави? Про який «борг» громадян державі пише Цицерон? Що, на думку Цицерона, лежить в основі суспільного життя: інтереси громадян чи інтереси держави? (Свою відповідь підтвердіть словами з джерела.)

...Батьківщина породила, а точніше, виховала нас не для того, щоб... задовольняти наші примхи, створюючи для нас прибуток, щоб ми жили, байдикуючи й ледаруючи. Породила вона на користь собі, поборгувавши нам чимало й до того ж найкращих спроможностей нашого духу, розуму, мудрості. А для наших особистих потреб виділила лише стільки, скільки залишається після задоволення її власних потреб.

...Але якщо народ зберігає свої права, то, кажуть вони, це найкращий стан, сама свобода, саме благоденство, бо він – пан над законами, над правосуддям, над справами війни і миру, над союзними угодами, над правами кожного громадянина й над його майном. На їхню думку, тільки такий лад і називається з повним правом *державою*, тобто справою народу.

2. Які зміни в управлінні державою відбулися за доби імперії?

Хоч Октавіан завзято наголошував, що, здобувши владу, відновив республіку, державні органи за його правління зазнали помітних змін. Майже всі магістратури перейшли під контроль імператора, який, власне, призначав людей на посади. Перестали скликати народні збори, сенат перетворився на дорадчу раду при імператорі.

Щоб догодити Октавіанові Августу, його соратники Гай Меценат та Марк Агріппа підтримували заходи з *пропаганди*, за допомогою яких впливали на суспільну думку, забезпечуючи популярність імператора серед населення. Людей переконували, що живуть вони не в монархічній системі, а влада продовжує плекати республіканські традиції, що Август не узурпував владу, а просто має великий авторитет і досвід. При цьому будь-яку дію проти нього витлумачували як дію проти римського народу, який обрав собі такого

Пропаганда (латинською – *propaganda*, дослівно – «яка підлягає поширенню (віра)», від *propago* – «поширюю») – вплив на свідомість громадян задля нав'язування їм певних поглядів, що не відповідають дійсності. Окремі елементи пропаганди були властиві і державам Давнього Сходу, і елліністичним державам, але найбільшого поширення вона набула в Римі.

правителя, тобто як таку, що веде до державної зради.

Зміни в керуванні державою ґрунтувалися на ідеї «Римсько-го всесвіту». Октавіан Август уявляв Римську імперію як єдиний, злагоджений бюрократичний механізм, яким керували з центру, тобто з Рима. Рим, у якому мешкало понад 1 млн людей, було поділено на 14 районів, кожен з яких очолив прокуратор. Усі прокуратори підкоря-

лися префекту столиці, який керував також когортами міської варти, пожежниками, таємними агентами. Модель влади в столиці було поширено на всю імперію, поділену на провінції. На чолі кожної провінції перебувала римська адміністрація. Вона збирала податки, контролювала дотримання законів, опікувалася фінансами, будівництвом тощо. Римські намісники (прокуратори) керували життям на місцях з волі імператора, що їх призначав.

Що означає ідея «Римський всесвіт» і як її було реалізовано в організації влади в імперії? Чому за часів Октавіана Августа набуває поширення пропаганда? Поділіться припущеннями, що могло слугувати засобом пропаганди.

Обговорюємо

Прочитайте замітку та уривок із поезії Горація «Римській державі». Які особливості керування Римською імперією дали підстави поетові порівнювати державу з кораблем? Як цей образ пов'язаний з особою керманича імперії? Поділіться припущеннями, що мав на увазі Горацій, коли застерігав державу-корабель від бурхливих хвиль. Спираючись на матеріал параграфа, поясніть, до чого закликає Горацій настановою «кидай якорі».

Текст 1

Горацій Квінт Флакк (65–8 рр. до н. е.) – найпопулярніший поет доби Октавіана Августа. Він написав понад 160 поезій, і всі вони дійшли до нас. Мову його творів уважали взірцевою, тож за наступних історичних епох і католицькі ченці, і середньовічні студенти, і гімназисти XIX ст. вивчали латину за його віршами. Горацій поряд з офіційними вірша-

ми-листівками, у яких звеличував Августа, називаючи його богом, складав також «Сатири», де дотепно викривав вади римського суспільства.

Текст 2

О кораблю, вважай, знову помчать тебе
В море хвилі буйні... Що ти?.. Вертай назад,
Кидай якорі...

Пізнайкам

Прочитайте замітку та поміркуйте, як пов'язані підтримка митців Гаєм Меценатом і пропаганда. Чим догодили імператорові Вергілій та Горацій?

Найулюбленішими поетами за доби Октавіана були Вергілій та Горацій. Ці митці стали придворними імператорськими поетами, творячи під наглядом друга імператора Гая Мецената. Сьогодні «меценатом» називають людину, яка матеріально підтримує розвиток культури. Гай Меценат подарував Вергілію маєток замість того, який у нього відібрали раніше, Горацію – невелику, але гарну віллу.

Вергілій пише «Енеїду» в оточенні муз. Поряд з поетом муза історії Клію й муза трагедії Мельпомена. Мозаїка. Кінець II – початок III ст.

Узагальніть матеріал уроку трьома реченнями. Які латинські з походження слова, що стосуються суспільного життя, уживані і в сучасних мовах? Про що свідчить цей факт?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/MVgLJOh> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Намалюйте емблему, що уособлює державну владу в Давньому Римі часів республіки та імперії. Прокоментуйте (усно) відмінності в малюнках.

§ 48. Людина в правовій та політичній системі Давнього Риму

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Як ви думаєте, про що свідчить символічне значення вогню у храмі Вести? Пригадайте відомі вам історичні факти, які свідчать про те, що права і обов'язки людей у Давньому Римі змінювалися на шляху від республіки до імперії. Поділіться міркуваннями про те, чи однаково цінними для держави за давньоримськими уявленнями були представники різних суспільних прошарків.

Реконструкція храму богині Вести в Римі

У круглому храмі Вести на римському форумі, який спорудив, згідно з переказом, Нума Помпілій, другий цар Давнього Риму (друга половина VIII – перша половина VII ст. до н. е.), не було статуї богині, але постійно пломенів вогонь, за яким стежили весталки. Вогонь цей – символ стійкості римського народу. Згасання вогню вважалося передвісником нещастя для Риму.

1. Що визначало місце людини в політичній та правовій системі Давнього Риму?

Місце конкретної людини в римському суспільстві визначалося з народження. Імперія складалася з підкорених країн та племінних територій, перетворених на провінції. Після захоплення кращу землю забирали на користь переможців-римлян. На цих землях іноді оселялися ветерани римської армії. Решту земель передавали в оренду місцевим жителям, які сплачували за неї податки. Мешканці підкорених територій чинили опір свавіллю римської адміністрації, сприймаючи римлян як ворогів.

Ви вже знаєте, що італійське селянство було основою римської армії, яка до кінця II ст. до н. е. формувалася як народне ополчення. Майже безперервні війни, які вів Рим у III–II ст. до н. е., надовго відривали селян від землі, що призводило до розорення дрібних селянських господарств. Зможні землевласники скуповували занедбані ділянки, об'єднували їх у величезні маєтки. Для роботи в них використовували рабів, здобутих у численних військових походах. Через роз-

виток великих рабовласницьких маєтків дрібні селянські господарства розорювалися, не витримуючи конкуренції.

Найбільша відмінність у правах була характерна для вільних громадян та рабів. Вільні люди користувалися всією повнотою громадянських прав, раби ж належали римським сім'ям (фаміліям) як їхній інвентар. Проте за часів імперії відносини рабів з рештою суспільства стали складнішими. Якщо раб отримував земельний наділ від господаря для обробітку, він вів самостійне господарство. Такий раб міг мати своїх рабів. Кількість рабів, яких пани відпустили на волю, зростала. Їхнє місце в суспільстві в подальшому залежало від соціального статусу їхнього пана. Наприклад, вільновідпущеники імператорів отримували посади міністрів, дорівнюючись суспільним положенням та статками до верхівки римського суспільства.

Такі зміни засад, що визначали місце людини в римській державі, особливо гостро переживали римські громадяни. Праці провідних істориків та політиків того часу (Цицерона, Корнелія Тацита і Тіта Лівія) просякнуті тугою за старими республіканськими чеснотами. Імперія не потребувала більше вільних і гідних особистостей, натомість охоче залучала на службу слухняних виконавців волі імператора. Унаслідок цього згасла колишня політична активність: перестали скликати народні збори, припинилися вибори магістрів тощо. Все це призвело до того, що римляни почали шукати заміну в повсякденному житті, яка, однак, не могла бути повноцінною. Зводилася вона здебільшого до стихійних зібрань у шинках та заїжджих дворах, ремісничих гуртах.

Контролю над населенням та ефективному керуванню державою мало слугувати законодавство. Римляни завершили формування розгалужених правових норм. Від початку вони ґрунтувалися на переконанні, що право є інструментом справедливості, яку розуміли так: «Справедливість полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому належить». Римські правові норми обстоювали рівність усіх громадян перед законом.

Формуючись упродовж тривалого часу, римське право мало кілька галузей, а саме: цивільне право, право народів, преторське право. Римське цивільне право постало з найдавніших правових норм, які регулювали майнові відносини між римськими громадянами. Публічне право стосувалося інтересів держави.

Ділові відносини римлян з провінціалами зумовили впровадження посади претора (тобто магістрату) для іноземців, до повноважень якого належав розгляд суперечок між ними самими, а також між римськими громадянами та іноземцями. Так виникла ще одна галузь римського права – право народів.

Чи однаковими були права та обов'язки представників різних шарків римського населення? Як вони змінювалися впродовж історії? У становищі якої суспільної групи відбулися найістотніші зміни за періоду імперії? Як формувалося римське право?

Обговорюємо

У межах римського права були сформульовані чотири заповіді юриста: *dic, dus, fuc, fer* (говори правду, веди справу чесно, роби потрібне, стійко перенось труднощі), які не втратили актуальності до сьогодні. Обмінюйтеся думками про те, які обставини суспільного життя посприяли формулюванню цих настанов. На яких моральних цінностях вони ґрунтуються?

2. Як вплинули війни Риму II ст. до н. е. на господарське й суспільне життя?

Завойовницькі війни спричинили істотні зміни в господарстві Риму. Передусім різко зросла чисельність рабів, кількість яких обраховувалася сотнями тисяч осіб. Крім полонених, рабами часто ставали люди, які не могли своєчасно повернути борг. Адже законом заборонялося перетворювати на раба лише римського громадянина. Житель провінції міг бути проданий в рабство за борги.

Працю рабів застосовували в копальнях, у ремеслі та сільському господарстві. Період, коли кількість рабів у виробництві переважила результати роботи вільних виробників, називають *періодом класичного рабства*. Подібна система вперше виникла в Греції після греко-перських війн, однак проіснувала недовго – менше двох століть. У Римі період класичного рабства тривав від II ст. до н. е. до II ст. н. е., що забезпечило перехід від економіки, заснованої на дрібному селянському господарстві, до економіки латифундій та вілл, основною робочою силою яких стали раби.

Ще одним наслідком війн був визиск провінцій. На переможених накладали величезні грошові виплати – контрибуції. З нових провінцій вивозили коштовності, наприклад, тільки з Іспанії за шість років було вивезено 65 т срібла і 1,6 т золота.

Право збирати податки з населення провінцій продавалося на аукціоні, тобто на торгах. Спочатку таке право мали лише нобілі. Вони вносили певну суму в державну скарбницю, а потім здирали з місцевих жителів значно більше грошей.

Завоювання Сицилії та Африки призвело до падіння цін на хліб. Тепер вигідніше стало торгувати вином та оливковою олією. Але для невеликих селянських господарств така зміна була смертельною.

Масове розорення селян зумовило появу чисельної верстви збіднілих громадян, що втрачали земельні угіддя та тікали в міста, особливо в Рим. Там, як ви вже знаєте, безкоштовно роздавали хліб, звільняли від податків та пропонували гроші за голос під час виборів, що й приваблювало знедолених.

І хоч як погіршилося становище селян, це не стало перешкодою для піднесення сільського господарства в II–I ст. до н. е. Застосування добрив, багаторазова оранка, догляд за полем унаслідок залучення праці рабів сприяли зростанню врожаїв. Особливо прибутковими були виноробство, маслинництво, садівництво. Біля великих міст виникали господарства (вілли), що спеціалізувалися на постачанні молока, сиру, птиці, м'яса, фруктів та овочів.

Розвивалися й ремесла. Розкопавши Помпею та Геркуланум, учені дізналися, що невеликі майстерні були чи не в кожному дворі. У таких майстернях виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи й глини, вироби із заліза й скла, найрізноманітніші інструменти – хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні, ваги тощо.

Які наслідки мала завойовницька політика Риму для суспільного та господарського життя? Що передбачала система класичного рабства? Як зростання чисельності рабів вплинуло на суспільне життя? Які наслідки мало в господарстві?

Досліджуємо

Прочитайте фрагмент з праці державного діяча та письменника Марка Порція Катона. Зробіть висновок про галузі господарства в римському рабовласницькому маєтку. Чому, на думку Катона, справжній господар – той, що продає, а не той, що купує? Знайдіть у джерелі підтвердження думки, що добробут маєтку залежить від відповідальності господаря.

Коли ти спитаєш, який маєток найкращий, то я скажу так: сто югерів з різноманітним ґрунтом, у найкращому місті –

по-перше, з виноградником, коли вино хороше і коли вина багато, по-друге, з поливним городом; по-третє, з верболозом; по-четверте, з маслиновим садом; по-п'яте, з лукою; по-шосте, з хлібною нивою, по-сьоме, з лісом, де можна різати листя на корм худобі, по-восьме, ліс з деревами, що дають жолуді... Рабам не повинно бути погано: вони не повинні мерзнути й голодувати...

Потрібно перевірити кількість грошей і хліба, те, що підготовлено для годівлі худоби; кількість вина, олії; що продано, що виручено, що залишилось, що можна продати... Господар повинен розпорядитися роботами... Він повинен здійснити продаж: продати олію, якщо добра ціна, вино, продати надлишки зерна, старих волів, немічну худобу, немічних овець (вовну, шкури, старий віз, старі залізні знаряддя), пристаркуватого раба, хворого раба і взагалі продати все, що непотрібне. Господар повинен прагнути продавати, а не купувати.

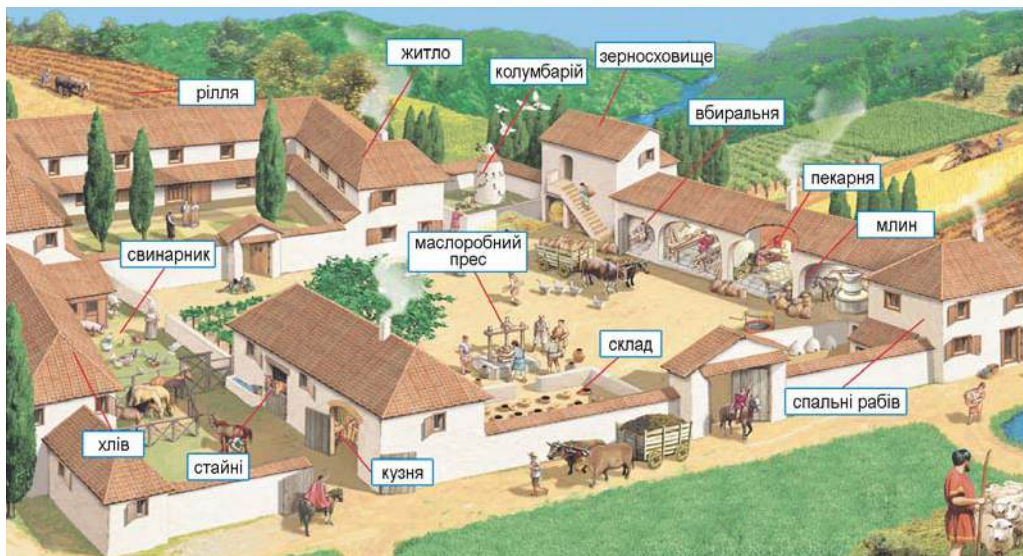
Узагальніть матеріал уроку міркуваннями про те, як можна визначити суспільство Давнього Риму – за аналогією до того, що суспільство давніх греків визначають як суспільство дозвілля.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/LVgLBNb> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Скориставшись ілюстрацією, складіть розповідь про життя мешканців римського рабовласницького маєтку.

§ 49. Родина та освіта в Давньому Римі

Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Які моральні цінності родинного життя втілено в пам'ятці? На підставі чого зробили цей висновок?

На мармуровому рельєфі саркофага – усі етапи виховання хлопця. Ліворуч мати годує немовля. Потім батько за традицією піднімає його, визнаючи своїм. Згодом хлопець їде на колісницю, запряженій віслюком; наприкінці юнак декламує батькові вивчений урок.

1. Які давньоримські традиції визначали родинне життя та виховання дітей?

Створюючи сім'ю, юні римляни практично були позбавлені права вибору. Чоловіків та дружин зазвичай дітям обирали батьки. Поширеним явищем були шлюби за розрахунком. Приміром, відомий оратор Цицерон після 37 років подружнього життя розлучився й узяв шлюб удруге, щоб запобігти розоренню.

Новонароджене немовля клали до ніг батька. Той повинен був узяти його на руки, щоб продемонструвати, що приймає маля у свою сім'ю. На восьмий день після народження дівчинці (а хлопчику – на дев'ятий) давали ім'я та особливий амулет, який мав захищати дитину від злих духів.

Діти здобували освіту залежно від статків батьків. Найбідніші не вчилися взагалі. Зamoжні віддавали дітей до початкової школи. Більшість учнів закінчувала її в 11 років. Подальшу освіту здобували вдома.

У римських початкових школах здебільшого був лише один клас з 12 учнями. Учителями найчастіше були раби-греки. Багаті батьки тримали раба-педагога. Він супроводжував дитину до школи й наглядав за нею під час занять. Решта римлян посилала дітей на форуми, які були місцями

громадських зібрань, до елементарних, або тривіальних, шкіл. Назва цих шкіл походить від латинського слова *truvium*, тобто «перехрестя», оскільки вони розташовувалися прямо на перехрестях доріг, у крамницях чи майстернях ремісників. Це були початкові школи, відвідувати які мали право і хлопчики, і дівчатка із 7-річного віку. Навчання в тривіальних школах тривало близько двох років, упродовж яких діти опановували найпростіші навички читання, письма, рахунку.

Лише незначна частина дітей могла відвідувати *грама-тику* – так називали середню школу. Там вивчали історію, філософію, географію, геометрію, музику та астрономію. Одним із завдань цього етапу навчання була підготовка до занять з учителем красномовства. Особливим предметом була грецька мова: справді освіченою людиною в Римі вважали лише того, хто її знав.

▲ Учитель з трьома учнями. Давньоримський рельєф

Отримавши можливість навчатися далі, підліток віком 13–14 років вирушав до Греції. У Греції навчалися в Афінах та на острові Родос у найкращих учителів. Це навчання коштувало дуже дорого, але воно давало змогу зробити політичну та юридичну кар'єру.

За часів Давнього Риму з'явилися перші підручники. Тоді ж було укладено перші енциклопедії, які були збірками відомостей про мистецтво і науки.

Для дітей римської знаті в Римі діяли також своєрідні освітні центри – колегії юнацтва. Військовий вишкіл молодь Риму здобувала в легіонах і школах вершників.

У чому особливості родинного життя в Давньому Римі? Де і як римляни здобували освіту? Які факти з тексту свідчать про наступність давньогрецької та давньоримської систем освіти?

Досліджуємо

Прочитайте уривок із праці давньоримського оратора Луція Сенеки (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) «Моральні листи до Луція». Про цінність чого для людини розмірковує філософ? Знайдіть у тексті афоризми, що передають основну думку викладених настанов. Чи вважаєте слушними міркування мислителя для сучасного життя? Як навчання риторики, або красномовства, було пов'язане з особливостями суспільно-політичного життя Давнього Риму?

Так і роби, мій Луцілію: відвойовуй себе для себе самого, а час, який досі або забирали в тебе, або викрадали, або сам він утікав, збирай і бережи... Приглянься – і побачиш: величезна частина життя пропадає в тих, хто робить щось не так, як треба, чимала – у тих, хто взагалі нічого не робить, а вже все життя – у тих, хто робить не те, що треба. Отож роби, мій Луцілію, як пишеш: охоплюй усі години. Запанувавши над сьогоднішнім днем, не так залежатимеш од завтрашнього. Життя, поки його відкладаємо, минає. Все, Луцілію, чуже нам, один тільки час – наша власність. Але саме цього володіння позбавляє нас будь-хто, кому лиш заманеться. Така вже нерозумність усіх смертних: отримавши нікчемну дрібницю, яку легко відшкодувати, вони почують себе у боргу; хто ж забрав час – а його і вдячна людина не годна повернути! – той боржником себе не вважає!..

2. Яким у Давньому Римі було становище жінок?

Суспільна роль римлянок помітно відрізнялася від тієї, яку відігравали в грецьких державах, крім Спарти, еллінки. Римська жінка почувалася господинею дому. Чоловіки в родині зобов'язані були її поважати і цінувати. Особливо це стосувалося дружин імператорів. Октавіан Август, приміром, навіть складав конспект своїх розмов з дружиною Лівією, щоб не прохопитися чимось недоречним.

Про права жінок у Давньому Римі свідчить можливість для них освіти. Дівчата отримували початкову освіту нарівні з хлопцями, до того ж їм ніхто не забороняв учитися далі. Крім цього, жінки могли вільно відвідувати громадські місця. Римлянки організовували свої клуби, у яких іноді розв'язували навіть державні питання. Наприклад, на

одному з таких зібрань жінки вирішили віддати всі свої прикраси в державну скарбницю, щоб підтримати армію під час війни.

Особливе місце в суспільстві належало весталкам – жрицям богині Вести, які повинні були оберігати негасимий священний вогонь. Цей вогонь, як ви вже знаєте, був символом держави.

▲ Скульптура римлянки із зачіскою «а ля Октавіа»

▲ Фреска із зображенням знатної жінки з Геркуланума

▲ Фігура знатної етрусської жінки на саркофазі

В історичних джерелах є чимало згадок про те, що Рим своєю величчю зобов'язаний не менше чеснотам жінок, аніж мудрості законодавців і хоробрості війська. Благання дружини і матері допомогли видатному давньоримському полководцеві Коріолану врятувати республіку. Намови честолобної дружини надихнули консула Ліцінія на ухвалення важливих законів, які довершили тріумф римської демократії. Останніх героїв римської республіки, обох братів Гракхів, виховала і підтримувала порадами славна мати Корнелія.

Римське право захищало майнові права жінок: римлянки фактично були повноправними володарками свого майна, а чоловіки не могли самовільно розпоряджатися приданим дружин. У Давньому Римі були дозволені розлучення.

Які факти доводять, що жінки в Давньому Римі користувалися значно більшими правами, ніж у державах Давнього Сходу та Греції?

Обговорюємо

Обміркуйте джерело, відповівши на три «Чому?»: 1. Чому поширеність епітафій (написів на могилах), присвячених жінкам, свідчить про становище жінок у Давньому Римі? 2. Чому поданий текст адресований перехожому? 3. Чому в переліку чеснот, за які автор тексту

складає шану небіжчиці, першою названо «приємну мову»? Узагальніть обговорення міркуваннями про те, яка роль у плеканні шанобливого ставлення до жінок у Давньому Римі належала традиціям.

Перехожий, я хочу тобі сказати лише кілька слів. Затримайся і читай. Бачиш тут могилу доброї жінки. Родичі назвали її Клавдією. Вона любила свого чоловіка душею, мала двох синів, одного залишає на землі, другого сама поховала. Мова її була приємною, хода поважною, вона берегла будинок, пряла шерсть. Я сказав. Продовжуй свій шлях.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/q8J0ZIX> або кодом, прочитайте замітку про дитячі розваги в Давньому Римі. Звідки історики довідалися про них? Поділіться в загальному колі фактами, що найбільше вразили. Які з дитячих ігор, що ними бавилися римські хлоп'ята та дівчатка, збереглися до сьогодні?

▲ Фрагмент римського барельєфа із зображенням дітей

Що в матеріалах параграфу зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Складіть перелік понять, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/SVgL4tA> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Роздивіться ілюстрацію на с. 210. Оберіть один з предметів, про викладання яких у Давньому Римі ви довідалися, та складіть можливий діалог під час його вивчення між героями зображеної сцени.

§ 50. Традиції повсякденного життя в давньоримському суспільстві

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, як відчувала себе людина з провінції, якій випадала нагода побувати в Римі. Чи мав підстави давньоримський поет називати Рим «містом семи пагорбів та всієї землі володарем»? Пригадайте з попередніх уроків, хто з римських володарів особливо дбав про розбудову столиці.

▲ Фрагмент макета давнього Рима

1. Які особливості мало міське життя в Римі?

Рим часів імперії, як і належить світовій столиці, приголомшував величиною та красою. Місто вражало сучасників розмірами (з жодного боку воно не мало чітких кордонів) та кількістю споруд – храмів, палаців, житлових будинків. Чисельність населення Рима часів імперії сягала мільйона осіб. Були окремі квартали, де проживали сирійці, фінікійці та представники інших народів. З 14 районів столиці один належав євреям.

Рим відзначався дуже щільною забудовою, тому будинки в декілька поверхів були життєвою потребою. На вулицях часто виникала така тіснява, що інколи забороняли в денний час їздити містом в екіпажах та возами, за винятком возів будівельників. Стічні води зливалися в каналізаційні труби й потрапляли до центрального каналу. Чисту воду подавали

спеціальними глиняними та свинцевими трубами, прокладеними по мостах-акведуках або під землею. Для накопичення води використовували величезні цистерни.

Навколо ринків скупчувалися невеличкі майстерні, крамниці та пекарні. Вони здебільшого належали грекам, жителям Сходу та вільновідпущеникам. Найпоширенішими були майстерні, де виготовляли предмети побуту, ювелірні та ковальські вироби. Розташовувалися вони на перших поверхах житлових будинків.

Заможні римляни жили у власних одноповерхових, з усіма вигодами будинках-особняках – їх називали *домусами*. Бідніші городяни мешкали в багатоповерхових, багатоквартирних будинках – *інсулах*, оселяючись у кімнатах на горішніх поверхах. Що вищий поверх, то бідніші люди там проживали. Інсули часто будували з неякісного матеріалу й до того ж поспіхом, тому вони нерідко завалювалися або горіли. За підрахунками, які провели в 350 р., у Римі було 44 173 інсули й лише 1782 приватні будинки.

У середмісті Рима розташовувалася головна площа – *форум*. Ще за часів республіки форум виконував роль торгового центру та місця, де відбувалися найважливіші події громадського життя. Саме тут збирали народні збори, відзначали релігійні свята тощо. Попри те, що Юлій Цезар та правителі Рима часів імперії розбудували нові форуми (форум Цезаря, Августа, Веспасіана, Траяна), старий форум незмінно залишався осередком суспільного, ділового та релігійного життя. Імператори забудовували його новими спорудами: храмами, громадськими будівлями, арками, колонами, прикрашали статуями.

Як було забудовано Рим часів імперії? Складіть розповідь про особливості життя в Римі. Чим життя в Римі відрізнялося від життя в інших давніх столицях?

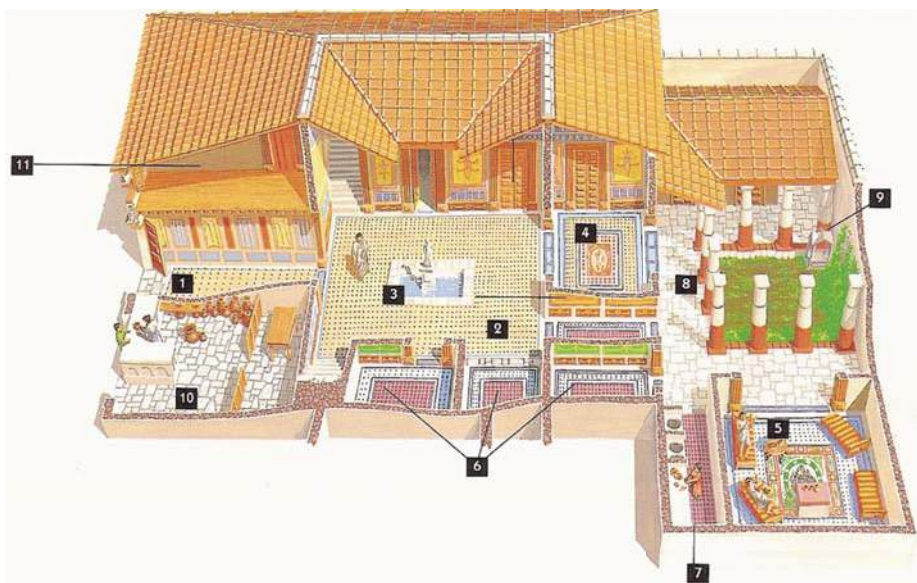
Досліджуємо

Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрацію. Скориставшись описом домуса, поясніть відповідно до цифр призначення приміщень будинку.

Домуси виходили на вулицю глухими стінами. Через передпокій мешканці потрапляли в парадний зал будинку – *атрій*, де приймали відвідувачів та гостей. Атрій був най-

Акведук (від латинських слів *aqua* – «вода» й *duco* – «веду») – арковий міст, яким прокладали водогін через річки, шляхи, яри.

ошатнішою частиною будинку. Тут був отвір у центрі даху, під яким розташовувався басейн для дощової води. Кілька приміщень, які оточували атриум, – це спальні. Поряд зі спальнями та кухнею розташовувався бенкетний зал, де мешканці будинку їли, лежачи на ложах. Подалі від гучного атрию розташовувався відкритий внутрішній двір, де родина проводила вільний час, – тут був невеликий сад із квітами, оточений колонами, що підтримували дах.

▲ Римський домус (реконструкція)

Між внутрішнім двором та атриєм міг бути кабінет господаря, де зберігали ділові папери, сімейний архів. Стіни в домусах тинькували та прикрашали фресками, а долівку вимощували кам'яними плитами та оздоблювали мозаїкою.

2. Що було характерним для повсякденного життя римлян?

День у римлян починався зі сходом сонця. Перші години вони проводили за молитвами вдома чи в храмі. Після цього наставав час для візитів, які здебільшого робили бідні громадяни, випрошуючи щось у заможніших. О 9-й годині починалися громадські засідання в судах і колегіях, у яких працювали заможні римські громадяни. За три години наставала мала обідня перерва, а ще за дві години – велика. Пообідній час був присвячений розвагам та відпочинку.

Одяг римлян відзначався практичністю. Майже всі, навіть жінки та діти, носили *туніки*. Туніку зшивали з двох шматків тканини та стягували ремнем, її колір залежав від суспільного становища людини. Сенатори носили туніки з широкою смугою на грудях. Римські громадяни одягали зверху на туніку *тогу* – напівкруглий шмат матерії, яку обгортали навколо тіла. Колір тоги також залежав від становища людини та конкретної ситуації. Так, на поховальну церемонію одягали чорну тогу.

Відомо, як харчувалися римляни. На сніданок споживали хліб, тістечка з медом, оливками та інжиром. Запивали розбавленим вином або водою. На обід подавали різноманітні страви. Спочатку це були салат, редис, гриби, устриці, раки, а також сардини та яйця. Їх запивали вином з медом. Потім подавали сім страв з риби, м'яса та птиці з різними соусами. На завершення обіду приносили фрукти, горіхи, медове печиво. Звісно, так харчувалися лише заможні люди. Прості римляни вживали на обід пшеничну кашу із соусами та овочами. М'ясо споживали лише під час свят чи жертвоприношень.

Римляни щодня відвідували *терми* – громадські лазні. Крім власне лазень з басейнами з холодною і гарячою водою, тут були майданчики для спортивних занять, бібліотеки, зали для прогулянок та філософських бесід. Це були величезні споруди: відомо про терми площею 12 га, які могли одночасно прийняти 1200 відвідувачів. У Римі було понад 1000 приватних лазень і 11 громадських.

Найулюбленіші розваги римлян – відвідування боїв гладіаторів, змагань колісниць або театру.

Гладіаторами в Римі називали рабів, які виступали в показових боях римських громадян. Корені цього явища – у давньому звичаї етрусків, які змушували рабів битися на могилі знатного етруска. Згодом гладіаторські бої перетворилися на видовища, які приносили величезні гроші тим, хто їх влаштовував: тут, ніби на кінних перегонах, робили великі ставки на переможця. Гладіатори жили у школах, які нагадували в'язниці. У I ст. до н. е. гладіаторські бої стали обов'язковим заходом кожного свята.

Знали римляни і настільні ігри. Найпопулярнішою була гра в кості, що виглядали як шестигранний кубик. Кожен гравець по черзі кидав три кубики, і перемагав той, у кого сума очок була найбільшою.

Яким було буденне життя заможних римлян? Який розпорядок дня мали мешканці Рима? Як одягалися? Як харчувалися? Яку роль у житті римлян відігравали терми? Як розважалися мешканці Рима?

Обговорюємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Чи вбачаєте зв'язок між розвагами давніх римлян і воєнізованістю їхнього суспільства? Які давньоримські звичаї та традиції успадкувала сучасна цивілізація? Яких негативних римських звичаїв людство досі не змогло подолати?

Перегони колісниць.
Художник А. фон Вагнер.
1882 р.

Найпоширенішим видом колісниць були квадриги, коли в колісницю запрягали чотирьох коней.

Глядачі вирішували долю переможеного гладіатора. Якщо вони піднімали великий палець угору, пораненому гладіаторові зберігали життя, якщо палець повертали донизу, пораненого добивали. Крім звичайних гладіаторських боїв, римляни влаштовували змагання гладіаторів з хижими звірами.

Пальці вниз.
Художник Ж.-Л. Жером. 1872 р.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/J8JQZNG> або кодом, перегляньте відео з реконструкцією вбрання римлянина часів імперії (IV ст.). На підставі чого історики знають про давньоримський одяг? Поділіться в загальному колі маленькими хитрощами римлян, що забезпечували практичність їхнього одягу.

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення: *Серед фактів, наведених у матеріалах параграфа, мене найбільше вразив...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, важливих для теми уроку: форум, гладіатор...
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/TVgZotv> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Намалюйте ілюстрацію до розповіді про буденне життя та розваги римлян. Підготуйте коротке повідомлення за малюнком.

§ 51. Культура Давнього Риму

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Поміркуйте, чому в Римі неабияку популярність мали триумфальні колони. Як цей факт пов'язаний з розвитком римської державності?

▲ Колонна імператора Траяна в Римі та її фрагмент.
Споруджена 113 р.

38-метрова колонна діаметром близько 4 м височіла на римському форумі. Мармурові рельєфи присвячено епізодам війни (101–105 рр.), у результаті якої Дакію перетворено на провінцію. У підмурку монумента розташований зал, де зберігаються урни з прахом імператора Траяна та його дружини.

1. У чому своєрідність римської скульптури та архітектури?

Визначальний вплив на мистецтво Риму справили досягнення давніх греків. Особливо помітний цей вплив у скульптурі, адже багато відомих давньогрецьких творів дійшли до нас у копіях римських скульпторів. Утім, римляни перевершили греків у мистецтві *скульптурного портрета*. Римські скульптори не так ідеалізували зображених, як прагнули досягти портретної схожості та передати риси характеру увічнених у скульптурі людей.

▲ Настінний розпис з вілли Містерій у Помпеї

Стіни розміщували великі картини на міфологічні та історичні сюжети. Траплялися й сцени побуту, портрети, фантастичні й реальні пейзажі. Унікальним зразком римських настінних розписів є фрески з вілли Містерій у Помпеях із зображенням на повний зріст учасників релігійного дійства.

Римські архітектори, так само як і скульптори, творчо використовували грецький досвід та традиції етрусків. Проте якщо греки понад усе цінували в архітектурі витончені й довершені форми, то римляни віддавали перевагу інженерним якостям. Ще в II ст. до н. е. римські будівельники винайшли бетон, основним складником якого був місцевий вулканічний пісок, що надавав суміші майже кам'яної міцності. Це дало змогу широко застосовувати купольні конструкції. Найхарактерніший елемент римської архітектури – *арка*. Від арки походить і купол (склепіння) – перекриття будівлі, що має опуклу форму. Неперевершеним зразком

Став досконалішим й інший різновид скульптури – *рельєф*. Рельєфними композиціями прикрашали храми, вівтарі, тріумфальні арки та колони. Прикладом історичного рельєфу є зображення на колоні Траяна, присвячені підкоренню даків римлянами.

Про розвиток давньоримського живопису свідчать настінні розписи та мозаїки, знайдені після розкопок Помпеїв та Геркуланума. Часто в цен-

римської купольної споруди є Пантеон – «храм усіх богів», купол якого до кінця XIX ст. залишався найбільшим у світі.

Римська архітектура не має собі рівної у давньому світі за різноманітністю типів споруд та грандіозністю. Римляни будували кам'яні мости через річки, багатоповерхові будинки з водогоном, каналізацією, опаленням. Міста прикрашали фонтани. Особливим типом споруд були, як ви вже знаєте, терми – римські лазні.

У Римі та провінціях архітектори будували великі громадські споруди – *базиліки*, які призначалися для судових засідань, були місцем укладання торговельних угод та проведення ділових зустрічей. Розташовувалися вони здебільшого біля форумів або на них. Близько 310 р. на римському форумі було збудовано грандіозну базиліку імператора Максенція площею 6 тис. м².

Римляни прокладали добротні дороги, якими з великою швидкістю могли пересуватися війська. Утіленням міцї й величї Риму були тріумфальні арки та колони, що прославляли звиягу римської зброї. Тріумфальні споруди зводили не тільки в Італії, але й у провінціях.

Найбільшою спорудою тогочасного Рима був *Великий цирк* (Циркус Максимус). Він мав арену видовженої форми, призначену для кінних змагань – перегонів колісниць. Ця споруда могла вмістити понад 250 тис. глядачів.

У римських містах споруджували *амфітеатри*. Якщо греки облаштовували свої театри просто неба, місця для глядачів розташовуючи на схилі пагорба, то римляни зводили для театрів спеціальні замкнуті багатоярусні будівлі в центрі міста з місцями навколо арени. Найвідомішою спорудою Рима й досі залишається грандіозний амфітеатр Флавіїв – Колізей (від *colosseus* – «гігантський», «величезний»).

Арка – дугоподібне перекриття отвору в стіні або простору між двома опорами. Ряд однакових за формою і розміром арок, що спираються на колони або стовпи, називають **аркадами**.

Базиліки – прямокутні, витягнуті в довжину будівлі з великим залом, розділеним рядами колон або арок на декілька приміщень. Згодом базиліка стала одним з основних типів християнських храмів.

Цірком (з латинської *коло*, *навколо*) римляни називали простір без кутів, навколо якого розташовувалися місця для глядачів.

Амфітеатр (від латинського *амфі*, що означає «з усіх боків», «навкруги») – споруда для видовищ, де місця для глядачів оточують арену з усіх боків.

Чому талант римських архітекторів найяскравіше засвідчують громадські споруди? Які з відомих вам споруд слугували уславленню імператорів, зміцненню їхньої влади та особистого авторитету, а які – возвеличенню Риму?

Досліджуємо Роздивіться портрети та прочитайте уривки з твору Свєтонія «Життя дванадцяти цезарів». Доберіть до кожного скульптурного портрета уривок, який стосується зображеного історичного діяча. Зробіть висновок про особливості римського скульптурного портрета.

▲ Октавіан

▲ Нерон

▲ Веспасіан

Текст 1

Зросту він був приблизно середнього, волосся рудувате, обличчя швидше гарне, ніж приємне, очі сірі й трохи короткозорі, шия товста. Проте здоров'ю його позаздрив би будь-хто: за чотирнадцять років він хворів тільки три рази. Волосся він завжди завивав кучерями й укладав рядами, а під час грецької їзди навіть відпускав їх на потилиці...

Текст 2

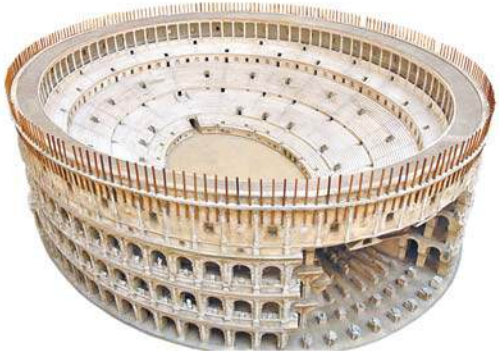
Зросту він був доброго, будови міцної й кремезної, з суворим виразом обличчя... Зовнішнього блиску він анітрохи не прагнув, і навіть у день тріумфу не втримався, щоб не сказати: «Так мені, старому: як дурень, захотів тріумфу, немов предки мої його заслужили або сам я міг про нього мріяти!». Назажди зберіг невибагливі смаки простої людини і терпіти не міг чоловіків, які приділяли своїй зовнішності надмірну увагу.

Текст 3

З виду він був гарний і в будь-якому віці зберігав привабливість. Обличчя його було спокійним і ясним, говорив він або мовчав. Очі в нього були світлі й блискучі; він прагнув, щоб у них бачили якусь божественну силу. Волосся мав

рудувате й трохи кучеряве, вуха – невеликі, ніс – з горбиною і загострений... Своє кволе здоров'я він підтримував турботливим доглядом.

Обговорюємо Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Про що свідчить той факт, що найвеличніша споруда Рима була місцем споглядання смертельних двобоїв гладіаторів?

▲ Макет амфітеатру Флавіїв – Колізею. I ст.

Споруду будували впродовж п'яти років за часів правління Веспасіана та його сина Тита. Навіть нині Колізей вражає своїми розмірами: 188 м завдовжки та 156 м завширшки. Арена – 86 на 54 м. Загальна площа – 29 тис. м². У Колізеї могло розміститися 50 тис. глядачів. Під ареною, на якій виступали гладіатори, розташовувався комплекс приміщень для учасників дійств. Перші ряди призначалися для імператора та його наближених. На горішніх ярусах розташовано майданчик для найбільш небезпечних – на 5 тис. осіб, які мусили стояти. Над ареною натягали шатро, яке захищало глядачів від сонця. Фонтани зволожували повітря.

2. Які найяскравіші надбання культури Давнього Риму?

Вплив греків та етрусків помітний і в інших царинах давньоримської культури. Приміром, на розвиток римської літератури справила вплив творчість грека **Лівія Андроніка** (III ст. до н. е.), який відтворював театральні вистави греків у найдавніших римських театрах. Саме він переклав латиною «Одіссею».

Оригінальним римським театральним явищем були міми – побутові комічні сценки з діалогами, співом, музикою і танцями (своєрідний прообраз сучасної оперети).

Не оминула грецького впливу і римська філософія. Її започаткував **Тіт Лукрецій Кар**. У праці «Про природу речей» він виклав учення грецького мислителя Епікура, який заперечував існування богів.

Помітний внесок у розвиток давньоримської філософії зробив **Луцій Анней Сенека**, з уривком з твору якого ви оз-

найомилися в одному з попередніх параграфів (пригадайте, про що йшлося в тому уривкові).

Римляни передусім опікувалися тими галузями культури, що, на їхню думку, мали найбільшу суспільну користь, – римським правом та географією. Саме в Давньому Римі виникла нова наукова галузь – правознавство. «Батьком» правознавства вважають **Гнея Флавія** (IV ст. до н. е.). У II ст. до н. е. з'явилися перші трактати з права.

У зв'язку із потребами імперії розвивалася географія. Відомою є праця «Географія», що належить перу **Страбона**. Він зібрав і виклав усі наявні на той час відомості про країни і народи – від Британії до Індії. Продовжив його справу знаменитий астроном та географ **Клавдій Птолемей**, який узагальнив астрономічні спостереження і розробив модель світу. Птолемей уважав, що центром Всесвіту є планета Земля, яка має форму кулі, навколо якої обертаються Сонце та різні планети. Картами Птолемея користувалися всі римські полководці, а його погляди були поширені в Європі протягом багатьох наступних століть.

Усе, що ми знаємо про історію Давнього Риму, донесли до нас твори римських істориків. Особливу цінність мають праці **Плутарха** та **Публія Корнелія Тацита**. Перший, глибоко знаючи грецьку і римську минувшину, порівняв життя, здобутки та прорахунки найвідоміших державних діячів. Другий подав опис історії завоювань провінцій та звичаїв європейських племен і проголосив гасло, що не втратило значення і для сучасних істориків: «Історію треба описувати без гніву та пристрасті», тобто намагатися бути об'єктивним.

У чому виявлявся грецький вплив у розвитку давньоримської літератури та філософії? Чим було зумовлене зародження в Давньому Римі правознавства як окремої науки? У чому внесок Давнього Риму в розвиток географії та історії?

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/a8JQ8Yb> або кодом, перегляньте відео з реконструкцією Давнього Рима. На підставі побаченого поділіться в загальному колі міркуваннями про те, на чому ґрунтуються уявлення про Рим як про «вічне місто», адже такими словами у стародавньому світі не описували жодне інше поселення. Яка роль у створенні образу «вічного міста» належала давньоримській архітектурі? Із якими небезпеками стикалося велелюдне місто і як масштаби цієї небезпеки пов'язані із забудовою столиці імперії?

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення: *Найвидатнішою пам'яткою давньоримської культури вважаю... оскільки...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/GVgZk3W> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Підготуйте презентацію про одну з пам'яток давньоримської культури. Розкажіть у загальному колі, чому саме ця пам'ятка зацікавила вас найбільше. Що нового довідалися про культурну спадщину Давнього Риму, виконуючи завдання? Які джерела інформації були для вас найкориснішими?

§ 52. Римська імперія в III–IV ст.

Міркуємо

Роздивіться реконструкцію палацу Діоклетіана. Поміркуйте, чому споруду було збудовано як фортецю. Про що свідчить той факт, що в основу проєктування палацу покладено креслення римського військового табору?

- ▲ Реконструкція (1) та сучасна (2) світлина палацу Діоклетіана в м. Спліт (Хорватія). IV ст.

1. Що зумовило кризу в Римській імперії в III ст.?

III ст. виявилось дуже важким для Римської імперії. Ознаки кризи стали відчутними в господарстві. Ви вже знаєте, що добробут імперії часів розквіту ґрунтувався на праці

рабів. Однак з припиненням завойовницьких походів кількість рабів зменшилася, на них зросла ціна, тож використання рабської праці стало не вигідним. Крім того, раби, які за свою працю нічого не отримували, не були зацікавлені в тому, щоб добре працювати. Тому, починаючи з III ст., великі землевласники відмовилися від використання рабської праці. Вони надавали рабам ділянку землі та дозволяли мати сім'ю, будинок, власне невеличке господарство. За користування ділянкою колишній раб мав сплачувати власникові орендну плату та віддавати певну частку врожаю. Орендарями також ставали розорені городяни, вільні селяни та інший збіднілий люд – їх називали *колónами*.

Давні греки та римляни називали всіх іноземців, що не володіли грецькою та латинською мовами, **варварами** – від незрозумілого для їхнього вуха нагромадження проривних та дрижачих приголосних звуків. **Гóти** – загальна назва одного з германських союзів племен першої половини I тис. Вихідці зі Скандинавії, готи на початку нашої ери переселилися до країн Балтії, а на межі II–III ст. – у Східну Європу.

До негараздів у господарському житті додався наступ *варварських* племен на прикордонні провінції. Особливу загрозу становили *готи*, від нападів яких потерпали північні провінції. На території імперії лютували голод та епідемії, раз по раз спалахували повстання рабів та колонів. Солдати самі вибирали імператорів. Послаблення центральної влади в Римі призвело до того, що імперія почала розпадатися. Одна за одною провінції вдавалися до спроб вийти з її складу.

Призупинити розпад імперії спромігся імператор Діоклетіан. У 284 р. легіони проголосили його імператором. Син вільновідпущеника, він здолав усі щаблі військової служби – від солдата до полководця Римської імперії.

Для ефективнішого керування частинами імперії Діоклетіан узяв собі трьох співправителів. Склалася нова система управління – *тетрархія* (у перекладі – «влада чотирьох»). Щоправда, реальна влада належала Діоклетіанові. Для резиденції він обрав місто Нікомедію на північно-східному узбережжі Малої Азії. Тож Рим перестав бути центром імперії, оскільки тетрархи правили зі своїх міст-резиденцій.

Щоб упоратися з повстаннями та захистити імперію від ворожих навал, Діоклетіан збільшив чисельність армії. Усю

імперію було поділено на військові округи. Їх очолювали військові командири, а провінції – цивільні чиновники. Кордони провінцій не збігалися з кордонами округів. Командири та намісники провінцій стежили один за одним та доповідали про все правителям.

Селяни сплачували податок за землю та за кожного члена родини, а городяни – подушний. Для обчислення податків було проведено перепис населення. Податки збирали не лише грошима, а й продуктами й товарами.

Унаслідок реформ занепад в імперії уповільнився. Утім, 305 р. Діоклетіан відмовився від влади та повернувся в рідну Далмацію (узбережжя Адріатичного моря).

Скориставшись картою «Римська держава в I ст. до н. е. – II ст. н. е.» (знайдете її на форзаці підручника), з'ясуйте, яких меж сягала територія Римської імперії наприкінці II ст. Які провінції належали до її складу? До яких заходів удався імператор Діоклетіан для послаблення кризи в Римській імперії?

Обговорюємо

Прочитайте замітку та поділіться в загальному колі припущеннями, що могло спонукати Діоклетіана зректися влади. Пригадайте інші приклади подібного вчинку, про які довідалися на попередніх уроках. Чому таких випадків в історії стародавнього світу небагато?

Зрікшись влади, Діоклетіан оселився в розкішному палаці в м. Спалато (нині Спліт, Хорватія). Тут були величезні зали для урочистих прийомів, храм Юпітера, навіть мавзолей імператора. За переказами, під час заворушень, що почалися в імперії, до Діоклетіана прибули колишні співправителі, сенатори Риму, і стали просити повернутися на трон. Однак він з гордістю продемонстрував їм... грядки власноруч вирощених овочів. Повертатися до влади він не збирався.

2. Унаслідок яких подій відбувся поділ Римської імперії на Західну та Східну?

У 306 р. в запеклій боротьбі за імператорський престол переміг один з полководців – Константин (306–337 рр.). На знак перемоги за його наказом спорудили тріумфальну арку – останню в Римі. Константин продовжив реформи Діоклетіана: замінив знецінені срібні гроші золотою монетою, для поліпшення контролю за сплатою податків він прикріпив колонів до землі, а жителів міст – до свого місця проживання. Ремісникам імператор заборонив змінювати професію.

▲ Фрагмент статуї імператора Константина. IV ст.

Певний час імператор не мав постійної резиденції. Місцем своєї столиці він обрав грецьке місто-колонію Візантій на європейському узбережжі Босфору. Місто лежало на перетині шляхів (водного – із Середземного моря в Чорне; сухопутного – з Малої Азії до Європи) і водночас – у центрі володінь імператора. Нову столицю – «Другий Рим» на честь засновника стали називати Константинополем. Від 330 р. Константинополь – офіційна столиця імперії.

За Діоклетіана та Константина змінився характер влади монарха. На зміну принципату, де імператор був «перший», прийшов домінат – імператор став «домінусом» (паном, господарем). Громадяни держави тепер були підданими імператора, а його влада стала необмеженою.

На короткий час могутність імперії відродилася. Варварські племена просили імператорів прийняти їх до себе на службу й надати землю для поселення в межах імперії. Зміцнення центральної влади та вдала грошова реформа сприяли пожвавленню зовнішньої та внутрішньої торгівлі.

Водночас армія, що складалася із колонів та селян, втрачала боєздатність, тож дедалі частіше доводилося залучати солдатів з варварів. Що більшою була та допомога, то більшого впливу набували командири варварів при дворі імператорів. У 378 р. повстали вестготи у Фракії, де вони оселилися за згодою імператора. Під Адріанополем римську армію було розбито, імператор Валент загинув. Змінив його Феодосій, який був останнім імператором, за якого держава зберігала єдність. Після смерті Феодосія в 395 р. його сини розділили Римську імперію на Західну та Східну. Західна Римська імперія занепадала наприкінці V ст. (про це довідається на наступних уроках), а Східна – Візантія, або Візантійська імперія, – проіснувала до середини XV ст.

Що було характерним для правління імператора Константина? Чим система управління Діоклетіана та Константина (домінат) відрізнялася від попередньої системи (принципату)? Скориставшись картою «Римська держава в I ст. до н. е. – II ст. н. е.», з'ясуйте, які території належали до складу Західної Римської імперії, а які – до Східної після 395 р.

Досліджуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте уривок з джерела. Згадайте, унаслідок яких подій та навіщо будували тріумфальні арки. Як характеризує Константина той факт, що він спорудив арку, не примноживши територіальних надбань імперії? Навіщо імператор ініціював грандіозні заходи з розбудови Константинополя?

▲ Триумфальна арка імператора Константина в Римі. IV ст.
Сучасна світлина

Константин вирішив за кілька років перетворити мальовничу фортецю на блискучу столицю і мав для цього потрібні засоби.

Наче з-під землі виростили численні палади з мармуру та бронзи, оточені пальмами й платанами, прикрашені тріумфальними арками, статуями та фонтанами, з бібліотеками й школами. З Афін та Ефесу, з Дельф, Родосу й Криту були привезені всі скарби грецького мистецтва, які ще можна було знайти. Місто пишалось багатьма площами й широкими, з аркадами, вулицями.

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/48JWyV9> або кодом, перегляньте відео про скульптурне зображення імператора Константина, фрагмент якого уміщено в параграфі. Поділіться в загальному колі аргументами, викладеними у відео, які доводять, з одного боку, зв'язок із давньогрецькою спадщиною у скульптурі, а з іншого – свідчать про зародження нових традицій, які запанували з поширенням християнства.

Узагальніть матеріал уроку в сенкані, складеному за назвою параграфа.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/MVgZT1F> або кодом та виконайте завдання онлайн.

За матеріалами параграфа складіть хронологічну задачу, запропонуйте розв'язати її в загальному колі.

§ 53. Релігія в Давньому Римі: від язичництва до християнства

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Чому імператор Клавдій зажадав увічнити себе в подібності царя богів Юпітера? Хто з римських володарів прагнув обґрунтувати божественне походження імператорської влади? У якому славетному творі це було зроблено? У яких інших державах стародавнього світу володарів прирівнювали до богів?

1. У чому своєрідність римської релігії?

Римляни запозичили й розвинули культурні надбання багатьох народів Середземномор'я – греків, етрусків та інших. У давнину, за часів правління перших царів, римляни вірили, що кожен предмет, кожне явище мають свого бога. Зерно, яке було щойно кинуте в землю, належало божеству *Сатурну*, те, що проростало, – *Церері*, квітуче – *Флорі*. Римляни поклонялися своїм предкам, бо вірили, що душі померлих охороняють дім і можуть допомогти в повсякденних справах, якщо їх шанобливо про це попросити.

Поклоніння численним дрібним божествам і духам втілювалося в різноманітних магічних ритуалах. Римляни були переконані, що боги обов'язково зглянуть на людину, якщо вона дотримується настанови: «Даю тобі, щоб ти дав мені».

Найдавніші релігійні культу в Давньому Римі були пов'язані із вшануванням Вести, Юпітера, Януса та Терміна. На честь богині Вести, покровительки домашнього вогнища, щорічно 9 червня справлялися пишні свята – Весталії, які супроводжувалися обрядами та жертвоприношеннями. Храми Вести мали круглу в основі форму.

Всесильний володар неба, уособлення сонячного світла, грози, бурі – таким римляни уявляли верховного владику богів Юпітера. Натхненником усіх починань був Янус. Під заступництвом Януса перебували всі входи і виходи, початки і кінці. Бога уявляли як чоловіка з двома обличчями (звідси походить вислів *дволикий янус*, який у сучасних

▲ Скульптура імператора Клавдія в подібності бога Юпітера

мовах означає «лицемірна, лукава людина»). Особливу роль відігравав храм Януса. Коли ухвалювали рішення оголосити війну, римський володар відмикав ключем подвійні двері храму, і перед ликами Януса під арками проходили воїни, які вирушали в похід. Доки тривала війна, ворота храму стояли відчиненими. Повернувшись з переможного походу, військо знову шикувалося перед статуєю бога, і лише після цього двері храму зачиняли.

На початок II ст. до н. е. склався культ 12 основних римських богів, які були подібними до грецьких. Римляни шанували *Юпітера*, якого вважали верховним богом. *Юнона*, сестра та дружина Юпітера, була покровителькою жінок і материнства. *Нептун* – бог моря й покровитель мореплавства, *Плутон* – володар підземного царства. *Церера* була богинею землеробства. Серед інших богів, яким поклонялися римляни, були: *Вулкан* – бог ковалів та ремісників, *Марс* – бог війни, *Діана* – богиня Місяця та полювання, *Аполлон* – покровитель музики, мистецтва, лікарів та віщунів, бог Сонця, *Мінерва* – богиня воїнів, покровителька ремесла, *Меркурій* – бог торгівлі, покровитель злодіїв, вісник Юпітера, *Венера* – богиня краси та кохання. Шанованою лишалася і *Веста* – богиня домашнього вогнища та держави.

У римському суспільстві надзвичайну повагу мали жерці. Посада жерця була *виборною*, вона не оплачувалася. Усі релігійні справи вирішував сенат. Провідну роль у релігійному житті держави відігравали колегії жерців. Наприклад, жерці-*фламینی* обслуговували одного якогось бога; жерці-*авгури* ворожили за характером польоту птахів; жерці-*понтифіки* стежили за календарем, призначенням свят. Особливу шану мали *весталки* – жриці богині Вести, які підтримували вогнище в її храмі. Коли весталка зустрічала злочинця, якого вели на страту, то закон звільняв його від покарання.

Культ (від латинського *поклоніння, шанування*) – релігійне служіння божеству; релігійна обрядовість. Безмірне звеличення постаті, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка займає найвище становище в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг називають *культом особи*.

Як змінювалися релігійні уявлення римлян упродовж історії? Що спільного і чим відрізнялися давньогрецька і давньоримська релігії? Складіть порівняльну таблицю грецьких та римських богів.

Досліджуємо Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Якими реченнями з тексту параграфу можна пояснити призначення домашніх вівтарів? Як зображені пам'ятки свідчать про зв'язок релігійних уявлень та мистецтва? На підставі обговорення витлумачте походження та значення фразеологізму *повертатися до рідних пенатів*.

▲ Розписи ларарій – домашніх вівтарів, де вшановували богів-покровителів (ларів і пенатів) та душі померлих – з Помпеї

2. Які релігійні культу були поширені в Римській імперії?

Від Юлія Цезаря, який підкреслював свою належність до безсмертних богів, почалося обожнення правителів Риму. До імені спадкоємця Юлія Цезаря – Октавіана, який набув необмеженої влади, додали ім'я *Август*, тобто «звеличений богами», «рівний богам».

Утвердженню виняткової влади імператора сприяв активно впроваджуваний культ *генія* Августа. Імператор став верховним жерцем – великим понтифіком, також авгуром та ін. Культ Августа поширювався і в завойованих Римом країнах: наприклад, у Єгипті його вважали фараоном і сином бога Сонця Ра. Імператор Калігула проголосив себе богом і наказав замінити голови на статуях грецьких богів зображенням власної. Тож обожнення імператора стало сенсом римської релігії, яка привчала до дисципліни і покорі. Зрозуміло, що за таких умов релігійне життя було державною справою і безпосередньо керувала ним імператорська влада. Було навіть ухвалено закон «Про імперію», який дозволяв імператорові робити все «із справ людських та божественних». Показово, що присяга, яку складали всі жителі імперії, мала релігійний характер.

На пізніх етапах існування Римської держави в ній посилювався вплив східних культів, серед яких з'явилася й нова

релігія – християнство, що зародилося в першій половині I ст. в Іудеї (Палестині). Про це ви дізнаєтеся в наступному параграфі підручника.

У чому виявлявся культ генія Августа? Які особливості імперії як типу держави зумовили його появу? Чим можна пояснити посилення впливу східних релігійних учень на пізніх етапах історії Римської імперії?

Обговорюємо

Прочитайте джерело. Які слова в тексті присяги вказують на її релігійний характер? Чи відповідають перелічені в присязі зобов'язання обов'язкам громадянина? Чому? Чим, відповідно до тексту присяги, забезпечені права жителів імперії? Чи вважаєте такі гарантії справедливими? Що в тексті присяги вказує на цілковиту безправність жителів імперії перед владою імператора? Навіщо у присязі згадано імена богів?

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, усіма богами і богинями і самим Августом, зберігати вірність Цезарю Августу, його дітям і нащадкам усе моє життя словом, ділом і помислом, вважаючи (своїми) друзями тих, кого вони вважатимуть такими, і визнаючи ворогами, кого вони визнають за ворогів. За їхні інтереси клянуся не шкодувати ні тіла, ні душі, ні життя, ні своїх дітей, але всіляко за належне їм витримувати всяку небезпеку.

Що б я не дізнався чи не почув вороже їм у промовах, задумах чи діяннях, клянусь доносити і бути ворогом тому, хто говорить, замишляє чи робить щось із цього. Кого ж вони визнають ворогами, тих на суші і на морі всякою зброєю і залізом клянуся переслідувати і карати.

Якби я зробив щось противне цій моїй присязі або невідповідно тому, як я присягав, то я сам наводжу прокляття на своє тіло, і душу, і життя, і дітей, і весь мій рід і прирікаю своє добро на загибель і кінцеве знищення за все мого потомства та всіх, хто від мене походить; і нехай ні земля, ні море не прийме тіл моїх нащадків, і нехай вони не дають їм своїх плодів.

Узагальніть матеріал уроку реченням, складеним за моделлю: *Спершу... пізніше... насамкінець...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/DVgZDt0> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Створіть малюнок-загадку, присвячений котромусь з давньоримських богів.

§ 54. Виникнення християнства

Міркуємо Роздивіться фрагмент картини. Яким постає на картині Ісус Христос, основоположник однієї з найбільших світових релігій – християнства? Чим це зображення Бога відрізняється від зображень богів з країн Давнього Сходу та Греції?

▲ Преображення Христове. Художник Рафаель Санти.
1519–1520 рр.

1. Хто такий Ісус Христос? Що розповідають про нього історичні джерела?

У Римській державі часів республіки й найбідніший громадянин міг узяти участь у виборах чи звернутися до трибуна. За імперії державою керував імператор, а люди втратили можливість впливати на політичні події. Це породжувало зневіру та розчарування, сприяло поширенню різних пророцтв, астрологічних передбачень.

На Близькому Сході чимало прихильників мали релігійні вчення про кінець світу, прихід спасителя. Особливо яскраво це виявилось в *їудаїзмі*.

У 63 р. до н. е. Рим підкорив Палестину. У 37 р. до н. е. її правителем став Ірод Великий. За панування римлян істотно зміцнилося економічне становище іудейських священників і відповідно посилювався їхній вплив. Єрусалимський храм знову став центром релігійного життя.

За таких обставин у Палестині розпочав проповідувати Ісус Христос. Щоправда, римські джерела подають лише

коротенькі згадки про Ісуса. У 1971 р. було знайдено арабську копію тексту єврейського історика Йосифа Флавія, у якому цей противник християнства розповідав історію життя Христа. У джерелі, зокрема, ідеться про те, що в Галілеї жив проповідник Ісус (Ієшуа). Першими сприйняли його проповіді найбідніші прошарки палестинського суспільства. На початку діяльності Ісус прийшов до Іоанна Хрестителя, який охрестив його. Ісуса було проголошено Месією – спасителем світу.

Утім, основним джерелом, яке розповідає про життя Христа, є книги Нового Завіту Біблії, які називають *Євангеліями*.

Проповідницькій діяльності Ісуса перешкоджали іудейські священники – фарисеї. Якось вони запитали Ісуса, чи треба платити податки Риму. Ісус відповів: «Віддавайте Богу Богове, а кесарю (тобто імператору) – кесарева». Згодом фарисеї схопили Ісуса й засудили на смерть. Цей вирок мав затвердити римський намісник Понтій Пілат. Людина досвідчена, Пілат не міг не розуміти, що стає учасником розправи над безневинним. Але, відпустивши Ісуса, він би викликав невдоволення іудейських священників, що могло спричинити заколоти й повстання проти панування Риму. І Понтій Пілат затвердив смертний вирок Ісусу.

Збірку книг, що складають **Біблію**, називають **Святим Письмом**.

Євангеліє (від грецького *добра звістка*) – так називають кожну з перших чотирьох книг Нового Завіту, які написали апостоли Матвій, Марк, Лука та Іоанн. У книгах описано земне життя Господа, Сина Божого Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння та вознесіння на небо.

 Які обставини суспільно-політичного життя в Римській імперії зумовили поширення нових віровчень? Чому Палестина стала країною, де почали проповідувати християнство? Де відносно Рима розташована Палестина? Хто з римських імператорів був сучасником Ісуса Христа?

Досліджуємо Прочитайте уривок із твору Йосифа Флавія «Іудейські старожитності». Яку історичну інформацію довідуємося з документа? Наскільки важливою ви вважаєте заувагу в тексті параграфа, що автор поданого документа належав до противників християнства?

...У цей час була мудра людина на ім'я Ісус. Він вів праведне життя та славився своєю доброчесністю; і багато із числа іудеїв та інших народів стали його учнями. Пілат

засудив його на смерть через розп'яття; проте ті, хто став його учнями, не зреклися свого вчителя. Вони розповідали, буцімто він з'явився їм на третій день після свого розп'яття та був живим. Тому вони стверджували, що він – Месія, про якого сповіщали іудейські пророки.

Обговорюємо Прочитайте уривок з Нагірної проповіді Ісуса Христа (з Євангелія від Матвія) та поміркуйте, якими новими ідеями просякнуте християнське віровчення. Оберіть одну з настанов та поясніть, як її розумієте. Обміняйтеся думками в загальному колі, які моральні цінності утверджують ці настанови та в чому їхнє загальнолюдське значення.

Прóповідь – промова релігійно-повчального змісту, яку виголошують у церкві під час відправи.

Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою мірятимете, такою і вам відміряють.

І чого в оці брата свого ти скалку бачиш, колоди ж у власному оці не помічаєш? Не давайте святого псам і не розсипайте перлів своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми і, обернувшись, щоб не розшматували й вас... Просіть і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам; бо кожен, хто просить, одержує, хто шукає, знаходить, а хто стукає, відчинять йому.

2. Як виникали перші християнські громади та коли християнство стало в Римській імперії державною релігією?

Після страти Ісуса його учні – апостоли – почали проповідувати вчення вчителя в різних частинах Римської імперії: зокрема, Андрій навчав у Малій Азії, Скіфії та Греції.

Християни в різних землях імперії створювали свої громади. Перші християнські громади трималися на демократичних засадах. Голова громади розпоряджався майном та грошима для організації молитовних зібрань і допомоги тим громадівцям, яких спіткала біда. Свої зібрання перші

Апóстол – у Новому Завіті так названо 12 перших послідовників і учнів Христа.

Слово «**цérква**» означає «дім Божий», тобто святе місце, призначене для богослужінь і молитов, а також – «громада вірян».

християни проводили в потаємних місцях. Згодом окремі громади будували молитовні доми – церкви.

Кількість прихильників нової релігії зростала. Проте життєві правила, яких дотримувалися перші християни, суперечили присязі римського громадянина (текст якої ви вже знаєте), тому вони всіляко

ухилялися від неї. Влада ж відмову присягати імператорові й приносити жертви сприймала як непокору й прояв бунтівного вільнодумства. Так само занепокоєння влади викликала відмова християн, які дотримувалися заповіді «не вбивай», служити у війську. Саме тому християнські громади зазнавали переслідувань. Щоб убезпечити себе, християни стали проводити свої зібрання в підземеллях Рима, де ховали небіжчиків, – катакомбах, що простягалися на багато кілометрів.

▲ Зображення Ісуса Христа в катакомбі Коммоділ्ला. IV ст.

Та попри жорстокі переслідування на початок IV ст. майже половина населення імперії сповідувала нову релігію. Сталися зміни в організації християнських громад: тепер їхнім господарством керували *єпископи*, які з другої половини III ст. очолили християнські громади.

Імператор Константин зрозумів, що церковну організацію та авторитет християнства можна використати для зміцнення своєї влади. Він повернув християнам церковне майно, яке конфіскував його попередник, звільнив християнських священників від сплати податків та військової служби, проголосив свободу молитовних зібрань. Сам імператор святкував і християнські, і традиційні римські свята.

У 325 р. в місті Нікея було скликано собор (зібрання) єпископів Заходу та Сходу. У ньому взяв участь і сам імператор. Було затверджено *Символ віри* – короткий і точний виклад основних християнських істин. Рішення Нікейського собору сприяли остаточному оформленню християнської церкви – громади єдиновірців, людей, які сповідують одну віру.

Було запроваджено семиденний тиждень замість звичного для римлян восьмиденного. Сьомий день вважався днем молитов та зібрань, днем відпочинку. Були оформлені перші рукописи Біблії.

За імператора Феодосія (379–395 рр.) запровадили обов'язкове християнське віросповідання для всіх римських

громадян. Так християнство стало єдиною державною релігією Римської імперії. Язичницькі храми почали руйнувати, статуї римських богів нищити.

У V ст. на Заході влада в церкві закріпилася за єпископом Рима – Папою Римським, на Сході очільником церкви став єпископ Константинополя – константинопольський патріарх (згодом Вселенський Патріарх).

Чому перші християни зазнавали гонінь та переслідувань? Що сприяло поширенню християнства в Римській імперії?

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/68JWlWg> або кодом, перегляньте відео про римські катакомби. Розкажіть у загальному колі про те, що найбільше вразило в сюжеті. Що в християнському віровченні, на вашу думку, сприяло згуртованості християнських громад? Які факти свідчать про стрімке поширення християнства серед мешканців Давнього Риму?

Узагальніть матеріал уроку, доповнивши речення: *Жорстокі переслідування не зупинили поширення віри в Ісуса Христа, оскільки...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/r3pyUGZ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Оберіть одне із запитань та викладіть відповідь на нього в невеликому есе.

1. Чому імператор Константин, а не Феодосій увійшов в історію під іменням Великий? 2. Чим відрізнялися заходи із залучення релігії для утвердження імператорської влади в Октавіана Августа та Константина? (Відповідаючи, спирайтеся на мозаїчне зображення з ілюстрації та інші відомі вам пам'ятки.)

Мозаїка із зображенням Константина Великого в соборі Святої Софії в Константинополі (нині Стамбул, Туреччина)

§ 55. Початок Великого переселення народів та падіння Західної Римської імперії

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію. Яке призначення зображеної споруди? Від кого мусили боронитися мешканці міста? Чи надійними вважаєте зображені захисні мури?

▲ Римське укріплення на окраїні імперії (на території сучасної Німеччини), споруджене наприкінці I ст.

1. Як і коли розпочалося Велике переселення народів?

Ви вже знаєте, що давні греки та римляни вважали всіх іноземців, що не володіли грецькою та латинською мовами, варварами. З усіх варварів найважливішу роль у долі Римської імперії III–IV ст. відігравали германські племена: готи, франки, лангобарди, свени та вандалі. Власне, ці союзи племен і випробовували імперію на міцність. Поки імперія була сильною, вона не лише забезпечувала спокій у Європі, а й стримувала зростання сили одних народів, переселяла інші, сварила різні варварські племена між собою. Проте, ослабнувши, Рим утратив контроль над ситуацією ззовні. Кордони імперії більше не були «стіною» між варварами та римлянами, тож колись завойовані землі ставали легкою здобиччю для варварів.

Варварські племена, які оселилися на території Західної Римської імперії, створювали свої власні держави. Їх називають *варварськими королівствами*. Перше королівство створили вестготи: у 418 р. в Південно-Західній Галлії зі столицею в Тулузі (пізніше влада вестготського правителя

поширилася і на терени Піренейського півострова). Згодом на теренах Римської імперії виникли королівства вандалів – у Північній Африці, англів і саксів – у Британії, бургундів і франків – у Галлії.

Велике переселення народів – грандіозні переселення, що відбулися в Європі в IV–VII ст., у результаті чого почали формуватися народи та території, що визначають сучасну політичну карту Європи.

У 70-ті роки IV ст. зі степів Азії в Європу прийшли *гуни*. Просуваючись на захід, гуни підкорювали інші племена, які долучалися до потужного об'єднання кочовиків. Ударною силою союзу була кіннота. Осілі землероби так боя-

лися гунських вершників, що знімалися з місць, лише почувши звістку про їхнє наближення. Деякі європейські племена, зігнані з місць, де жили, почали переселятися, зрушуючи, у свою чергу, сусідів. Так гунська навала спричинила грандіозне пересування германців та інших племен і народів. Цей рух називають *Великим переселенням народів*.

▲ Вершник-вандал.
Мозаїка V–VI ст.

Перейшовши Дон і вдершись у Північне Причорномор'я, гуни знищили Боспорське царство та інші грецькі міста-колонії (уціліли лише Херсонес Таврійський та Пантікапей). 375 р. гуни підкорили остготів, розгромивши державу Германаріха, примусили вестготів перейти Дунай. Кіннота гунів здійснювала спустошливі набіги на терени Західної та Східної Римських імперій.

Основна частина гунів осіла на Середньому Подунав'ї (сучасна Угорщина), де було створено гунську державу. У 435 р. її очолив Аттіла. Він удвічі збільшив розмір данини, яку сплачувала Східна Римська імперія. Після походу на Константинополь данина стала ще більшою. Платила войовничим кочовикам і Західна Римська імперія.

Правителі Східної Римської імперії, щоб відвернути небезпеку від своєї держави, намагалися направити удар гунів на Західну імперію. У 451 р. вони зуміли спрямувати величезну армію гунів та їхніх союзників через Рейн у Галлію. Біля Орлеана командувач римської армії Аецій, спираючись на великі союзні сили варварів (зокрема, Вестготського

королівства), у битві на Каталаунських полях узяв гору над Аттілою. Це був останній великий успіх Західної Римської імперії перед її загибеллю. Після смерті Аттіли в 453 р. держава гунів розпалася.

Чому битву на Каталаунських полях називають «битвою народів», від якої залежала доля всієї європейської цивілізації? Чому в цій битві вестготи, франки та інші германські союзи племен брали участь на боці імперії?

Досліджуємо

Попрацюйте з історичною картою «Велике переселення народів» (знайдете її на форзаці підручника). 1. Визначте території, заселені варварськими народами в середині IV ст. Якими були напрямки переселень варварів? 2. Знайдіть варварські королівства, що постали на території Західної Римської імперії на середину V ст., визначте їхнє місце розташування. 3. Від якого нового супротивника довелося боронити свої кордони римлянам від 70-х років IV ст.? 4. Визначте місце розташування Боспорського царства, що існувало від 480 р. до н. е.

2. Коли та внаслідок яких подій припинила існування Західна Римська імперія?

У 410 р. вестготи на чолі з Аларіхом захопили Рим. Уперше після здобуття Рима галлами 390 р. до н. е. римляни відчували на собі, що означає вислів галльського вождя «горе переможеним». 19-кілометрові стіни, збудовані імператором Авреліаном, не врятували його. Утім, за деякими переказами, якісь із воріт відкрили раби та бідняки. Що ж до імператора Гонорія, який перебував у Равені, то він був зовсім байдужий до долі колишньої столиці. Про це сповіщає історична бувальщина. Імператор любив різних тварин, і його улюбленцем був півень на ім'я Рим. Після оголошення новини про падіння Рима володар здивувався: «Я ж тільки-но його годував!».

Протягом трьох днів завойовники грабували Рим та нищили мешканців. Той погром, хоч і не був остаточним, проте підірвав віру в неприступність і безсмертя «вічного міста». Щоправда, після першого погрому Рим зумів піднятися. Коли на території імперії постали варварські королівства, уряд заявив, що вони є частиною Західної Римської імперії.

У 455 р. вже вандали на чолі зі своїм королем Гейзеріхом захопили Рим та впродовж 14 днів грабували його, забираючи все, що можна було вивезти. Гейзеріх хотів римськими коштовностями прикрасити свою столицю Карфаген. Оскільки-

ки вандали не змогли вивезти все, частину скульптур і архітектурних споруд вони просто знищили. Із того часу слово «вандалізм» означає жорстоке, позбавлене глузду нищення культурних цінностей.

Останнім римським імператором був 16-річний Ромул Августул. Символічним було його ім'я: Ромул – ім'я засновника Рима, Августул (зменшувальне від Август) – ім'я першого римського імператора. У 476 р. один з варварських вождів, Одоакр, усунув його від влади, відіслав знаки імператорської влади (корону та пурпурову мантию) до Константинополя, а себе проголосив правителем Італії. Цей рік і вважають датою остаточного падіння Західної Римської імперії.

Сформулюйте за текстом запитання для обговорення в загальному колі, які починаються словами «Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?».

Обговорюємо

Прочитайте уривки з джерел. На які ознаки занепаду Римської імперії вказує автор *Тексту 1*? У чому він убачає найбільшу загрозу для держави? Якими обставинами життя автор *Тексту 2* пояснює, чому занепад імперії не викликав жалю в її мешканців, а навпаки – сповнив їх відчуттям полегшення? Поділіться припущеннями, чому впала саме Західна Римська імперія, а Східна, що отримала назву «Візантія», проіснувала ще багато століть. Чому 476 р. вважають датою, яка поклала край історії стародавнього світу?

Текст 1

...Бідняки знедолені, вдови голосять, сироти зневажені, і до такої міри, що багато з них, навіть родовиті й добре освічені, тікають до ворогів. Щоб не загинути під тягарем повинностей на державу, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо не в змозі більше терпіти варварської жорстокості римлян... Більшість оббирається меншістю, державні податки перетворилися на приватний прибуток, так поводяться не тільки вищі чиновники, але й усяка дрібota, не тільки судді, а й підлеглі чиновники.

Місто Трір тричі було розграбовано варварами, країна всіяна трупами, і земля полита кров'ю; і ось жителі Тріра звертаються до імператора з проханням... про захист і допомогу? Ні: вони просять театральних видовищ. Правителі міста жирують, упиваються до нестями під час бенкетів з

божевільними криками та словами. Не було в них сили на те, щоб захищати місто, вистачало сил тільки на те, щоб пити... Спустошення країни було великим, проте цьому ще можна було зарадити. На жаль, не було ніяких ліків, аби підняти низьку мораль людей. Римляни набагато більші вороги самі собі, ніж їхні зовнішні вороги. Ніхто не каже, що це місто загинуло від нашествия варварів, оскільки смерть народу римлян настала раніше, ніж їхня загибель від варварів» (*Із твору римського письменника V ст. Сальвіана*).

Текст 2

...Провінціалу не доведеться більше вносити аннону (податок), примусові подарунки не будуть використовуватися для оплати найманців, Римська держава отримала б тоді у своє розпорядження величезні скарби, імператору нічого не довелося би витрачати... Тоді не буде більше військових таборів, не буде чути сурм, не потрібно буде кувати зброю; солдати, що шматують державу громадянськими війнами, будуть орати або займуться науками, опанують ремесла та попливуть по морях. І ніхто не буде вбитий на війні» – *так писали про падіння імперії у книжках того часу*.

Узагальніть матеріал уроку міркуванням про те, чим історична доля Римської імперії подібна до долі інших імперій стародавнього світу, а чим відрізняється.

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Доповніть перелік понять, назв, імен, важливих для теми уроку: *Велике переселення народів, вандалі...*
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/T3pyZos> або кодом та виконайте завдання онлайн.

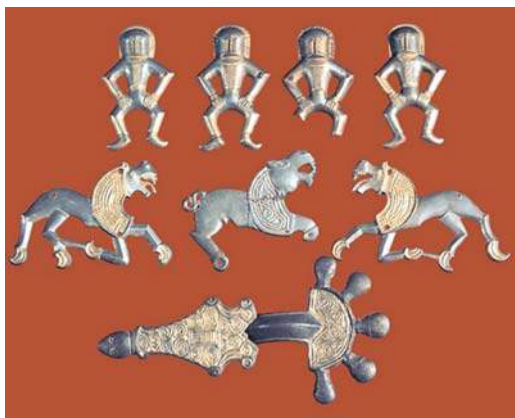
Розв'яжіть хронологічну задачу. Позначте на лінії часу п'ять найважливіших, на вашу думку, подій, що відбулися між датами, яким вона присвячена.

Скільки минуло років від заснування Рима до остаточного падіння Західної Римської імперії?

§ 56. Давні слов'яни на теренах України

Міркуємо Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. До пам'яток якого давнього народу подібні зображені знахідки? Про що це свідчить? Як характеризує розвиток слов'ян наявність у їхньому скарбі коштовних речей?

Мартинівський скарб – один з найвідоміших слов'янських скарбів VI–VII ст., знайдений у 1907 р. в селі Мартинівка на Черкащині. У ньому було виявлено 116 срібних виробів вагою понад 3 кг. У скарбі – посуд, прикраси, елементи оздоблення чоловічого та жіночого одягу, що, за припущеннями дослідників, належали антському дружиннику (воїну). Серед предметів скарбу були речі й візантійського походження.

▲ Речі з Мартинівського скарбу з колекції Національного музею історії України

1. Хто такі слов'яни та якою була їхня участь у Великому переселенні народів?

У вир Великого переселення народів потрапили й давні слов'яни. Слов'яни – предки сучасних європейських народів, зокрема й українського, які з'явилися протягом II–I тис.

Слов'яни – велика група європейських народів. Усталений поділ слов'ян на східних (українці, білоруси, росіяни), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани) і південних (болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби).

до н. е. на лісистих просторах від Вісли до Дніпра. Ці терени дослідники називають прабатьківщиною слов'ян, а самих слов'ян – автохтонами, тобто корінними жителями цієї місцевості.

Речові пам'ятки давніх слов'ян мають свої особливості. Протягом тисячолітньої історії становлення слов'янства вони змінювалися.

Та в найзагальніших рисах усе-таки подібні між собою. Поселення давніх слов'ян розташовувалися групами на близькій відстані одне від одного на схилах річок. За житла в них правили напівземлянки або землянки із плетеними чи складеними зі зрубаних стовбурів стінами і вогнищем, а від V ст. – з кам'яною піччю на долівці. Померлих одноплемен-

ців праслов'яни та слов'яни здебільшого спалювали. Керамічні вироби ліпили руками, без допомоги гончарного круга, зрідка оздоблюючи різними візерунками. Своєрідними були також знаряддя праці слов'ян та їхні прикраси. До V ст. слов'янські пам'ятки входили до складу археологічних культур поряд із пам'ятками інших народів.

У III ст. на території України за участю слов'янських племен виникла черняхівська культура, яка охопила землі між Прип'яттю і Десною на півночі та Чорним морем і Дунаєм на півдні. Поряд зі слов'янами її творили племена готів, скіфо-сарматів, фракійців тощо. Власне слов'янські археологічні культури в лісостеповій частині Південно-Східної Європи постали в V–VI ст.

Мешкаючи на територіях, віддалених від осередків тогочасної європейської історії, і не маючи власної писемності, слов'яни досить пізно потрапили на сторінки книжок. Найдавніші свідчення про них належать римським історикам I–II ст. Плінію Старшому, Тациту й александрійському географові Птолемей (II ст.). Усі троє називали слов'ян *венедами* й розповідали про них як про окремий народ, що мешкав на схід од Вісли. Докладніше розповідають про слов'ян джерела VI ст. й наступних століть. Велику увагу їм, приміром, приділив автор історії готів Йордан. Він, зокрема, писав, що «венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавинів...». За Йорданом, венеди мешкали в басейні Вісли, анти – у Подніпров'ї, склавини – між Дністром і Дунаєм.

У IV ст., коли остготи остаточно утвердилися в причорноморських степах, їхня держава об'єднала народи, що жили

▲ Ланцюг нагрудний. III–IV ст. (київська археологічна культура)

▲ Фібула. III–IV ст. (київська археологічна культура)

на тих землях, у тому числі й слов'ян-венедів. Їх підкорив, як свідчить Йордан, король Германаріх.

Ви вже знаєте, що 375 р. над готами запанували гунни. У складі гунського об'єднання слов'яни торували собі шляхи в Подунав'я та на Балкани, виступаючи то як союзники кочовиків, то як їхні підлеглі. У середині V ст., позбувшись залежності від гунів, слов'яни рушили на землі Східної Римської імперії. Так почалося *Велике розселення слов'ян*, про яке Йордан сповіщав: «Тепер вони (слов'яни) бушують повсюди...».

Велике розселення слов'ян – переселення слов'ян, що відбулося в Європі в другій половині V–VII ст. під час Великого переселення народів, коли слов'янські племена з'явилися в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова – на півдні, на заході дійшли до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселили верхів'я Дону й Волги.

Довгий час вважалося, що предками українців були анти. Проте археологічні знахідки доводять, що пам'ятки пізнішого часу, які можна назвати власне українськими, постали не лише на основі антських пам'яток, а здебільшого на основі пам'яток, що їх залишили склавини. Бо саме склавини були тим населенням, що мешкало в V–VII ст. на більшій частині українського Право-

бережжя. Анти, про яких тогочасні джерела свідчать, що жили вони в Подніпров'ї, від VI ст. почали переселятися на південь, на Балканський півострів. Частину антської людності, що не брала участі в переселенні, поглинули склавини.

Велике переселення народів мало непроминальне значення для подальшої долі слов'ян. Підхоплені ним, слов'янські племена перемішались і на нових територіях дали початки сучасним слов'янським народам.

На якій підставі археологи роблять висновок про належність археологічних пам'яток слов'янам? Які назви давніх слов'ян зберегли писемні джерела? Чим пояснюється той факт, що свідчення про слов'ян досить пізно з'явилися в писемних джерелах? Кому належали найдавніші згадки про слов'ян?

Досліджуємо Попрацюйте з історичною картою «Велике переселення народів». Які терени вважають прабатьківщиною слов'ян? На якій території розселилися давньослов'янські племена наприкінці V ст.? Схарактеризуйте терени, на яких оселилися анти, а на яких – склавини.

2. Яким було суспільне життя давніх слов'ян?

Археологічні знахідки переконують, що слов'яни від самого початку своєї історії виступали як окремі, хоч і споріднені, більші чи менші групи – об'єднання родів – племена, союзи племен. Племена очолювали обрані громадою вожді, які здебільшого походили з найзаможніших сімей. До повноважень вождів належали перерозподіл врожаю та виробів ремісників, організація оборони під час воєн, спорядження військових дружин тощо. Згодом влада вождів стала спадковою.

Коли з'являлася потреба боронитися від ворога, слов'янські племена об'єднувалися у великі військові союзи. Прикладом такого союзу може бути антське об'єднання. Утворення великих союзів племен учені вважають таким рівнем суспільних відносин, що передує виникненню держави. Отже, давні слов'яни в V–VII ст. упритул наблизилися до створення держави.

Про переддержавний рівень суспільних відносин у давніх слов'ян свідчить облаштування їхніх поселень. Менші з поселень скупчувалися навколо більших – своєрідних племінних центрів. Останні були й ремісничими осередками. Згодом такі великі поселення перетворювалися на укріплені городища. Залишки великого слов'янського міжплемінного центру археологи знайшли, приміром, на Волині – це Зимненське городище.

Про складні суспільні відносини у слов'ян, формування в них племінної верхівки свідчать джерела VI ст. Так, в одному

▲ Ремісник за роботою.
Сучасна реконструкція

▲ Речі з Мартинівського скарбу
з колекції Британського музею

з них зауважено, що в слов'ян багато вождів. Не суперечать розповідям давніх істориків і археологічні знахідки скарбів на слов'янських територіях, володіли якими за життя, безперечно, найзаможніші й наділені владою представники слов'янських племен. З-поміж таких пам'яток – і Мартинівський скарб.

Схарактеризуйте рівень розвитку суспільства давніх слов'ян. Кому належали в слов'янських племенах найбільші повноваження?

Обговорюємо

Прочитайте уривок із твору візантійського історика VI ст. Прокопія Кесарійського. Що з джерела дізнаємося про роль, яку в житті слов'ян відігравали спільні ради? Які рішення ухвалювали на таких зібраннях? На підставі чого історик робить висновок про близькість слов'янських народів? Як характеризує зовнішність давніх слов'ян?

Ці племена, склавини й анти, не підлягають одній людині, – а з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони обмірковують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішністю. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русаве і не переходить у чорне, а рудувате і до того ж – у всіх...

Пізнайкам

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/H8UBoTA> або кодом, перегляньте відео про пам'ятки з Мартинівського скарбу. Розкажіть у загальному колі про долю скарбу. Поділіться припущеннями, як до слов'янського скарбу могли потрапити речі, виготовлені візантійськими майстрами. Про що це свідчить? Які деталі оздоблення знахідок з Мартинівського скарбу згодом знайшли продовження в українських традиціях?

Узагальніть матеріал уроку, завершивши речення: *Велике переселення народів торкнулося і слов'янських народів, оскільки...*

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Витлумачте поняття: *слов'яни, венеди, склавини, анти, автохтони*.
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/h3py7sZ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Намалюйте квітку з пелюстками, що уособлює сучасні слов'янські народи. Підпишіть пелюстки, групуючи народи відповідно до поділу на західнослов'янські, східнослов'янські та південнослов'янські.

§ 57. Господарське життя та духовний світ слов'ян

Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. На основі зображених пам'яток висловіть припущення про побут, спосіб життя та релігійні уявлення давніх слов'ян на українських теренах.

Реконструкція
слов'янського
помешкання

Збручанський
ідол

▲ Вироби ремісників

1. Що визначало господарське життя давніх слов'ян?

Давні слов'яни жили із землеробства та осілого скотарства. Вони вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі, віддаючи перевагу ярим сортам. Сіяти озимину навчилися в другій половині I тис. З городини знали горох, ріпу, редьку, цибулю та часник. Довгий час панівною в землеробстві була перелогова система. На Поліссі для обробітку ґрунту застосовували ще підсіку, спосіб, коли для збільшення площі орних земель вирізали й випалювали ділянку лісу.

З тварин розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней. Помічниками в слов'янських господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, слов'яни не нехтували тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Полювали не лише для того, щоб здобути додаткові харчі, а й заради хутра – чи не найціннішого товару, що його слов'яни збували сусіднім народам.

З-поміж ремесел особливого розвитку досягли ливарна справа й ковальство. Особливо шанували майстрів-ювелірів.

▲ Прикраси з виїмчастою емаллю. IV–V ст.

▲ Глечик із сільськогосподарським календарем. IV ст. (черняхівська археологічна культура)

У Подніпров'ї знайдено велику кількість прикрас, виготовлених в унікальній техніці виїмчастої емалі.

Розквіт гончарного виробництва припав на наших землях на III–IV ст. – на часи черняхівської культури, про яку ви довідалися на минулому уроці. До тієї пори археологи відносять знахідки близько 50 гончарних майстерень, де виготовляли різноманітний посуд: кухонні горщики та посудини для зберігання припасів, а також миски, глечики, кухлі, келихи, триручні вази. Уся черняхівська кераміка мала особливий сірий – від світлого до темного – колір та оздоблювалася вишуканими орнаментами й різноманітними зображеннями. Раптовий злет гончарного виробництва був пов'язаний з контактами слов'ян з іншими народами, зокрема вихідцями з римських провінцій, від яких і було запозичено досконалу технологію. Під час Великого переселення народів гончарство занепало (аж до X–XI ст. слов'яни виготовляли ліпний посуд).

Спеціалізовані ремісничі осередки, зокрема металургійні та гончарні, свідчать про розвиток торгівлі. Підтвердження цього археологи мають і в численних знахідках монет різних народів.

Слов'яни активно торгували з населенням Подунав'я, Центральної Європи й країн Балтії, а згодом – з мешканцями римських провінцій та міст Північного Причорномор'я. У слов'янські землі за тих часів потрапляли посуд, вироби зі скла, бронзи, срібла й золота, вино, олія. Натомість вивозили хутро, мед, віск, шкури, зерно.

 Які заняття були поширені в давніх слов'ян? Які ремесла розвивалися? Із чим пов'язаний розквіт гончарного виробництва за часів черняхівської культури і чому гончарство занепало згодом? Який крам вивозили зі слов'янських земель, а який – завозили?

Досліджуємо

Прочитайте уривок з джерела. Як характер та звичаї давніх слов'ян пов'язані з їхнім способом життя? Що оповідач вважає провідною галуззю їхнього господарства? Поділіться припущеннями, чому давні слов'яни не тримали полонених, за свідченнями історика, у безстроковому рабстві? Про які звичаї давніх слов'ян довідалися?

Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убожество... Живуть серед лісів, рік, боліт і важких для переходу озер... Для тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли б через недбайливість господаря гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю помститись за кривду гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним терміном, після чого відпускають в їхню землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов.

Їхні жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи своє вдівство життям... Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільш – проса... (Із книги Маврикія Стратега «Стратегікон»).

2. Яким було духовне життя давніх слов'ян?

Давні слов'яни були язичниками. Оскільки за тих часів ведеди, анти, склавини ще не мали власної писемності, свідчень про їхні вірування майже не збереглося. Утім, зусиллями вчених дещо з давньослов'янської міфології таки відновили. Цій справі прислужилися й археологічні знахідки. Давні слов'яни мали святилища – *ка́пища*. Це були кам'яні вимостки або заглиблення в землі. Більшість із них стояла просто неба, у центрі розташовувалися жер-

Ідол – дерев'яне або кам'яне зображення божества.

Волхв – у давніх слов'ян служитель язичницького культу, те саме, що жрець; ворожбит, чарівник.

товники та масивний стовп, на якому височів *ідол*. На капищах поряdkували служителі язичницьких обрядів – *волхви*. Їх уважали знавцями таємниць природи, посередниками в спілкуванні з богами; волхви, за уявленнями слов'ян, були наділені надприродними силами й здібностями.

Давні слов'яни, що проживали на території України, поклонялися божествам, пов'язаним із рільництвом і скотарством. Джерела розповідають про верховного бога (бога сонця) – Даждьбога. Прикметно, що втіленням сонця було кілька божеств. Так, богом весняного сонця був Ярило, богом зимового сонця – Поревит тощо. До важливих богів належали бог неба Сварог, бог грому та блискавки Перун, бог – покровитель худоби, родючості та добробуту Велес.

Поклонялися наші предки духам: лісовикам, водяникам, домовикам тощо. Вірили в надприродну силу русалок, берегинь, вовкулак... Та хоч язичницькі вірування були за тих часів панівними, однак одразу після виникнення християнства долучалися давні слов'яни і до нової релігії.

Віра в Ісуса Христа поширювалася на нашої землі зі Східної Римської імперії. Сповідували християнство й готські володарі, під владою яких перебували племена венедів, склавинів та антів.

У що вірили давні слов'яни? Кого шанували як богів? Якими були їхні релігійні обряди?

Обговорюємо Роздивіться ілюстрацію. Виберіть з тексту параграфа речення, яким можна прокоментувати малюнок-реконструкцію. Чим можна доповнити малюнок, аби він утілював ті риси духовного життя слов'ян, про які повідомляє візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський: «...Одного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним володарем усіх і жертвують йому... Шанують вони річки, німф і деякі інші божества?»

Реконструкція святилища давніх слов'ян

Узагальніть тему уроку трьома реченнями. Який основний висновок зробили для себе з цієї теми?

1. Дайте відповіді на запитання, винесені як назви пунктів.
2. Укладіть перелік понять, важливих для теми уроку
3. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/W3pudiW> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Підготуйте повідомлення про те, які уявлення давніх слов'ян про природу й світ бережуть українські народні казки, легенди, перекази. Намалюйте когось з героїв давньослов'янських міфів, пам'ять про яких бережуть фольклорні твори.

§ 58–59. Проєкт та узагальнення з теми «Давній Рим і його сусіди»

Проєкт

Скористайтесь заміткою для підготовки проєкту «Літопис в афоризмах: крилаті вислови, які походять з Давнього Риму», перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/47nHEdS> або кодом. Оберіть один з крилатих висловів, про походження якого довідалися на уроках теми або з додаткових джерел. Оформіть сторінку для літопису: угорі запишіть вислів, якому присвячено вашу роботу. Коротко викладіть історію походження афоризму, а також його значення. Наведіть приклад уживання з художніх чи наукових текстів; намалюйте ілюстрацію.

Презентуйте роботу в загальному колі. Укладіть «Літопис», обговоріть його презентацію для учнів школи.

Роботу можете виконувати як індивідуально, так і в парах або групах. Якщо працюватимете в кооперації, визначте участь кожного учасника чи учасниці.

Готуючись до захисту проєктної роботи, скористайтесь пам'яткою, яку знайдете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/17poEyu> або кодом.

Поділіться враженнями про проєктну роботу, давши відповіді на запитання: Чи можна вважати велику кількість афоризмів римського походження доказом значення історії Давнього Риму для розвитку людства? Чому багато висловів стосуються керування державою, права та діяльності державних діячів? Які вислови стосуються моральних цінностей? Як це свідчить про розвиток моралі? Чому, щоб доречно вживати афоризми римського походження, треба знати історію їх походження?

Повторіть матеріал з теми. Перевірити, як його засвоїли, чого навчилися та що зрозуміли, вам допоможуть завдання, виконати які зможете, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/K7nHntA> або кодом.

ЗМІСТ

Дорогі шестикласники та шестикласниці!	3
--	---

Вступ

§ 1. Історія стародавнього світу: хронологічні межі, лічба часу, історичні джерела	4
---	---

РОЗДІЛ 1. Життя людей у первісні часи

§ 2. Поява і розселення людини на Землі	8
§ 3. Життя та заняття найдавніших людей	13
§ 4. Життя людини на теренах України за первісної доби	18
§ 5. Виникнення землеробства та скотарства	22
§ 6. Перші землероби та скотарі України	26
§ 7. Форми організації первісних спільнот	32
§ 8. Первісна культура та релігійні вірування за найдавніших часів	37
§ 9–10. Проєкт та узагальнення з теми «Життя людей у первісні часи»	40

РОЗДІЛ 2. Цивілізації Давнього Сходу

§ 11. Цивілізаційні центри Давнього Сходу в часі та просторі	43
§ 12. Землеробські цивілізації Давнього Сходу	49
§ 13. Держава і суспільство	54
§ 14. Родина, освіта і виховання в державах Давнього Сходу	59
§ 15. Міфологія та релігійні уявлення в державах Давнього Сходу	64
§ 16. Культурні надбання Давнього Сходу	70
§ 17–18. Проєкт та узагальнення з теми «Цивілізації Давнього Сходу»	75

РОЗДІЛ 3. Давня Греція та її сусіди

§ 19. Наукові дослідження давньогрецької цивілізації	78
§ 20. Природа та населення Давньої Греції	82
§ 21. Мінойська цивілізація	87
§ 22. Ахейська Греція	92
§ 23. Давньогрецький поліс	96
§ 24. Велика грецька колонізація	100
§ 25. Становлення Афінської держави. Реформи Солона	105
§ 26. Розквіт афінської демократії. «Золота доба» Перікла	109

§ 27. Давня Спарта – олігархічна держава	114
§ 28. Підкорення Греції Македонією	119
§ 29. Держава Александра Македонського	123
§ 30. Елліністичні держави	127
§ 31. Військова справа в Давній Греції	132
§ 32. Греко-перські війни	137
§ 33. Родина, виховання та повсякденне життя в Давній Греції	142
§ 34. Давньогрецька міфологія та релігія	147
§ 35. Олімпійські ігри. Наука в Давній Греції	151
§ 36. Мистецтво архітектури та скульптури в Давній Греції	156
§ 37. Література та театр у Давній Греції. Історичне значення давньогрецької культури	162
§ 38. Кіммерія та Скіфія. Сармати	167
§ 39–40. Проєкт та узагальнення з теми «Давня Греція та її сусіди»	173

РОЗДІЛ 4. Давній Рим і його сусіди

§ 41. Природа і населення Апеннінського півострова	174
§ 42. Давній Рим у часі та просторі	178
§ 43. Римська республіка V – середини III ст. до н. е.	181
§ 44. Військова справа та завойовницькі війни в Давньому Римі	185
§ 45. Диктатура Гая Юлія Цезаря	190
§ 46. Створення Римської імперії. Правління Октавіана Августа	195
§ 47. Організація влади в Давньому Римі: від республіки до імперії	199
§ 48. Людина в правовій та політичній системі Давнього Риму	204
§ 49. Родина та освіта в Давньому Римі	209
§ 50. Традиції повсякденного життя в давньоримському суспільстві	214
§ 51. Культура Давнього Риму	219
§ 52. Римська імперія в III–IV ст.	225
§ 53. Релігія в Давньому Римі: від язичництва до християнства	230
§ 54. Виникнення християнства	234
§ 55. Початок Великого переселення народів та падіння Західної Римської імперії	239
§ 56. Давні слов'яни на теренах України	244
§ 57. Господарське життя та духовний світ слов'ян	249
§ 58–59. Проєкт та узагальнення з теми «Давній Рим і його сусіди»	253

Навчальне видання

**БАНДРОВСЬКИЙ Олександр Генріхович
ВЛАСОВ Віталій Сергійович
ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*Редактор Наталка Пазюра
Обкладинка Олени Мамаєвої
Макет, художнє оформлення Олени Мамаєвої
Комп'ютерна верстка Клари Шалигіної
Коректори Олена Симонова, Інна Борік*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів vecteezy.com, depositphotos.com. Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

На с. 77 уміщено репродукцію картини В. Кушніра «Леся Українка в Єгипті» (1989 р.; URL: <https://cutt.ly/j6vTwl8>); на с. 133 – реконструкцію спорядження грецького гопліта з Північного Причорномор'я (автор А. Папакін; URL: <https://cutt.ly/C6vEuR9>).

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 16,88.

Тираж 37023 пр. Вид. № 2325.

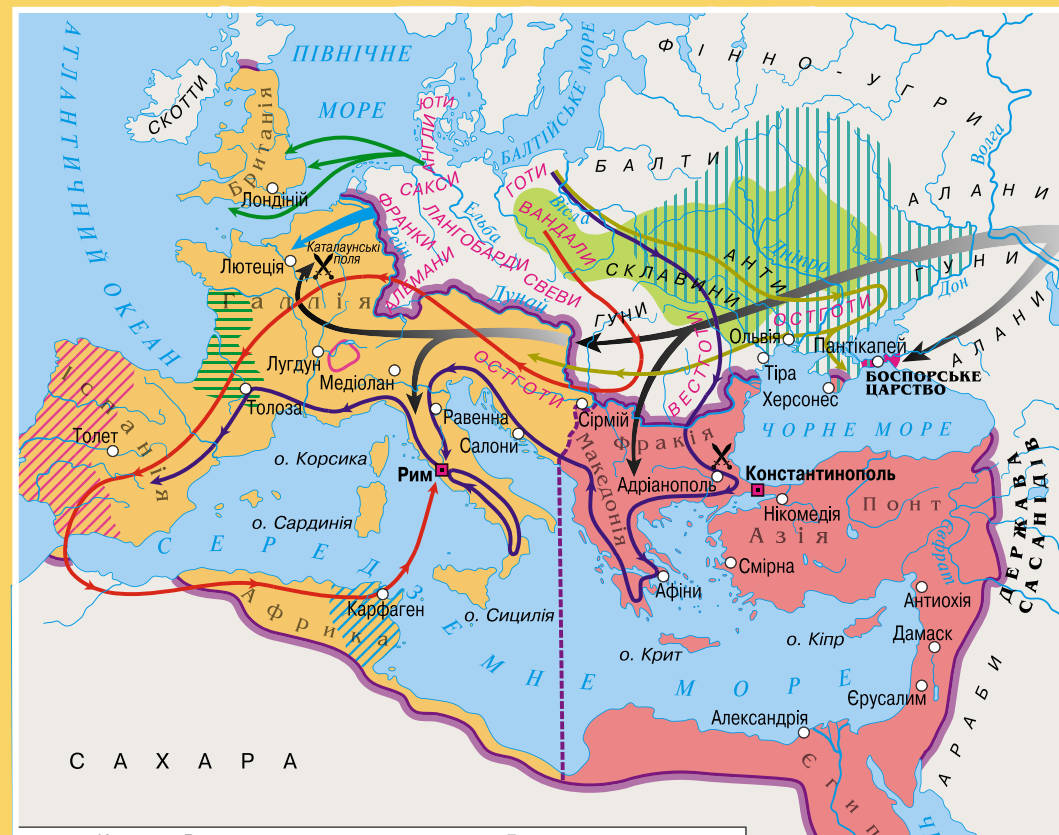
Зам. № 23-05-1902

**ТОВ «Гене́за», 01133, Україна, місто Київ,
вулиця Генерала Алмазова, 18/7 (літ. В), офіс 404.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7692 від 24.10.2022.**

**Віддруковано у ТОВ «ПЕТ»,
вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 6847 від 19.07.2019.**

Римська держава в 33 р. до н. е.	Інші території, приєднані до Римської імперії представниками династії Юліїв-Клавдіїв (14–68 рр.)	Інші завоювання II ст.
Завоювання Октавіана Августа (33 р. до н. е. – 14 р. н. е.)	Завоювання імператорів династії Флавіїв (69–96 рр.)	Кордони Римської імперії наприкінці II ст.
Нетривалі завоювання Октавіана Августа (11 р. до н. е. – 9 р. н. е.)	Завоювання імператора Траяна (98–117 рр.)	○ Найбільші міста імперії
		Район розселення слов'янських племен у I–II ст.

Кордони Римської імперії наприкінці IV ст.	Держава остготського короля Германаріха близько 370 р.	Територія Боспорського царства
Межа поділу Римської імперії в 395 р.	Гунська навала	Район розселення слов'янських племен наприкінці V ст.
Західна Римська імперія	Варварські королівства на теренах Західної Римської імперії в середині V ст.	
Східна Римська імперія		
ГОТИ Германські племена		
Переселення германців:		
← вестготів	← вестготів	
← остготів	← остготів	
← вандалів	← вандалів	
← франків	← франків	
← англів, саксів і ютів	← англів, саксів і ютів	
	← бургундів	
	← свевів	
	← вандалів	

Римська держава в I ст. до н. е. – II ст. н. е.

Велике переселення народів